TOPLUMSAL
Tarih
296
AĞUSTOS
2018

Bu Dünyadan
Dünya Tarihçisi
W. H. McNeill Geçti
Alâeddin Şenel

Maraz-i Sâri, Emrâz-ı Müstevlî:
Tarihte Salgın Hastalıklar

İsmail Yaşayanlar'ın hazırladığı dosya Dünya ve Türkiye tarihinde farklı dönemlerde büyük yıkımlara sebep olan veba, kolera, sıtma, difteri, trahom ve frengi gibi hastalıkları ele alıyor. Berrak Burçak, Chris Gratien, Onur Sadık Karakuş, Eminalp Malkoç, İ. Arda Odabaşı, Ceren Gülser İlikan Rasimoğlu, Nükhet Varlık ve Yücel Yanıkdağ'ın kaleminden, sayfa 28

TOPLUMSAL TARİH | AYLIK TARİH DERGİSİ | TARİH VAKFI TARAFINDAN YAYIMLANIR | Fiyatı: 12 TL. (KDV Dahil) | ISSN: 1300-7025

2018 YILIN YAZARI

Sevgi Soysal

ÖYKÜ ÖDÜLÜ

2018 yılını kısa yaşam yolculuğunda ürettiği onlarca eserle edebiyatımıza derin bir iz bırakan Sevgi Soysal'a adayan Nilüfer Belediyesi, Sevgi Soysal'ın edebiyatımıza kazandırdıklarının etkisinde, yazmayı kendine uğraş edinenleri Sevgi Soysal Öykü Ödülü'ne katılmaya davet ediyor.

SEÇİCİ KURUL
Müge İplikçi, Nahit Kayabaşı, Seval Şahin, Figen Şakacı, Şafak Pala

BAŞVURU TARİHLERİ | **SONUÇLARIN İLANI**
18.06.2018–24.08.2018 | 26.10.2018

ÖDÜLLER
Büyük Ödül: 3.000 TL
Mansiyon (Beş Kişiye): 1.000 TL

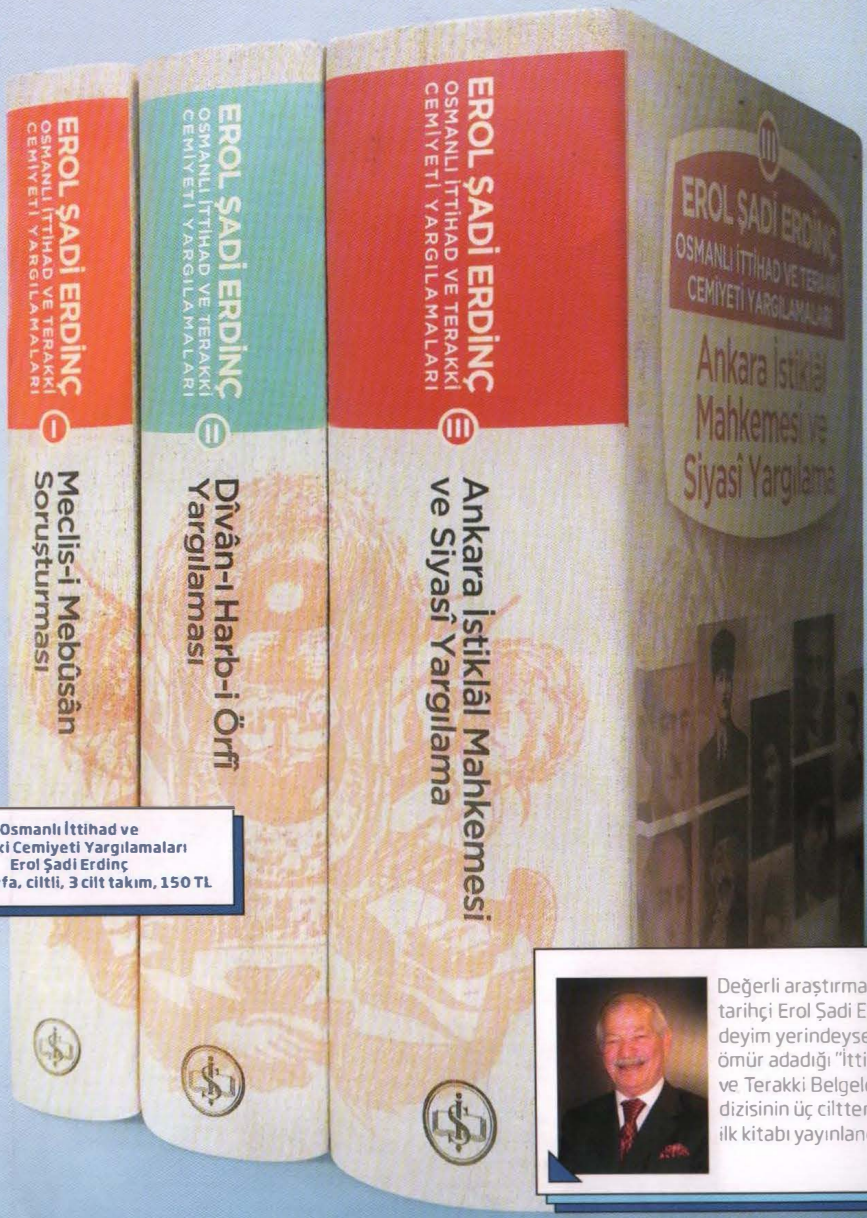
AYRINTILI BİLGİ İÇİN
(0224) 494 19 54

NİLÜFER BELEDİYESİ | KÜTÜPHANE
BURSA

444 1603 | nilufer.bel.tr | NilüferBel

441 8189 | kutuphane.nilufer.bel.tr | NilüferKütüphane

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları
Erol Şadi Erdinç
2.124 sayfa, ciltli, 3 cilt takım, 150 TL

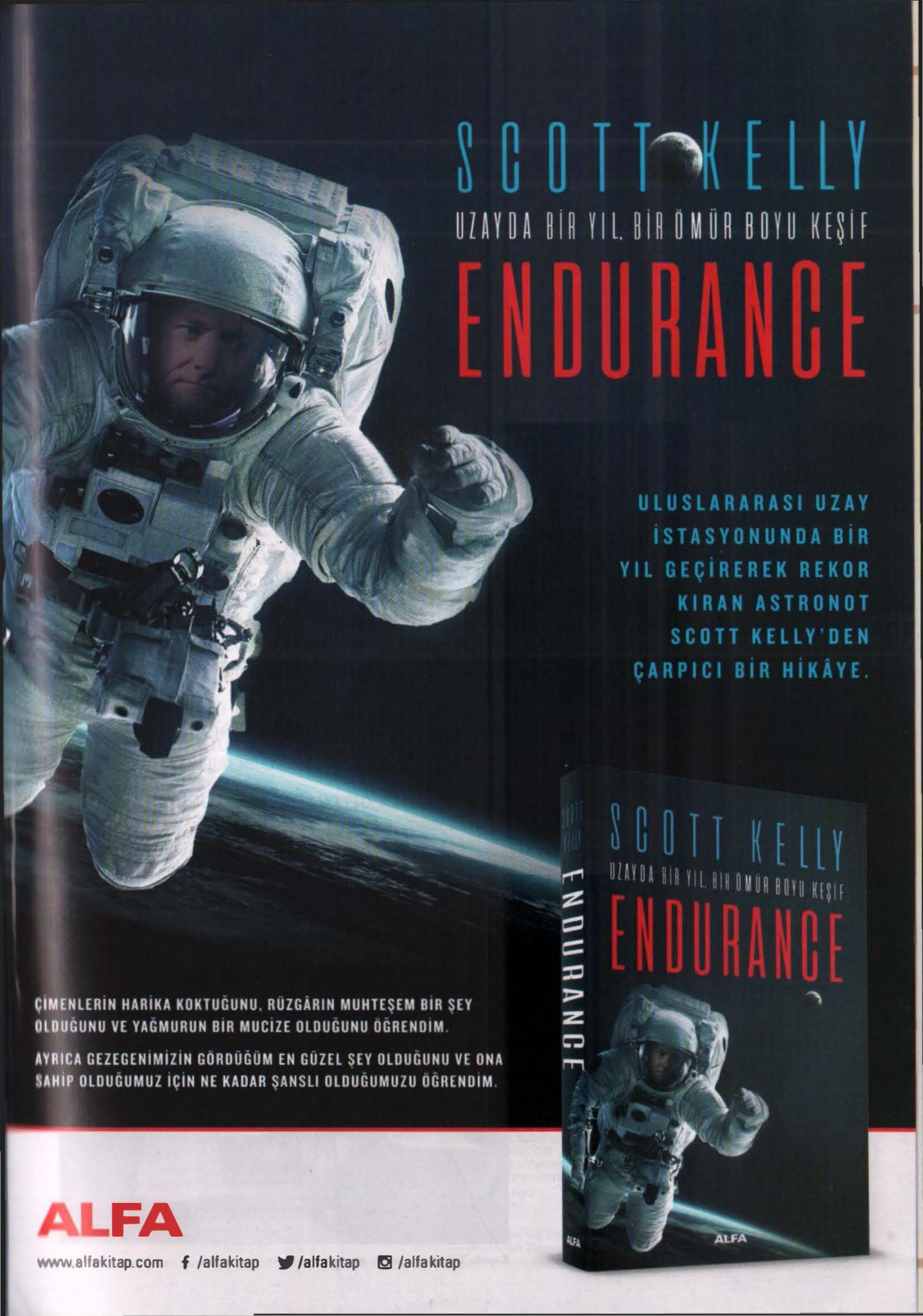
Değerli araştırmacı ve tarihçi Erol Şadi Erdinç'in deyim yerindeyse bir ömür adadığı "İttihad ve Terakki Belgeleri" dizisinin üç ciltten oluşan ilk kitabı yayınlandı.

İzmir-Konak kitabevimiz açıldı.
Konak Mah.
Anafartalar Cad.
No: 2 Konak/İzmir
Tel: (0232) 484 77 21

/iskultur /iskultur /isbankasikulturyayinlari iskultur.com.tr

Kitabevlerimiz: İstanbul - Kadıköy, Tel: (0216) 348 97 84 Eminönü - Müze, Tel: (0212) 511 13 37 Caddebostan, Tel: (0216) 386 65 62 Beşiktaş, Tel: (0212) 258 77 43 Bakırköy, Tel: (0212) 571 20 32 Nişantaşı, Tel: (0212) 234 90 73 Taksim, Tel: (0212) 238 08 37 • **Ankara** - Yenişehir, Tel: (0312) 430 33 66 Tunalı Hilmi, Tel: (0312) 324 10 73 Bahçelievler, Tel: (0312) 222 63 38 • **İzmir** - Karşıyaka, Tel: (0232) 364 71 42 • **Diyarbakır** - Ofis, Tel: (0412) 228 42 16 • **Eskişehir** - Tepebaşı, Tel: (0222) 220 49 13 • **Konya** - Selçuklu, Tel: (0332) 351 16 07 • **Kayseri** - Melikgazi, Tel: (0352) 222 56 92 • **Manisa**, Tel: (0236) 231 69 24 • **Samsun** - Çiftlik, Tel: (0362) 233 38 30 • **Trabzon** - Merkez, Tel: (0462) 326 98 39

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

SCOTT KELLY
UZAYDA BİR YIL, BİR ÖMÜR BOYU KEŞİF
ENDURANCE
ULUSLARARASI UZAY İSTASYONUNDA BİR YIL GEÇİREREK REKOR KIRAN ASTRONOT SCOTT KELLY'DEN ÇARPICI BİR HİKÂYE.
ÇİMENLERİN HARİKA KOKTUĞUNU, RÜZGÂRIN MUHTEŞEM BİR ŞEY OLDUĞUNU VE YAĞMURUN BİR MUCİZE OLDUĞUNU ÖĞRENDİM.
AYRICA GEZEGENİMİZİN GÖRDÜĞÜM EN GÜZEL ŞEY OLDUĞUNU VE ONA SAHİP OLDUĞUMUZ İÇİN NE KADAR ŞANSLI OLDUĞUMUZU ÖĞRENDİM.
SCOTT KELLY
UZAYDA BİR YIL, BİR ÖMÜR BOYU KEŞİF
ENDURANCE
ENDURANCE
ALFA
ALFA
www.alfakitap.com /alfakitap /alfakitap /alfakitap

MERHABA,

Toplumsal Tarih'in Ağustos sayısının dosya konusu, gerek Dünya gerekse de Osmanlı-Türkiye tarihinde derin etkiler bırakan ve belirli dönemlerde kamu politikalarının oluşturulmasından devlet-toplum ilişkilerinin şekillendirilmesine kadar bir dizi alanda belirleyici olabilmiş "salgın hastalıklar" veya eski tabiriyle "emrâz-ı müstevli". İsmail Yaşayanlar tarafından hazırlanan bu dosyada yer alan makaleler tarihçiliğimizde yeni yeni gelişmekte olan bu alandaki özgün çalışmaların örneklerini sunuyor.

Bu özel dosya sadece belirli bir coğrafya veya dönemle sınırlandırılmadığı gibi veba, sıtma, kolera, trahom, frengi ve difteri gibi pek çok hastalığa da değinerek büyük bir çeşitlilik sergiliyor. Dosyadaki yazılar, Roma ve Orta Çağ dönemleri veba salgınlarından Çukurova ve Selanik'teki büyük sıtma ve kolera sorunlarına uzanarak sağlık tarihinin ulusları ve sınırları aşan özelliklerine dikkat çekiyor. Bununla birlikte, yazıların çoğu, salgın hastalıkların kamusal gündemin önemli bir maddesi ve kamu politikalarının bir müdahale alanına dönüşmesini modern devlet oluşumuyla bağlantılandırarak merceklerini geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet devletine, sağlık uzmanlarına ve diğer toplumsal ve siyasal aktörlerine odaklıyorlar. Dosya editörünün de belirttiği gibi bu sayıda derlenen yazılar zengin görseller ve örnekler sunarak akademik olmayan okuyucunun da sağlık tarihi konusuna ilgisini çekmeyi hedefliyor.

Dosya dışındaki sayfalarımızda yer alan Alâeddin Şenel'in yazısı, "Dünya Tarihi" konusunu bir akademik disiplin halıne getiren ve bu alandaki tarih yazıcılığını Batı merkezcilikten kurtarmaya çalışarak kültürler arası etkileşimin önemini vurgulayan William H. McNeill'in yaşamı ve çalışmaları üzerine bir değerlendirme sunuyor. Metin Şenbil ise Tarih Vakfı'nın da kuruluşu ve gelişmesinde büyük emekleri olan İlhan Tekeli'nin adını alan "İlhan Tekeli Şehircilik Kültürü Vakfı"nın kuruluş hikayesini anlatıyor.

Ethem Eldem, *L'Illustration* dergisinde Osmanlı-Rus Savaşı üzerine yazılmış ilginç notları paylaşmaya devam ediyor. Murat Cankara, *Osmanlı'da Gayrimüslim Basından* başlıklı köşesinde bu ay, Karamanlıca yayımlanan *Aktis* gazetesinden aktardığı iki yazıyla hem Yunanca harfleriyle Türkçe yayın yapan bu gazeteyi tanıtıyor hem de imparatorluğun savaşlar ve ulus-devlet inşasıyla geçen son döneminde gayrimüslim nüfus ile devlet arasındaki ilişkilerin dönüşümüne işaret eden iki örnek sunuyor.

Emel Seyhan ise her ay hazırladığı köşesinde Osmanlı basınında 100 yıl önce üzerinde durulan haberleri aktarmaya devam ediyor.

Eylülde görüşmek dileğiyle...

Barış Alp Özden

04 L'ILLUSTRATION'DAN SEÇMELER
25 AĞUSTOS 1877 OSMANLI-RUS SAVAŞI
Hazırlayan: Edhem Eldem

08 OSMANLI'DA GAYRİMÜSLİM BASINDAN
HARFLER, MİLLETLER, SAVAŞLAR VE ULUS DEVLETLER
Hazırlayan: Murat Cankara

12 **OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY**
Hazırlayan: Emel Seyhan

16 **OSMANLI VE OSMANLI-SONRASI KENTLER(İN)DE TEKNOLOJİ TARİHİ**
Meltem Kocaman

18 **İLHAN TEKELİ ŞEHİRCİLİK KÜLTÜRÜ VAKFI**
Metin Şenbil

22 **BU DÜNYADAN DÜNYA TARİHÇİSİ W. H. MCNEILL GEÇTİ**
Alâeddin Şenel

28 **MARAZ-I SÂRÎ, EMRÂZ-I MÜSTEVLÎ: TARİHTE SALGIN HASTALIKLAR**
İsmail Yaşayanlar

30 **OSMANLILARDA VEBA SALGINLARI**
Nükhet Varlık

38 **DOĞU'DAN GELEN ÖLÜM: ANTONİNUS VEBASI**
Onur Sadık Karakuş

42 "TOPRAKLA OYNAYAN MEZARINI KAZAR":
OSMANLI'DA SITMA VE MEDENİYET
Chris Gratien

Kapak: Telkıhhane-i Şahane. http://sunumer.ibb.gov.tr/

49 **BİR HASTALIK OLARAK KOLERA VE TARİHTE KOLERA PANDEMİLERİ**
İsmail Yaşayanlar

56 **SELANİK 1910-1911: KOLERA SALGINLARI, KAHRAMAN BİR DOKTOR, YAHUDİ İŞÇİLERİN İSYANI VE SERSERİ GAZETECİLER**
İ. Arda Odabaşı

64 **HEKİMBAŞIZÂDE DOKTOR MUHYİDDİN'İN KALEMİNDEN GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE KUŞPALAZI (DİFTERİ) İLE MÜCADELENİN ZORLUKLARI: "VÂLİDEYNE İHTÂR YAHUD KUŞ PALAZI"**
Berrak Burçak

70 **HİJYENİK MODERNLİK: SON DÖNEM OSMANLI VE ERKEN CUMHURİYETTE TRAHOM COĞRAFYASI**
Yücel Yanıkdağ

78 **ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE KUCAKLAŞMAYI UNUTTURAN HASTALIK FRENGİYLE MÜCADELE**
Eminalp Malkoç

86 **"VEREM İYİ OLUR BİR HASTALIKTIR": CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA VEREM MÜCADELESİ VE SİYASET**
Ceren Gülser İlikan Rasimoğlu

TOPLUMSAL TARİH
Aylık Tarih Dergisi
Sayı: 296, Ağustos 2018

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Bülent Bilmez

TARİH VAKFI
Zindankapı Değirmen Sokak No: 10
Eminönü 34134 İstanbul
(0212) 522 02 02
www.tarihvakfi.org.tr

YAYIN KURULU
Mehmet Ö. Alkan, Adil Baktıaya, Murat Belge, Fatmagül Berktay, Bülent Bilmez, Aydan Çelik, Doğan Çetinkaya, Gökhan Çetinsaya, Esra Danacıoğlu, Ömer Durmaz, Selçuk Dursun, Edhem Eldem, Ahmet Ersoy, Fırat Güllü, Nurşen Gürboğa, Murat Güvenç, Mehmet Hacısalihoğlu, Murat Koraltürk, Burcu Kurt, Elçin Macar, Ayşe Özil, Mustafa H. Sayar, İrvin Cemil Schick, Canay Şahin, Oğuz Tekin, Taner Timur, Meltem Toksöz, Zafer Toprak, Mete Tunçay, Ömer Turan, Ateş Uslu, Nuran Yıldırım

S. YAZIŞLERİ MÜDÜRÜ
Barış Alp Özden

YAYIN YÖNETMENİ
Barış Alp Özden

DERGİ VE KAPAK TASARIMI
Rauf Kösemen

KAPAK, SAYFA TASARIM/UYGULAMA
Hilal Rakıcı

İLETİŞİM
(0212) 513 52 35 (Dahili 11)
barissozdeniz@gmail.com

BASKI
GD Ofset Matbaacılık ve Tic. San. A.Ş.
Atatürk Bulvarı Deposite İş Merkezi Aş Blok 4. Kat No: 407 İkitelli OSB - Başakşehir - İstanbul
Tel: 0212 671 91 00

BASKI TARİHİ
Temmuz 2018

DAĞITIM
Dünya Süper Veb. Ofset A.Ş. 100. Yıl Mah. Hüseyin Karaaslan Cad. 34204 Bağcılar - İstanbul
(0212) 440 24 24

YAYIN TÜRÜ
Yerel Süreli Yayın

ANKARA TEMSİLCİLİĞİ
(0312) 424 05 10
(0312) 424 00 50

ABONELİK
Tarih Vakfı
(0212) 522 02 02 (35)
(0212) 513 54 00 (fax)

YAYINCI SERTİFİKA NUMARASI
12102

MATBAA SERTİFİKA NUMARASI
32211

BİR YILLIK ABONE BEDELİ
Yurtiçi 130,00 TL
ABD 170 $
Avrupa ülkeleri 150 €
Kıbrıs 260 TL

© Toplumsal Tarih Yazı İşleri'nden ve ilgili yazardan izin alınmaksızın alıntı yapılamaz. İzin çerçevesinde yapılacak alıntılarda Toplumsal Tarih'in ilgili sayısını ve yazar ismini belirtmek zorunludur.

25 AĞUSTOS 1877

OSMANLI-RUS SAVAŞI

L'ILLUSTRATION
JOURNAL UNIVERSEL
SAMEDI 25 AOUT 1877
LES FÊTES DU TROISIÈME CENTENAIRE DE RUBENS, A ANVERS

Antwerp'te Rubens'in üç yüzüncü yılı kutlamaları. 1. Aziz Luka esnaf locası arması. 2. Ressamlar ve alimler alayı. 3. Antwerp'in arması. 4. Quintin Metzys Sarayı. 5. Rubens'in portresi. 6. Berghem Kapısı. 7. Antwerp limanı ve tekne yarışları

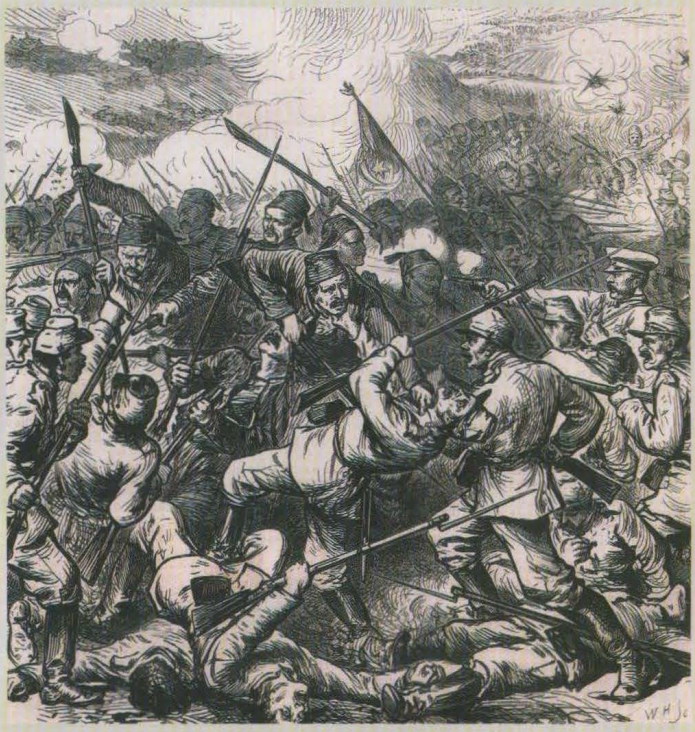
L'Illustration dergisinin 25 Ağustos 1877 tarihli ve 1800 numaralı sayısının kapağında meşhur ressam Peter Paul Rubens'in (1577-1640) doğumunun 300. yılı münasebetiyle çalıştığı kent Antwerp'teki kutlamalardan görüntüler yer almaktaydı. Derginin içindeyse birkaç sayıdır işlemekte olduğumuz Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi) muhtelif ayrıntılarına yer verilmişti. İlginç olan nokta, derginin daha baştan bu olayla ilgili habersizlikten şikâyet ediyor olmasıydı. Birkaç aydır devam eden savaş henüz çarpıcı muharebelere sahne olmamıştı. Diğer taraftan da böyle bir olayı habersizlikten dolayı işlememek de olamayacağına göre dergi, elindeki kıt imkânlara başvurarak elinden geldiğince okuyucularının ilgisini çekmeye çalışıyordu.

Bunu yapmanın başlıca yolu, derginin zaten en önemli özelliği olan resimlerden geçiyordu. Dişe dokunur bir haber yoktu, ama beş adet resim sayesinde savaş alanından ve savaşın yer aldığı bölgelerden bir fikir vermek ve okuyucuların merakını tetiklemek mümkündü. Resimlerin çeşitliliği de zaten yerleşik olan bazı repertuarlar hakkında iyi bir fikir vermekteydi. Dobruca bölgesinde "Trajan Surları" diye bilinen çorak bölgenin bir resmiyle o dönemin ve derginin en önemli eğilimlerinden biri olan seyahat ve coğrafi merak işlenmiş oluyordu. Rus ve Osmanlı orduları arasında Plevne önlerinde gerçekleşmiş olan bir çatışmanın temsili resmi ise bir savaş bağlamından beklenen şiddet ve dehşet konusuna odaklanıyordu. Bir Osmanlı "monitor" tipi gemisini ablukaya alıp saldıran Rus torpido botlarının görüntüsüyse gene savaş ortamını akla getirmekteydi, fakat

Dobruca ve Trajan Surları. Cernavoda'dan manzara

buna ilaveten bir de dönemin en büyük meraklarından olan teknolojik gelişmeler hakkında da bir fikir veriyordu. Nihayet, bir Osmanlı zırhlısının topunun yanı başında namaza durmuş olan er ve subayların görüntüsü, dönemin en güçlü ideolojilerinden biri olan oryantalizme mükemmelen hizmet ediyordu. Modern bir topun yanında secdeye varan askerlerin bunu hiç sektirmeden günde beş kez yaptıklarını vurgulayarak, oryantalist düşüncenin temel taşlarından biri olan İslam'ın itaatkâr, geleneksel, adeta zaman içinde donmuş kültürü dile getirilmekteydi. İlginç bir şekilde bu gravür, meşhur oryantalist ressam Jean-Léon Gérôme'un bir grup Arap'ı Kahire'deki bir caminin çatısında veya içinde gösteren resimlerini hatırlatmaktadır.

Plevne önündeki Türk mevzilerine Şakotski'nin birliklerinin saldırısı

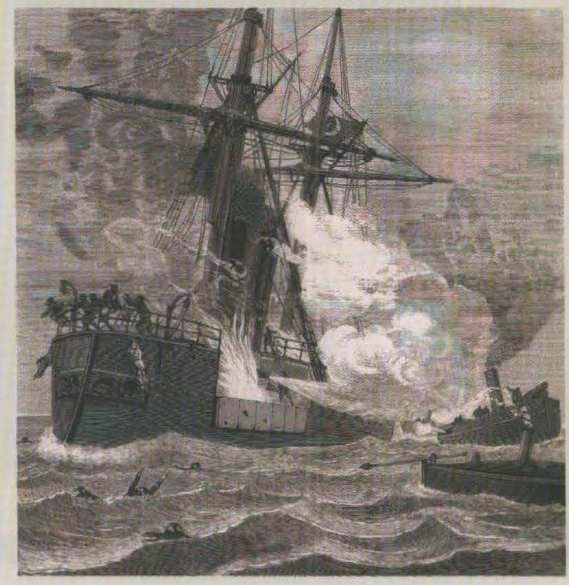
ŞARK OLAYLARI

Savaş sahnesinden hâlâ hiçbir yeni haber yok. Önemsiz birkaç çatışma, o kadar. Her iki taraf kuvvet toplamaya devam edip bir sonraki büyük muharebeye göre pozisyon almaya çalışıyor. Bu muharebeyi beklerken biz de şimdiye kadar geçen olayların sağladığı görüntüleri okuyucularımıza sunacağız.

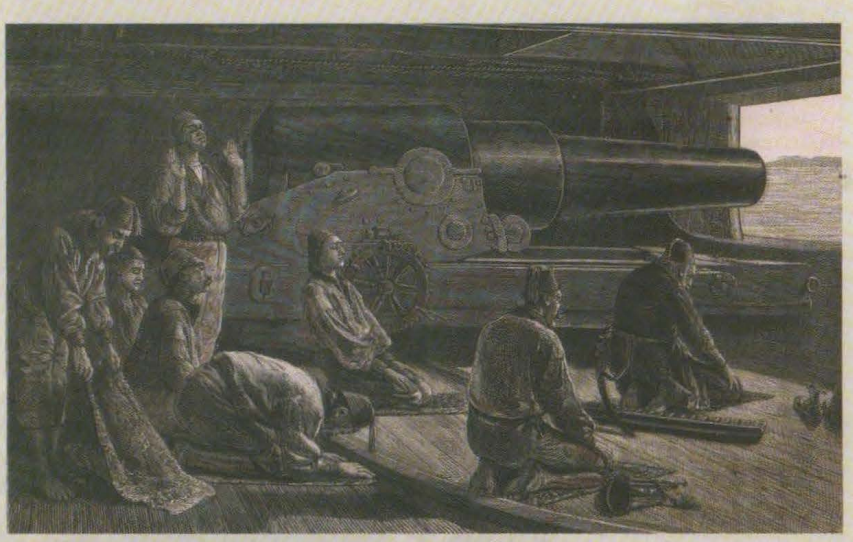
İlk görüntümüz, Tuna'dan beslenip Trajanus Suru[1] adıyla bilinen küçük tepelerin çevrelediği kanal yakınındaki Çernavoda'dan[2] alınmış bir Dobruca[3] manzarası. Bu çorak ovaya dağılmış çok sayıdaki höyüklerin hüznü resmimize gayet iyi yansımış.

İkinci resmimiz, General Şakotski'nin birliğinin Plevne'ye saldırısı. Bilindiği üzere bu subay, General de Krüdener[4] kuzeyden hareket ederken düşman mevzilerine güneyden saldıracaktı. Kararlaştırılan saatte General Şakotski düşmana gayet şiddetli bir şekilde saldırdı ve sağlam bir şekilde tutulan Radisovo köyünü ele geçirdi. İkinci Türk mevziini de ele geçirdi ve nihayet Plevne'yi en yakından koruyan mevzilerine saldırdı. Bunların ikisine girmeyi başardı; General de Krüdner ise ona burada yardım edecekti.

Ne var ki hesap şaştı. Gerçekten de General Şakotski kendisine hareket emri verilen alanda hızlı ve parlak zaferler kazanırken, General de Krüdener ise Grivitza sal-

Rus torpido botlarının bir Türk monitor gemisine saldırısı

Bir Türk zırhlısında namaz

Rus kampları. 9. Kolordu silah tamir atölyesi

dırısında tam bir başarısızlık kaydedip Türk hattını geçemeden önemli kayıplar verdi. Böylece kendi kuvvetlerine terk edilen General Şakotski pek tabii ki aldığı mevzilerde tutunamazdı. Gene de denedi; fakat General de Krüdener'den kurtulan Türkler toplu olarak yardımcısının kuvvetlerinin üzerine hücum ettiler ve onu geri çekilmeye mecbur ettiler. Birkaç kere Ruslar, resmimizde gösterdiğimiz gibi müthiş karşı saldırılarda bulundular. Fakat bütün çabaları boşa çıktı. Sonunda savaş alanında birçok ölü ve yaralı bırakarak geri çekilmek zorunda kaldılar.

Diğer bir resmimiz de gene bir muharebeyi, ama bu defa denizde, Sulina Körfezinde[5] birkaç Rus torpido botunun bir Türk monitor gemisine[6] saldırdığı bir anı göstermektedir.

Dördüncü resim ise bir Türk zırhlısında dua konusunu işliyor. Türkiye'de askerler, kararda veya denizde olsun, hiçbir zaman günde beş kere namazlarını kaçırmazlar, zira Peygamberin sünnetinin en önemli gereklerinden biri olduğunu bilirler. Nerede bulunurlarsa bulunsunlar, savaştayken namazdan muafiyete rağmen, alınları yerin tozuna değecek şekilde alçalıp dikilirler, tekrar yere kapanırlar ve sanki ancak kendilerinin görebildikleri bir camiin minaresinden ezan kulaklarına çalınmış gibi düşünceye dalarlar. İnsan saygısı kadar özenme de o anda kendilerine yabancıdır. İmanlılar ve eğer cesaret gösteriyorlarsa bunun sebebi tüfeklerinin ucunda cenneti gördüklerindendir.

Nihayet son resmimiz, General de Krüdner'in kumandasındaki 9. Kolordunun hüssarlarının[7] silah tamir atölyesini göstermektedir. Bu resim, ressamımız Bay Lançon'un Rus askeri atölyelerine hasrettiği ve daha önce de örneklerini yayınlamış olduğumuz resimler serisinin bir parçasıdır.

L. C.

DİPNOTLAR

1 Romanya'da batı-doğu istikametinde inşa edilmiş surlara (*valia*) verilen isim. Bu müdafaa hatları her ne kadar Roma imparatoru Trajan'ın adıyla anılıyorsa da daha geç tarihten yapıldıkları tahmin edilmektedir.

2 Romanya'nın Dobruca bölgesinde bulunan Cernavoda şehri.

3 Bulgaristan'ın kuzeydoğusu ile Romanya'nın güneydoğusuna yayılan bir bölge.

4 Nikolay Pavlovıç Kridener (1811-1891). Rus generali, 1877-1878 savaşında 9. Kolordu kumandanı.

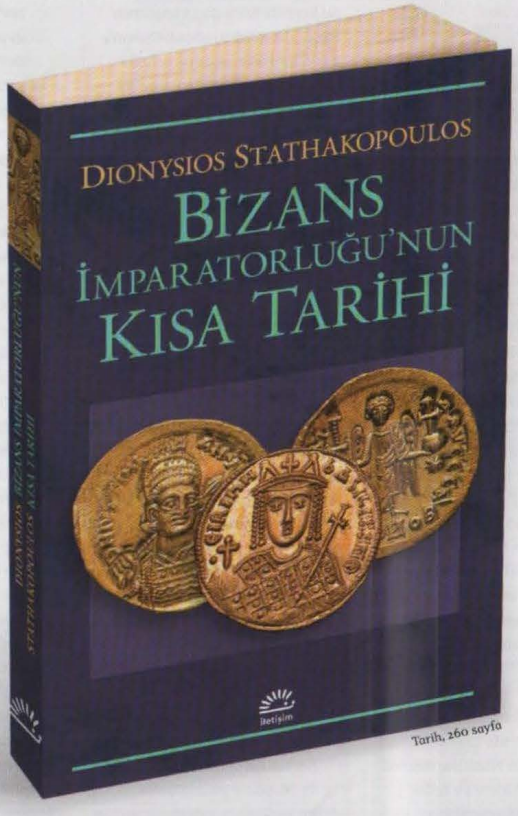
5 Romanya'nın en doğu ucunda, Tuna'nın Sulina kolunun denize döküldüğü yerdeki liman ve körfezin adı.

6 Amerikan İç Savaşında kullanılan *USS Monitor* savaş gemisinden adını alan bu savaş gemilerinin özelliği, çok güçlü bir veya birkaç topa sahip olmalarıydı.

7 Hüssar (*Hussards*), hafif süvari birliklerine verilen bir isimdir.

Bizans'ın bereketli tarihine sadelikle örülmüş iddialı bir başlangıç

Dionysios Stathakopoulos, Bizans İmparatorluğu'nun bir kitaba sığdırılabilmesi güç serüvenini, yalnızca tek bir değişkene indirgemeden, etkileşimli bir kavrayışla, çevresiyle ilişkisini hesaba katan ve onu kapalı, izole bir tarih anlatısına hapsetmeyen bir titizlikle ele alıyor. İnsanlık tarihinin bu önemli kesitini yalnızca tarih disipliniyle ilgilenen uzmanlara değil, geniş bir okur kitlesine aktarabilmeyi başaran, ustaca bir sadelikle örülmüş bu metin bilhassa meraklısına oldukça iddialı bir başlangıç vaat ediyor.

Tarih, 260 sayfa

HARFLER, MİLLETLER, SAVAŞLAR VE ULUS DEVLETLER

Aşağıda okuyacağınız iki kısa yazı, "Dini, Siyasi, Fenni, Haftalık Risale" altbaşlığıyla ve kabaca 1913-1915 yılları arasında çıkmış olan haftalık Karamanlıca *Aktia* [Işın] dergisinden alınmıştır. Son on yılda Karamanlıca üzerine yapılan çalışmalarda dikkate değer bir artış gözlemleniyor. Burada bilhassa Evangelia Balta'nın[2] ve genç kuşak araştırmacılardan da Stefo Benlisoy'la Şehnaz Şışmanoğlu Şimşek'in çalışmalarını anmakta fayda var. Üstelik bu ilgi çevrimyazılarla da desteklenmeye başladı.[3]

En genel şekliyle, Karamanlıca (*Karamanlıdika*) dediğimizde Karamanlıların, yani Anadolulu ve Türk dilli Ortodoksların Türkçeyi Yunan harfleriyle yazma pratiğinden söz ediyoruz. Bu bakımdan Ermeni harfleriyle Türkçe yazma pratiğiyle aralarında dikkate ve incelenmeye değer benzerlikler ve farklılıklar var.[4] Matbu ilk Karamanlıca eserlere daha öncesinde rastlanıyorsa da tıpkı Ermeni harfli Türkçe gibi Karamanlıca da ağırlıklı olarak bir 19. yüzyıl fenomenidir. Bunu anlamaya çalışırken, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygınlaşmaya başlayan matbaa teknolojisi kadar Türkçe konuşan Anadolulu Rum Ortodoksların 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul ve İzmir gibi liman kentlerine ciddi boyutlarda göç vererek buralardaki yaşama entegre olmalarını[5] ve misyonerlik faaliyetleriyle bunların tetiklediği tepkileri de hesaba katmak gerekiyor.

Karamanlıca yayınlar kabaca 16. yüzyıl sonlarında başlayıp, sonrasındaki bazı istisnalar dışında da 1924'teki Mübadele'ye kadar sürüyor. Ancak 18. yüzyıldan önceki yayınlar az sayıda ve dağınık. Dolayısıyla, asıl faaliyetin bu yüzyılda başlayıp 19. yüzyılda zirveye ulaştığını söylemek yanlış olmaz. Bugüne kadar toplamda 700'den fazla Karamanlıca kitap tespit edilmiş durumda.[6] Her ne kadar, tıpkı Ermeni harfli Türkçe metinlerde olduğu gibi, dini metinler yaklaşık üçte birlik bir ağırlığa sahip olsa da sözlüklerden türkü derlemelerine, çok-satar tefrika roman çevirilerinden ders kitaplarına kadar geniş bir yelpazeye yayılan bir külliyat bu.[7] 19. yüzyıl ortalarından itibaren süreli yayınları görmeye başlıyoruz. Bu konuda bilhassa Evangelinos Misailidis'in (1820-1890), Osmanlı basın tarihinin en uzun soluklu yayınlarından biri olan *Anatoli* gazetesini anmak gerekiyor.[8] İşte *Aktia* de bu upuzun Karamanlıca süreli yayın geleneğinin bir parçası, yayıncısı Nikolaos İ. Kamalakidis.[9]

"Ermeni Hurufatı" başlıklı yazı 17 Ekim 1913 tarihinde, *Aktia*'in 41 sayısında[10] tam sayfa olarak ve "İ. İ. L" (derginin yazı işleri müdürü Iordanis İ. Limnidis) imzasıyla yayınlanmış. Yazının amacı, Ermeni harflerinin 1500., matbaacılığının da 400. yıldönümünü kutlamak için Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif yerlerinde düzenlenen şenlikler dolayısıyla bu konuda okura bazı temel bilgiler sunmak. Bugün okura tuhaf gelebilecek bu şenlikler, ilginç bir biçimde Ermeni cemaatinin dışında da yankılanmıştı:

> 13 Ekim ile 26 Ekim arasında İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi'nde, Gedikpaşa'da, Pera'daki Petit Champs Tıyatrosu'nda, Taksim Bahçesi'nde ve Kadıköy'de parlak kutlamalar düzenlenmiş ve 20.000'e yakın kişinin izlediği bu kutlamalara devlet adamları ve görevlileri de katılmıştır. Bu devlet adamları sadece törenlere katılmakla yetinmemiş, halka açık kutlamalarda düşünce ve duygularını belirten konuşmalar da yapmışlardır.

Örneğin Dahiliye Nâzırı Talat Bey konuşmasında şöyle demişti:

> Osmanlılığı meydana getiren unsurlardan her birinin ilmi ve içtimai bakımdan ilerlemesi, hükumetin ilerlemesi anlamına gelir. Bizim için vatanın terakki ve tekâmülü, saadet ve bâht demektir. Bugün Ermenice harflerin 1500. ve Ermeni matbaasının 400. sene-i devriyesi törenlerini layıkıyla idrak etmek için burada toplanmış bulunuyorsunuz. Hükumetin namına sevincinize iştirak ediyorum.[12]

1912-13 yıllarına yayılan bu etkinlikler kapsamında yapılanlar kutlamalarla sınırlı değildir. Teotig adıyla bilinen Teotoros Lapçıncıyan'ın meşhur *Dib u Dar* (Baskı ve Harf) kitabı bu vesileyle basılmıştı.[13] *Servet-i Fünun* dergisi, Kasım 1912-Mart 1913 arasında, Sarkis Srents'in Ermeniceden Türkçeye tercüme ettiği on dört hikâyeyi, "Ermeni Edebiyatı Numuneleri" başlığı altında yayınlamış; Süleyman Nazif ve Abdullah Cevdet gibi isimler hikâyelere takriz yazmıştı.[14] Yine aynı yıl içerisinde, *Sabah* ve *Servet-i Fünun* gibi süreli yayınlarda Ermeni harfleri ve matbaacılığıyla ilgili yazılar çıkmıştı. Örneğin bunlardan ikincisi, *Aktia*'tekinden kısa bir süre sonra yayınlanmıştı ve yazarı, "Fâzıl-ı Muhterem Defter-i Hakanî Nâzırı Mahmut Esat Efendi Hazretleri", *Sabah*'ta Ermeni harfleri, matbaası ve edebiyatı üzerine çıkmış olan bir yazı üzerine yazdığını, genel olarak yazı sistemlerinin doğuşu ve birbirleriyle etkileşimiyle ilgilendiğini, bu nedenle de Ermeni harflerine dair

araştırmalarının sonuçlarını okurla paylaşmak istediğini belirtiyordu.[15]

"Ermeni Hurufatı" yazısını bu bağlamda değerlendirdiğimizde, Osmanlı milletlerinin kompartımanlar halinde ve birbirinden kopuk kültürel dünyalarda yaşadıkları varsayımını sorgulamanın gerekliliği ortaya çıkıyor. Yazının sonunda Ermeniler arasında "Türk hurufatının ıslahı"yla uğraşanların sayısının az olmadığının belirtilmesi de yine bu bakımdan manidar. Öte yandan, işin düşündürücü yanı, Talat Paşa'nın açılış konuşması yaptığı şenliklerin hızla geride kalacak olması. Bu durumun en çarpıcı tezahürlerinden birini Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılacak basit bir tarama sonucunda görmek mümkün. 1913'te, etkinlikler kapsamında yapılacak faaliyetlere, izin ve güvenlik meselelerine dair belgeler varken 1917'ye gelindiğinde, "Ermeni hurûfâtının ihtirâ'ı [icadı] münasebetiyle Adapazarı'nda icra olunan ayin esnasında muhafaza-i asayiş için bulundurulan polis ve jandarmalara terfik edilen İyanına katılan] dört nefer üzerine bir sebeb-i mechul ile hücum olunarak asakir-i şahaneden bir neferin katl ve diğer birinin bir polis neferiyle birlikde cerh edildiği"ni İyaralandığını] öğreniyoruz.[16]

İkinci yazı, "Ahval-i Siyasiye" başlığını taşıyor ve bu aslında derginin Kamalakidis tarafından kaleme alınan sürekli köşelerinden biri. Buradaki kısım 10 Ocak 1913 tarihli 851. sayıda yayınlanmış. Devamında, buraya sadece yazıyla ilgisi olduğu için bir tanesini

Aktis dergisinin 17 Ocak 1913 tarihli kapağı

http://medusa.libver.gr

aldığımız üç kısa haber var ve sağ alt köşeye de Venizelos'un bir resmi iliştirilmiş. Öncelikle, ana akım Osmanlı/Türk tarihçiliğinin Osmanlı'nın gayrimüslim milletlerinin İmparatorluğun yıkılışındaki rolüyle ilgili ezberleri düşünüldüğünde, Balkan Savaşları hakkındaki bu kısa ve genel yorum yekpare bir Rum milleti,[17] dolayısıyla da İmparatorluğu ilgilendiren hayatî konularda yekpare bir pozisyon varsaymanın ne kadar zor olduğunu gösteriyor olmalı. Bunun da ötesinde, Yunanistan ile savaş halindeki bir ülkenin başkentinde Yunan harfleriyle Türkçe yayın yapan ve öncelikli hedef kitlesi anadili Türkçe olan Rumları hedeflediğini varsayabileceğimiz bir gazetenin, ne tür dengeleri gözetmek durumunda olabileceğine ya da savaş ve propaganda bağlamında nasıl konumlanabileceğine dair de ipuçları veriyor.[18]

ERMENİ HURUFATI[19]

Ermeni vatandaşlarımız Ermeni hurufatının icadının işooüncü ve Ermeni matbaacılığının 400ıncı sene-i devriesi münasibeti ile evvelki gün her tarafta şenlikler yapmışlardır. Bu hususta bazı malûmat-ı tarihiye itası İvermek] faideden hali değildir İfaydalı olacaktır].

Ermeni hurufatının tarih-i icadı 5inci asrın ilk devrelerine tesadüf ider. Bu esnada Ermeni milleti müzebzeb İkamakarışık] bir hayat içinde yaşıyordu. Bir kısmı İranilerin, diğer kısmı Bizans imparatorluğunun idaresi altında idi. Bizans nüfuzu bir yandan Malatya, diğer taraftan, Erzurum'a kadar devam idiyordu, Ermenilerle meskun bütün diğer memalik [Ermenilerin yaşadığı bütün diğer ülkeler] İranilerin elinde idi. O zaman bütün bu esirlik hayatına rağmen milletlerinin terakkıyat-ı maneviyesine [manevi ilerlemesine] şiddetli bir lüzum hiş iden Ermeni büyükleri bunun bilhassa okuyup yazmanın son derece müşkil olmasından neşet itdiğini İkaynaklandığını] biliyorlardı. İşte Surp Mesrob namında bir ruhani

tarafından harflerin icadı bu zemana tesadüf ider. Yine bu zemanlarda Surp Krikor Lusavariç'in nüfuz ve kudreti Surp Sahag'a intikal itmiş idi. Surp Sahag Yunan ve İrani ve Süryani lisanlarını pek güzel biliyordu. Aynı zemanda Şah'ın maiyetinde hitabet vazifesi görmüş idi. Surp Sahak ve Surp Mesrob milletlerinin noksanını pek güzel his itdiler, birkaç seneden beri Mezopotamya Ermeni rahibi Mığır Daniel Ermenilere mahsus harfler icadı için sarf-ı mesai idiyor ve bir noktaya kadar da muvaffak olmuş bulunuyordu. Fakat Daniel'in hurufu mühim bir noksanı havi idi [sahipti], sesli huruf yok idi. Surp Mesrob bu noksanı izale itmiş [gidermiş], 413 senesinde harfleri işlek ve sesli harfler ilave itmiş idi. Sahag ve Mesrob'dan sonra Evangelion [İncil] Ermeniceye tercüme idilmiştir. Sahag'in kabri Muş civarında ve harabe halindedir. Mesrob'un mezarı Prens Vahan tarafından inşa ve bilahire ikmal ve ıslah idilmiştir.

Matbaacılığın icadından ilk defa istifade iden kavmlerden biri de Ermenilerdir. Bugün Ermeni matbaacılığının 15[3üncü seneden itibaren mevcud olduğuna delalet idecek vesikalar vardır. Filhakika Agop namında biri Venedik'te 1512-1513'de Ermenice Evangelion basmıştır. Bugün bu ademe aid tafsilat mefkuddur [bilgi yokturl. Sonra yine Venedik'te Sivaslı ve eyi bir familyaya mensup Akbar matbaacı oldu. 1567'de Stambul'da 12 kadar eser de bastı. Garibi şudur ki Ermeniler Isfahan'da 1642'den beri matbaacılıkla iştigal itdikleri halde Acemler matbaacılığa ancak 1838'de başlamıştır. Bilahire tedrici bir suretde ilerilemişler, bir aralık Marsilya'da bile matbaa açmışlarsa da bu matbaa Papalık makamının talebi üzerine 14üncü Lui tarafından kapatılmıştır. Türk matbaacılığı bir Macarlı tarafından memlekette tatbik olunmuş, bilahire Ermeniler bu hususta Türklere fevkelade hizmetler itmiş ve itmekte bulunmaktadırlar. Bugün yine onların içinde Türk hurufatının ıslahı ile uğraşanlar nadir değildir.

J. L. L.

— 323 —

ԵՐՄԵՆԻ ՀՈՒՐՈՒՓԱԹԻ

Երմէնի թատրոնասլարդիկ Երմէնի չուրուփաթիկն ի[Ձեդինկն 1500ուդ թե 'Երմէնի մատթաեզբդիկն 400ուդ տեղի ունեցած մուսաիսաթլի ևև ճճեալ ուսնս չեր տարածե տեղիկներ ցուցադրած են. Ասոնք կ'ուսումնասիրեն հին եւ նոր հուրուֆներ, անոնց մէջ եղած նմանութիւնները եւ տարբերութիւնները, եւ ապա կը ստեղծեն նոր տառեր, որոնք կրնան գործածուիլ ժամանակակից տպագրութեան մէջ։

Մատթաեզբդիկն ի[Ձեդինեն Առ Տեթե ուտգաձե ևեն կամուսներեն պիրնե 'Երմենիներ. Ասոնց ուսնս 'Երմէնի մատթաեզբդիկն 1[318ուդ տեղեն ետպերու մեծ[Ձուժե ընդունած ձեւերն են։ Ասոնք կ'ուսումնասիրեն հին եւ նոր ձեւերը, ապա կ'ստեղծեն նոր տառեր, որոնք կրնան գործածուիլ ժամանակակից տպագրութեան մէջ։

Մատթաեզբդիկն ի[Ձեդինեն Առ Տեթե ուտգաձե ևեն կամուսներեն պիրնե 'Երմենիներ. Ասոնց ուսնս 'Երմէնի մատթաեզբդիկն 1[318ուդ տեղեն ետպերու մեծ[Ձուժե ընդունած ձեւերն են։ Ասոնք կ'ուսումնասիրեն հին եւ նոր ձեւերը, ապա կ'ստեղծեն նոր տառեր, որոնք կրնան գործածուիլ ժամանակակից տպագրութեան մէջ։

ԿԱՍՏՐԻՆԻԱՆՍ

Ծննդ եւ ուսմ[արտասանում.

Galata, Kağıdcı Han No 25.

AHVAL-İ SİYASİYE

Balkan hükümetleri ile muharebeye başlayacağımız sıralarda idi —belki hatırlardadır- Sadrazam Kâmil Paşa hazretleri: "Bu muharebe bizim ile Balkanların değil, ittilaf-ı müselles [üçlü ittilaf] ile ittifak-ı müsellesin ve daha doğrusu Rusya ile Avusturya hükümetlerin[in] muharebesidir" demiş idi ki, bu hakikat bütün ciddiyeti ile bugün tahakkuk idiyor [ortaya çıkıyor].

Düvel-i Muazzama [büyük devletler] birbirleri ile boy ölçmek için bizi ve Balkanları alet itdi ve bu alet ile şimdi oynayorlar. Devletler menafi-i şahsiyelerinin [şahsi menfaatlerinin] teemini için başka bir alet bulmadılar da neden bizi hedef ittihaz ittiler [aldılar] demek hakkımızdır.

Fakat! Şurası da acı bir hakikatdir ki —bunu inkâr itmemeliyiz- bu hale müsebbib [sebep] kendimiziz. İlan-ı Meşrutiyet'den berü usul-i idare-i hükümeti aceba kaç çeşit kalıplara sokmadık; gavail-i hariciyemiz [dışarıdaki sıkıntılarımız] yetişmez imiş gibi, dahili meseleler çıkarmaktan asla geri durduk mu?

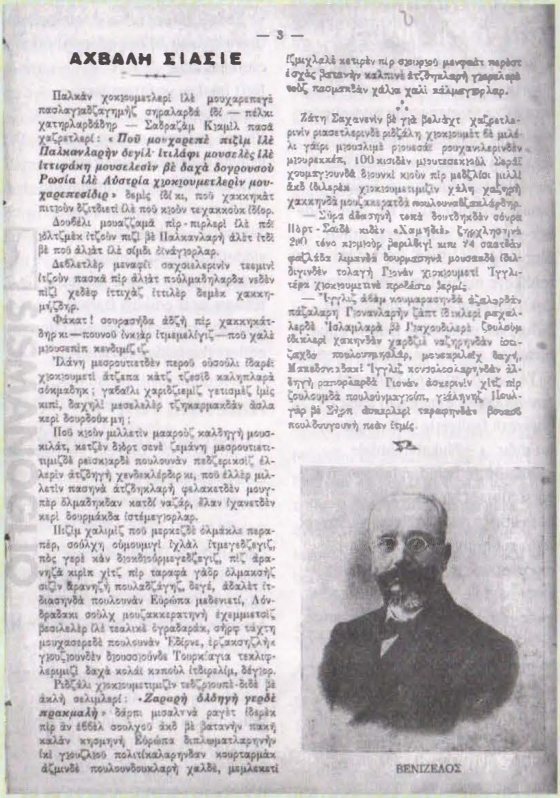
Bugün milletin maaruz kaldığı müşkilat, geçen dört sene zeman-ı meşrutiyetimizde reiskârda [iktidarda] bulunan beceriksiz ellerin açdığı hendeklerdir ki, bu eller milletin başına açdıkları felaketden mu[ber olmadıkdan kat-i nazar [felaketler yüzünden utanmadıkları gibi?], elan [hâlâ] ihanetden geri durmak da istemeyorlar.

Bizim halimiz bu merkezde olmakla beraber, sulh-ı umumiyi ihlal itmeyeceğiz, boş yere kan döktürmeyeceğiz, biz aranıza girip hiçbir tarafa gadr olmaksızın aranızı bulacağız, deye, adalet iddiasında bulunan Avrupa medeniyeti, Londra'daki sulh müzakeratını [görüşmelerini] ehemmiyetsiz vesileler ile tealike uğratarak [geciktirerek], sırf taht-ı mu-

haserede [kuşatma altında] bulunan Edirne, erzaksızlık yüzünden düşsün de Türkiye'ye tekliflerimizi daha kolay kabul itdirelim, deyor.

Rical-i hükümetimizin [hükümetimizi yönetenlerin] tecrübe-dide ve akl-ı selimleri [tercübeli ve sağduyulu olanları]: "Zararı olduğu yerde bırakmalı" darb-ı meseline [atasözüne] riayet iderek bir an evvel sulhu akd [barış antlaşması yapmak] ve vatanın baki kalan kısmını Evropa diplomatlarının iki yüzlü politikalarından kurtarmak azminde bulundukları halde, memleketi izmihlale [yok olma noktasına] getiren bir sürü menfaatperest eşhas [çıkarcı şahıslar] vatanın kalbine açtıkları yarelere tuz basmakdan hâlâ hali kalmayorlar [geri durmuyorlar].

İngiliz Avam Kamarası'nda azalardan [vekillerden] bazıları Yunanların zabt itdikleri mahallerde İslamlara ve Yahudilere zulüm itdikleri hakkında Hariciye Nazırı'ndan istizahda bulunmışlar [izahat istemişler], muşarileyh dahi, Makedonya'daki İngiliz konsoloslarından aldığı raporlarda Yunan askerinin hiçbir zulumda bulunmayub, [zulmün] yalnız Bulgar ve Sırp askerleri tarafından vuku bulduğunu beyan itmiş.

— 3 —

ΑΧΒΑΛΗ ΣΙΑΣΙΕ

Παλιάν χοκιουμετλερί ιλέ μουχαρεπεγέ πασλαγιαβζαγημίζ σγραλαρδά ιβί — πέλκι χατηρλαβάδηρ — Σαβαζάμι Κισμίλ πασά γαζετλερί: «*Ποϋ μουχαρεπέ πιζίμ ιλέ Παλκανλαρήν δεγίλ· ιτιλάφι μουαζλές ιλέ ιστιφάδη μουσελεσίν βέ δαχά δογρουσού Ρωσία ιλέ Λόστρία χοκιουμετλερίν μουχαρεπεσίδιρ*» δεριζ ιβί κι, ποϋ χακκηνδά πιτσούν δζτιδετί ιλέ ποϋ κιόν τεγακκούκ ιδίορ.

Δουβέλι μουαζζαμά πίρ-πιρλαρί ιλέ πέι χόλτζμέκ ιτζούν πιζί βέ Παλκανλαρή άλλτ ετβί βέ ποϋ άλλτ ιλέ σιμπι δνάγτορλαρ.

Δεβλετλέρ μενφαάτ σοχσιελερινίν τεσμινί ιτζούν πασκά πίρ άλτιτ πολίμαπήλαρδα νεδέν πιζί χεδέφ ίττιχάζ ίττιλέρ δεριλε χακκημιζδηρ.

Φάκατ! σουρασήδα άζζή πίρ χακκηκάτδηρ κι—πουνού ένκιαρ ίτμεμελίγιζ—ποϋ χαλέ μιουσεπίν κενδιμίζιζ.

Τάνιν μισρουτιετδέν περού ούσούλι ίβαρέ χιοκιουμετί άτζεπα κάτζ τζοσέβ καλνπλαρά σόκμαδηκ; γαβαλι χαριδζιεμίζ γετισμιέζ ίμις κιπί, δαχγλί μεσελλέρ τζηκαρμακδάν άσλα κερί δουρδούκ μη;

Ποϋ κιόν μιλλετίν μακροϋζ καλδγγή μουσκιλάτ, κατζδν δίκρ σενέ ζεμάνη μαρουτιετιτμιζδέ ρεισκιαρδί πουλουνάν πεζζερικιζίζ έλλερίν άτζδγγή χενδεκλέρδιρκι, ποϋ έλλερ μιλλετίν πασγνά άτζδηκλαρή φελακετδέν μουγπάρ δλμαδηκδαν κατδί ναζάρ, έλαν ίχανετδέν κερί δουρμάκδα ίστέμεγιορλαρ.

Πιζίμ χαλιμίζ ποϋ μερκεζδέ δλμάκλε περαπάρ, σούλχγι σύμσυμιγί ίχλάλ ίτμεγεδζεγίζ, πός γερί κάν δισκιτσόρμεγεδζεγίζ, πίζ άρανζδκ κιρίκ χίτζ πίρ ταραφά γάδρ δλμακσήζ σιζδν δρανγδγή πουλαδζάγης, δεγέ, άδαλάτ ίτδιασγηδά πουλουνάν Εύρόπα μεδενιετί, Λόνδραδακι σούλχ μουζακκερατγνή έχεμμιετσίζ βεσιλελέρ [αλ τεαλικά ζγραδαράκ, σήρφ τάχτη μουχασαρεδέ πουλουνάν Έδίρνε, ιρζακσηζλγε γσουζζουνδέν δρισοσρόνδα Τουρκ'αγια τεκλίτλερμιζί δαχά κολάϊ κιπολά ίτδιραλίμ, δέγιορ.

Ρεδάλι χιοκιουμετμιζίν τεδζρουπά-δεδέ βέ άκλή σελιμλερί: «*Ζαραρή όλδγγή γερδέ πρακμαλή*» δέρπ μισαλνά ραγίτ ίβαρέκ πίρ άν έδδάλ σούλγου άκδ βέ βατανήν πακή, καλάν κγαμγνή Εύρόπα δπλωματλαρνήν ίκί γζούζλεδ πολιτίκαλαργνδαν κουρταρμάκ άζμενδέ πουλουνδουκλαρή γκαλδέ, μεμλεκετί ζμιγλελέ κατιρέν πίρ σσουρσού μενφαάτ περσέτ ι σγχάς βατανήν καλπινά άτζδηγλαρή γαφελεδ ναζί πασμακδάν γάλιε χαλί κάλμαγιορλαρ.

* * *

Ζάτη Σαχανενίν βέ γιαβελάγιτ χαζρετλαρινίν ριασετλερινδέ ριζζάλη γιοκιουμάτ δέ μιλλι γάρε μισκλίμ ρεισεδέ ρουχανιλερινδέν μισρεκκέτη, 100 κισιδέν μισυσακιόλι Σαρδί χουαγγουνδέ δισυνκί κιόν πίρ μαδζλίσι μιλλδεδ βελαρίν γιοκιουμετιμιζίν γλέη γαζγρή χακκηνδά μεσκκαρατδά πουλουναδζαλαβγηρ.

— Σόγκ άδαγηή τσπά δουτδηκδάν σόνρα Πάρτ-Σαδά κεδίν «Σαμψούδ» ζγφλητγηά 2η0 τάνο κρουζερ βεριλδιγί κιπε Υ4 σταττάν φαζλάδα λιμανδά δουρμασηνά μουσαδά βουλδιγινδέν τολαγή Γιουάν χιοκιουμετί Τγγλιτέρα χιοκιουμετινέ προδάστο δερμίς.

— Τγγλίς άδαγη νουμαρασγηδά άζλαρδέν, πάζλαγη Γιουναλαγήν Σαπτ Γβικλερί ραγκιλαρδά Ναλαμλαρή βέ Γτγγουδαρή Σουλούμ εδκιαρί χακνηδέν γαρβιά νατζηγηδέν ίσταζγιόν πουλουσηγαλάρ, μενσεμλέη δαγγή, Μακεδόνιδακι Τγγλίς κονσόλοσλαργηδέν αλδγγή ραπορλαρδά Γιουάν άσκερινίν χίτζ πίρ ζουλουμδά πουλούμγιοσίν, γτάλιγηζ Πουλγάρ βέ Σίρπ άσκερλερί ταραφγηδέν βουσσέ πουλδουγουνή πεάν έτμίς.

ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

DİPNOTLAR

1 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Evangelia Balta, *Gerçi Rum isek de, Rumca Bilmez Türkçe Sözleriz: Kitaplar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar*, çev. Nazif Bozatlı vd. (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 313-23 ve Evangelia Achladi, "The Karamanlidika Periodical Aktis (1913-1915)". *Cultural Encounters in the Turkish-Speaking Communities of the Late Ottoman Empire* içinde, ed. Evangelia Balta (İstanbul: The ISIS Press, 2014), 281-302.

2 Evangelia Balta ve Matthias Kappler, ed., *Cries and Whispers in Karamanlidika Books - Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia, 11th-13th September 2008)* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010); Evangelia Balta, *Beyond the Language Frontier: Studies on the Karamanlis and the Karamanlidika Printing* (İstanbul: The ISIS Press, 2010); Evangelia Balta ve Mehmet Ölmez, ed., *Between Religion and Language: Turkish-Speaking Christians, Jews and Greek-Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire* (İstanbul: Eren Yayınları, 2011). Evangelia Balta, ed., *Karamanlıca Kitaplar - Çözümlemeli Bibliyografya (Cilt I: 1789-1839)* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018).

3 Aslında Karamanlıca eserler Türkiye'de genel olarak Evangelinos Misailidis'in romanının çevrimyazısıyla ve "ilk Türkçe roman" tartışmaları bağlamında tanınmaya başlamıştı: Evangelinos Misailidis, *Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cehakât-ı Cehakeş)*, çev. Robert Anhegger ve Vedat Günyol (İstanbul: Cem Yayınevi, 1986). Geçtiğimiz üç yılda bu metne ikisi derleme biri el yazması üç metnin çevrimyazısı daha eklendi: Evangelia Balta ve Aytek Soner Alpan, ed., *Muhacirnâme: Karamanlı Muhacirler için Şiirin Sesları* (İstanbul: İSTOS, 2016). Stavros Stavridis, *Anatol Türküleri, 1896; Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Türkü Mecmuası*, ed. Evangelia Balta ve Ari Çokona (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2017), Evangelia Achladi, ed., *Karamanlı Rum Ortodoks Bir Askerin Seferberlik Hatıraları (Çanakkale ve Doğu Cepheleri, 1915-1919)*, çev. Thanasis Nikolaidid (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017).

4 Evangelia Balta ilk yazılarından itibaren araştırmacılara bu konuda çağrı yapıyor.

5 "19. yüzyılda Anadolu'nun bilhassa iç kesimlerinde bulunan Rum Ortodoks cemaatler arasında Türkçe oldukça yaygın durumda bulunmakta, örneğin iç Anadolu'da yer alan 'Kapadokya'daki toplam seksen bir Ortodoks cemaatten kırk dokuzu Türkçe konuşmaktaydı." Stefo Benlisoy, "Yitip Gitmiş Bir Dünya: Türkofil Anadolulu Ortodokslar", *Bir Namus Meselesi* içinde, Mahmut Yesari, çev. Nükhet Eren (İstanbul: İSTOS, 2017), 26-27.

6 Balta, *Gerçi Rum isek de*, 163-92.

7 Bu konuda bir karşılaştırma ve sayısal veri için bkz. Günil Özlem Ayaydın Cebe, "19. Yüzyılda Osmanlı Toplumu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik" (Yayınlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, 2009).

8 Balta, *Gerçi Rum isek de*, 245-58; Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, "Osmanlı Tarikatları Çalışmalarında Göz Ardı Edilen Bir Kaynak: Karamanlıca Anatolî Gazetesi", *Kebikeç*, no. 44 (2017): 145-87.

9 Balta, *Gerçi Rum isek de*, 260.

10 Aktis aslında 1910 yılında günlük olarak çıkmaya başlamış olduğundan her sayıda iki farklı numara veriliyor. Bu yazının yer aldığı sayının künyesinde hem "Sene 4, sayı 891" hem de "Sene 1, sayı 41" ifadeleri var.

11 Arsen Yarman. *Ermeni Yazılı Kültürü: Harf, Elyazması, Matbaa ve Salnameler Tarihine Kısa Bir Bakış* (İstanbul: Türkiye Ermenileri Patrikliği, 2012), 260-61.

12 Yarman, 281.

13 Teotig, *Bazki ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi*, çev. Sırvart Malhasyan ve Arlet İncidüzen (İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2012).

14 Mahir Önsal Eriş ve Art Şekeryan, çev., *Ermeni Edebiyatı Numuneleri - 1913 (Mütercimi Sarkis Srenta)* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012).

15 Mahmut Esat, "Ermeni Hurufu", *Servet-i Fünun*, no. 1169 (17 Ekim 1329/30 Ekim 1913): 591.

16 BOADH.EUM.2.Şb / 37-3 (29 Recep 1335/ 21 Mayıs 1917).

17 Bu tutumun eleştirisi için bkz. Ayşe Özil, *Anadolu Rumları: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Millet Sistemini Yeniden Düşünmek*, çev. Ali Özdamar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016).

18 Bu konuda Aktis özelinde bir inceleme için bkz. Stefo Benlisoy, "Karamanlıca Aktis Gazetesi Örneğinde Balkan Savaşı'nda Osmanlı Rum Basınında Mezalim Propagandası", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, no. 17 (Kış 2014): 1-25.

19 Yazı Latin harflerine aktarılırken büyük ölçüde günümüz yazım kuralları uygulanmış, dönemin ve kullanılan dilin ruhunu bir nebze de olsa temsil edebilmek için bazı sözcüklerin imlasına dokunulmamıştır.

Sovyet Hükümetinin Kati Teşebbüsleri

3 AĞUSTOS 1918

TANİN

Viyana 1— Moskova'dan bildiriliyor: Moskova Sovyetleri Merkez İcra Komitesi ile Amele Teşkilat Heyetlerinin dün Büyük Tiyatro binasında vuku bulan bir içtimaında ber-vech-i âti mukarrerat ittihaz olunmuştur: 1- Sosyalist Fırkası tehlikeye maruzdur. 2- Hal-i hazırda Çekoslovaklara karşı müdafaada bulunmak ve buğday tedarik etme hususları en mühim vazifemizdendir. 3- Vaziyetin ciddiyeti hakkında ameleyi irşad etmek için daha hararetli faaliyette bulunmak lazımdır. 4 — Mukabil ihtilale müzaherette bulunan burjuvaziye karşı muzaaf bir teyakkuz ve basiretle hareket edilmeli ve Sovyet İdaresi burjuvazi sınıfını taht-ı murakabede bulundurarak buna karşı havf ve dehşet usulünü tatbik etmelidir. 5- Müşterek düsturumuz ölüm veya zafer olmalıdır.

Meclis, memlekete külliyetli miktarda buğday ithali, amelenin talim ve terbiyesi ile teslihi (silahlandırılması) ve mukabil ihtilalci burjuvaziye karşı harp etmek üzere bütün kuvvetlerin istimali hususlarında ısrar etmiştir.

Rusya Ahvali

3 AĞUSTOS 1918

SABAH

Yekaterinburg'un İstiklali

Stockholm 2 Ağustos

- Moskova'dan vürud eden haberlere nazaran Yekaterinburg Çekoslavaklar tarafından işgal edilmiştir. Bolşevik matbuatı bu tehlikeyi bertaraf etmek için ahaliyi silaha sarılmaya davet etmektedir. Pravda gazetesi "Mukabil ihtilalcılara karşı bilâ merhamet hareket etmeli ve kaht ü galayı (kıtlık ve pahallılığı) izale etmelidir." Diyor.

Moskova ve Petersburg'da Ekmeksizlik

Viyana 31 Temmuz- Moskova'dan bildiriliyor: Rusya dahiliye komiserlerinin vilayet komitelerine gönderdiği bir tebliğde Moskova ve Petersburg'da dört günden beri ekmek bulunmadığı bildirilmekte ve kath ü galaya nihayet verilmek üzere tedabir ittihaz edilmesi talep olunmaktadır.

Neft İmalatı ve Bitarafları Protestosu

Viyana 31 Temmuz- Rusya'nın Pravda gazetesine nazaran bitaraf devletler neft imalatının millileştirilmesi hakkında 20 Temmuzda ittihaz edilen kararı şiddetle protesto etmişler ve bundan dolayı bitaraf devletler tebaası ızrar edildiği (zarara uğradığı) takdirde tazminat talep edileceğini bildirmişlerdir

Amerika'nın Türkiye Aleyhindeki Entrikaları

3 AĞUSTOS 1918

TANİN

Osmanischer Lloyd refikimiz Anadolu'da Ermenilerle meskun vilayetlerle diğer şark arazisinin Amerika Hükümet-i Müttehidesi'nın himayesi altına alınması hakkında Amerika'da yapılan propagandadan bahisle diyor ki " Ahiren Washington'dan alınan haberlerde Amerika'nın sabık İstanbul Sefirleri Morgenthau ve Alexus'un teşebbüsatı üzerine Amerika'da bir Ermeni — Suriye lanesi Komitesi teşekkül ettiği bildiriliyor. Şarki Anadolu, Suriye ve İran'da Amerika himayesi tesisi tasavvurunda bulunan mezkûr komite bu havalide Amerika lehinde propaganda yapmak için iane toplamıştır.

Fransız Sosyalistlerinin Bir Kararnamesi

6 AĞUSTOS 1918

İKDAM

Bern 4- Fransız Sosyalist Meclis-i Millisi tarafından tasvip edilen kararnamenin zübdesi (özeti) ber-vech-i âtidir: Hükümetin siyasi ve askeri hataları vatana ve insanıyete meş'üm olmuştur. Stockholm Konferansına gitmek isteyen sosyalistlere pasaport itasından imtina, 1917 senesi ibtidasında ciddi sulh tekliflerini bilâ tetkik reddeden Hükümet bu gün dahi amele sınıfına karşı cebir ve şiddet istimal ve en fena mürtecilerin emirlerine tebaiyetle hürriyeti ihlal etmektedir. Hâl ve vaziyetin tehlikeden kurtulması için milletin dehşetli fedakarlıkları ve askerlerimizin emsalsiz şecaati sayesinde husul-pezir olmuştur. Sosyalist Meclis-i Millisi Fransız Hükümetten harp maksatlarının tadilini, fütuhat emellerinin terkini, sulh şartlarının Rus İhtilali tarafından ileriye sürülen ve Mösyö Wilson tarafından beyan olunan prensipler dairesinde vazıhan tayinini talep eder. Meclis-i Milli Amerika Reisicumhurunun beyanatındaki esaslara göre bir milletler cemiyeti mukaddematının şimdiden ihzarını da talep eder. Mezkûr kararnamede beynelmilel bir sosyalist kongresinin bilâ kayd ü şart içtimaı lüzumundan bahseyledikten sonra deniyor ki: "Fransız sosyalistleri Rus mukabil ihtilalcilerin planlarını hiçbir suretle müdafaa ve terviç edemezler İtilâfın bu sırada Rus umuruna müdahalesi Rus Sosyalist Fırkası aleyhine muteveccih ve Rus milletinin bizzat icra-yı hükümet eylemek hususundaki hakkını muhil bir tedbir olduğundan Fransız sosyalistleri bu müdahaleye karşı dahi protesto eder."

Lenin'in Beyanatı

6 AĞUSTOS 1918

SABAH

İsviçre'de münteşir Politikal gazetesi Lenin'in ber-vech-i âti beyanatını suret-i hususiyede istihbar etmiştir: Bolşevik gazetesi muharriri, bilumum Avrupa'nın vaziyeti hakkında Lenin ile bir mülakatta bulundu. İhtilal neticesinde bir memlekette tesadüf edilecek müşkülatın pek azim olacağında Lenin ısrar ediyor. İhtilal yapan bir memleket daima müşkül bir vaziyette bulunur. Böyle olmakla beraber müşkülat yalnız Rusya'da olmayıp her tarafta mevcuttur. Rusya'da anarşinin hükümferma olduğu söyleniyor ise de bu Bolşevik Hükümetinin eseri olmayıp dört senedir mevcut olan harpten münbaistir. [...] Mukabil ihtilal heyeti, vaziyetten her surette istifadeye çalışıyor. Zabitan ve

zengin köylülerden mürekkep bir mukabil ihtilal heyeti mevcut olmakla beraber haricin ve ecanibin muavenet ve müzaheretine mazhar olmadıkça bu heyetin mevcudiyeti hiçbir suretle haiz-i ehemmiyet değildir. Bunların istihsal-ı galibiyet eyledikleri şehirlerdeki galebesi, ancak birkaç gün ve hatta birkaç saatten fazla devam edemiyor. Sağ cenah sosyalist ihtilalciler tarafından ikâ edildiğine şüphe olmayan Volodarski'nin katli meselesi mukabil ihtilalcilerin zaafına delildir. Çünkü Rusya tarih-i ihtilali, halkın müzaheretine mazhar olmayan bir partinin temin-i muvaffakiyet edebilmek için daima bu gibi çarelere tevessül ettiğini kaydediyor.

Brest Litovsk Muahedenamesi aleyhine olarak Bolşevik zümresinin muhalefeti hakkında Lenin'in vuku bulan beyanı bu muhalefetin azalmakta olduğunu mübeyyindir. Sulh, Rusya için bir ihtiyaç idi. Aksi takdirde Almanlar ihtilali boğarak bütün Rusya'yı işgal edeceklerdi. Anarşistlere karşı vuku bulan müdahaleye gelince anarşist heyetini terkip eden efradın ekserisi haydutlardan ibaret olduğundan bunlara karşı başka türlü muameleye imkan yoktu. İdealist anarşistleri serbest bıraktıkları gibi mürevvic-i efkarı olan Anarşist gazetesi dahi kemafi's-sabık (eskisi gibi) intişar ediyor. Bütün bu müşkülat meyanında sanayinin ıslahına çalışılıyor.

Çekoslovakların ihtilali hakkında Lenin bunların zamana mütevakkıf bile olsa Sovyet askerleri tarafından duçar-ı tedibat olacaklarını beyan etmiştir.

Ukrayna'da Almanların vaziyeti pek fena olup Alman askerleriyle müctemian ve her yerde taarruz eden köylülerden buğday almak kabil oluyor. Bu tareket-i taaruziye ilerlemekte berdevamdır.

Almanya'nın işgali neticesinde Ukrayna'da Bolşeviklik milli bir hareket olmuştur. Şimdiye kadar bundan uzak kaçan halkı bile Bolşevikliğe intisab ediyor. Almanlar Rusya'yı işgal ettikleri nisbette de netice aynı olacaktır. Böyle olmakla beraber Almanlar sulha muhtaçtırlar. Şayan-ı dikkattir ki Ukrayna'daki Almanlar asıl Ukraynalılardan ziyade sulh taraftarıdırlar. Türkiye hakkında da aynı hal vakidir. Ukrayna'da Brest Litovsk Muahedesi aleyhinde bulunmakla beraber Almanlar Ukrayna Hükümeti ile istifadeli birtakım muahedat akdetmişlerdir. Bu sıralarda Kafkasya'da Bolşevikleri mağlup etmek için muavenette bulunuyorlar. Avrupa'nın mütebaki kısımlarında harekat-ı ihtilaliyenin tevvesüne intizar etmek lazımdır. Almanya'daki askeri partisi o derecelerde kavıdır ki o Berlin Hükümetinden istihkar ile bahsediyor. Maamafih imparatorluk taraftarlığı cereyanları, burjuva muhalefetinde bile tevessü ediyor. Er veya geç siyasi ve içtimai kargaşalıklar her tarafta serzede-i zuhur olacaktır. Hâl-i hazırın bu surette devamı mümkün olmamakla beraber sırf harp ve kan dökmekle bundan iyi bir idare tesisine imkan yoktur.

Halka Doğru Cemiyeti

8 AĞUSTOS 1918

SABAH

İzmir'de münteşir Köylü gazetesinde okunduğuna göre Halka Doğru Cemiyetine taahhüd edilmiş olan kırk bin liradan on dokuz bin lirası yatırılmış olduğundan Cemiyet hemen vazifesine başlamıştır. Cemiyet ilk önce frengi ve frengiye karşı yapılacak tedbirleri gösterir bir kitap çıkaracak ve bunu bütün halka parasız dağıtacaktır. Ondan başka Kordon üstünde mükemmel bir daire tutarak orasını bir kütüphane haline koyacak ve herkes için açık bulunduracaktır.

Kumar Şiddetle Menolunuyor

10 AĞUSTOS 1918

İKDAM

Son günlerde müstevli bir şekil alan kumar belasının hayat-ı içtimaimizde icra eylediği tesir-i tahripkarinin temadisi vahim hadisat ve neticeler tevlid eyleyeceği Hükümetçe nazar-ı dikkate alınarak her nerede kumar oynandığı görülür ve hissedilir ise şiddetle men ve failleri hakkında ahkam-ı kanuniye dairesinde ifâ-yı muamele olunması Polis Müdüriyetine tebliğ olunmuştur. Müstahberat-ı ahireye nazaran kumarın taşrada da men-i esbabının istikmali Dahiliye Nezaretinden vali ve müstakil mutasarrıflara emr olunmuştur.

Ziraat Sergisine İştirakimiz

11 AĞUSTOS 1918

İKDAM

Peşte ve Breslau'da küşad olunan Ziraat Sergisine Hükümet-i Osmaniye namına iştirak etmek üzere Halkalı Ziraat Mektebi Ziraat Muallimi ve Ziraat Müzesi Müdürü Mehmet Ali Bey dün akşam Balkan treniyle şehrimizden müfarekat eylemiştir. Mûmâileyh bera-yı teşhir ziraata ait altı yüz numuneyi beraberinde götürmüştür.

Sovyetlerin İtilâf Amelesine Müracaatı

11 AĞUSTOS 1918

TANİN

Berlin 10- Alman gazetelerinin verdiği malumata göre Sovyet Hükümeti tarafından Fransa, İtalya, Amerika amele sınıflarına hitaben neşrolunan beyannamede İtilâf Devletleri politikası, sulh-i umumiyi istihsal maksadı ile müzakereye girişmek üzere Bolşevik Hükümeti tarafından vaki olan teklifleri reddettiğinden dolayı takbih edilmiş ve İtilâf memleketleri amele sınıfından Rus İhtilalinin celladı olmamaları rica edilmiştir.

İtilâfçılar Haydut Tavsif Olunuyor

11 AĞUSTOS 1918

SABAH

Viyana 9 Ağustos- Moskova'dan iş'âr olunuyor: Lenin, Çiçerin ve Troçki ayın yedinci günü bir beyanname neşretmişler ve bundan İngiliz ve Fransız hükümetlerini haydut olarak tavsif etmişlerdir. Beyannamede bir vakit Çarlığın çizmelerini yalayan İtilâfın fütuhatcuyane tecavüzlerine karşı uzun müddet tahammül ve

sabır gösteremeyeceği söyleniyor. Ve " Biz hiçbir tarafla kat-ı münasebat-ı siyasiye etmek istemiyoruz. Fakat her darbeye muzâaf bir kuvvetle mukabele edeceğiz."

Kadıköy'de Uygunsuz Evler

13 AĞUSTOS 1918

SABAH

Kadıköy'ün en güzel ve en havadar mahallerinden olan Mühürdar'da Duvar Dibi sokağında birkaç uygunsuz ev vardır. Şimdiye kadar rüfekamızdan birçoğu bu evlerden şikayet ettikleri. Namuslu aileler arasına sıkışmış olan bu evlerde oturanların ne kadar fena bir misal teşkil ettiklerinden bahseylediler. Bu neşriyat her nedense bir semere vermedi. Son zamanlarda bu evlerde yapılan rezaletler bütün mahallenin rahatsızlığına sebebiyet verecek bir dereceye vardığından biz de Hükümetin nazar-ı dikkatini celbetmeyi vazife addediyoruz. Evvela şunu söyleyelim ki bu evler münasebetiyle Duvar Dibi sokağında oturan namuslu ailelerın kapıları vakitli vakitsiz çalınmaktadır. Gerçi son zamanlarda bu evlere birer fener kondu. Fakat feneri göremeyecek derecede kafayı tütsüleyenler yine başka kapıları çalmakta ve içeri girmek için ısrar etmekte devam ediyorlar. Bundan başka bu evlerde daimi bir gürültü hüküm sürmektedir. Sokaktan gelip geçenlere harf-endazlık vakayi-i tabiiye hükmüne girdiğinden hiçbir namuslu kadın bu sokaktan geçmeye cesaret edememektedir. Bu evler yüzünden mahallede iki defa yangın çıkmıştır.
Dün Duvar Dibi sokağında oturan birkaç kişi matbaamıza gelerek "ev bulmak kabil olsa bir an evvel bu muhitten uzaklaşmaya çalışırdık" demişler ve bütün mahallenin rahatını ihlal eden bu uygunsuz evlerin tahliyesi için bir kere daha Hükümetin nazar-ı dikkatını celb etmemizi rica eylemişlerdir. Bu müracaatın Hükümet tarafından hüsn-i telakki edileceğini ve bütün bir mahalle halkının rahatının haleldar olmasına meydan verilmeyeceğini ümit eylerız.

Troçki'nin Müessir Bir Hitabesi Rus Vatanı Tehlikede

13 AĞUSTOS 1918

TANİN

Stockholm 12 - Şimali Rusya İkinci Sovyet Kongresinde Harbiye Komiseri Troçki Sovyet Cumhuriyetinin vaziyet ve ahval-i hazırasını ber-vech-i âtı tasvir etmiştir: "Çekoslovak kıyamının bu unsura mensup bazı kimselerin galeyan ve isyanı olmayıp belki Fransız ve İngiliz emperyalistlerinin aleyhimize tertip ettıkleri bir teşebbüs-i tecavüzkarane olduğunu pek iyi bilmeliyiz."
Troçki Çekoslovakların kıyamı ile İngiliz ve Fransız askerlerinin Murman sahiline ihracı arasında bir münasebet ve rabıta bulunduğunu işaret etmiş ve demiştir ki: "Kızıl Hassalarımız İtilâf emperyalistleri tarafından idare olunan Çekoslovak kıyamının ne kadar azim bir tehlike teşkil ettiğini keşf ve hissetmiyorlar. Bundan dolayı en iyi arkadaşlarımızı Ural cephesine gönderdik. Bunlar Kızıl Hassalar ile birlikte muharebe hayat-ı sefilanesine iştirak etmekte ve hareket-i harbıyeyi idare etmektedir. Kıta-i şimaliyedeki kızıl Petersburg'dan pek çok şeyler bekliyoruz. Kızıl Petersburg da cephede kendilerine ihtiyaç olan ameleyi yetiştirmelidir.
Troçki beyanatın şu sözleri ile hitam vermiştir: "Nihayet muzaffer olacağımıza şüphe yoktur. Zaferi tehir ederek Ural havalisinde mebzul olan ekmeklik hububat Çekoslovakların kıyamından dolayı naklolunamıyor diye etfal ve nisvanımızı aç bırakmak asla caiz değildir. Ben buraya Kongrenin yalnız küşat merasiminde hazır bulunmak üzere gelmedim. Belki sizi ikaz etmeye ve şu sözleri söylemeye geldim:" Herkes şarka gitmeli! Vatan tehlikededir! Kanımızın son damlasına kadar vatanı muhafazaya ahdetmeliyiz !"

Batum, Kars, Ardahan

16 AĞUSTOS 1918

SABAH

Brest Litovsk Muahedenamesi bundan evvel Anadolu'dan cebren koparılan Batum, Kars ve Ardahan vilayetleri ahalısine, kendi reyleri ile mukadderatlarını tayin etmek muhtariyetini bahşetmişti. Reyler toplandı, murahhaslar iki gün evvel İstanbul'a geldiler. Dün rey mazbatalarını Sadrazam Paşa hazretlerine takdim ettiler ve öğleden sonra huzur-ı şahaneye kabul buyrularak üç vilayetin anavatana iltihakını, bu iltihaktan mütevellit sürur ve saadetlerini hâk-i pây-i şahaneye arz ettiler. [...]

Hereke Fabrikası Mamulatı

16 AĞUSTOS 1918

TANİN

Peşte ve Leipzig sergilerinde Yakında Peşte de ve bilahare Leipzig'de küşad edilecek olan panayırlara iştirak olunması hakkında vaki olan davet üzerine hazine-i hassa-i şahanede Hereke Fabrıka-i hümâyûnu mamulat ve mensucat-ı nefisesinden olup Osmanlı sanayını bıhakkın temsil edecek olan kıymettar kumaş, halı ve seccade gibi eşyanın teşhir edilmek üzere memur-ı mahsusuna tevdıan irsal kılındığı haber alınmıştır.

İngilizler Sovyet Azasını Tevkif Ediyorlar

18 AĞUSTOS 1918

SABAH

Stockholm 17 Ağustos- İngilizler işgal ettikleri her yerde burjuvaziyi hakim kılmaktadırlar. Amele teşkilatı mensubini ile Sovyet azası tevkif edilmiş ve reisleri kurşuna dizilmiştir.

Troçki Cephede

18 AĞUSTOS 1918

SABAH

Moskova 17 Ağustos- Cepheden gelen iyi haberler üzerine ahalinin ahval-i maneviyesi hayli salâh kesbetmiştir. Pazar günü Rus askeri Kamanev huzurunda bir resm-i geçit icra etmiştir. Moskova kurbunda 30 bin amele kıtaatı her akşam nışan

talimleri yapmaktadır.
Troçki cephede hararetle karşılanmış ve hararetli nutuklar irad ederek askeri mukabil ihtilalcilere karşı ihraz-ı muzafferiyete davet eylemiştir.
Yekaterinburg'un Sovyet askerleri tarafından istirdadı karibdir.
(yakındır)

İaşe Tevziatında Çirkin Yolsuzluklar

18 AĞUSTOS 1918
SABAH

Dün Kadıköy'de Caferağa mahallesindeki cevizlik tevzi şubesi önünde ahalinin yağmur altında çektiği tahammülfersa eziyetleri re'y-el-ayn gördük.
Zavallı ahali şubeden belediyeye, belediyeden şubeye, tekrar şubeden belediyeye, belediyeden şubeye mekik dokumaya mecbur ediliyor idi. Bari muameleler bittikten sonra şeker de verilse, o da yok. Birkaç kişiye şeker verdikten sonra paydos öğleden sonra yahut başka bir gün gidilecek imiş. Kısm-ı azamı kadın ve çoluk çocuk olan zavallı ahali yağmur altında çamur içinde şube ile belediye arasında koşuştuktan, saatlerce şube önünde bekledikten sonra eli boş eve dönmeye mecbur oluyor idi. Ya şube memurunun haşin muameleleri. Elinde bir kırbaç bağırıp çağırıyor, kovuyor, sövüyor idi. Bu arsızlığın bu derece çirkin tasavvur edilemez. Merciinin nazar-ı dikkatini celb ederiz.

Asker Firarilerinin Ricatı

19 AĞUSTOS 1918
TANİN

Haber aldığımıza göre cülûs-ı hümâyûn münasebetiyle asker firarilerinin affına dair sadır olan ferman-ı hümâyûn, her tarafta pek büyük bir tesir icra eylemiştir. Civar vilayetlerde hemen bütün firariler takım takım mahal-i hükümetlere teslim olmuşlar ve hizmet-i mukaddes-i askeriyeleri başına geçmişlerdir. [...]

Bomba Yerine Şiir Atan Tayyareler!

21 AĞUSTOS 1918
TANİN

Lugano'dan telgraf ile bildiriliyor: Geçenlerde bir İtalyan tayyare filosunun Viyan üzerine birtakım varakalar attıklarını ajanslar bildirmişlerdi. Tayyarelerin birinde İtalyan şuarasından Gabriel D'Annunzio bulunuyor idi. İtalyan gazeteleri bu vakayı tes'id ettikten (kutladıktan) sonra " İtalyan tayyare filosu bomba atmaya muvaffak olamamışsa da, hiç olmaz ise Viyanalıların kuvve-i maneviyesini tezelzüle uğratan tahrik amiz kağıtlar atmışlardır." Diyerek D'Annunzio'yu methetmektedirler.

Kurtarılan Vilayetlerimiz İçin

22 AĞUSTOS 1918
TANİN

Şark cephesinde düşman elinden kurtarılan vilayetlerimizde hususi bir idare tesis olunacağını ve bu vilayetlere ayrılan fevkalade tahsisatın bu hususi idarenin başında bulunacak olan müfettiş-i umumiliğin emrine verileceğini evvelce yazmış idik. Bu teşkilata taalluk eden kararname dünkü Takvim-i Vakayide neşredilmiştir. Bu kararnameye göre: 1334 senesi maliye bütçesine ilave olunan beş milyon lira tahsisat-ı fevkaladenin tevzii ve idaresi Dahiliye Nezareti'ne merbut olmak üzere bir Vilayat Müfettiş-i Umumiliği ihdas edilmiştir. Müfettiş-i Umumi, bu tahsisatı muayyen bir program dairesinde tevzi ve idare ve bu bâbda iktiza eden emir ve talimatı itâ edecek ve tahsisatın suret-i sarfını ve verdiği emrin icrasını suret-i daimede murakabe altında bulunduracaktır. [...]
Dünden itibaren mevki-i meriyete girmiş olan bu kararname ile kurtarılan vilayetlerimizin ıslah ve ihyası, harpten mütevellit tahribatın izalesi teşebbüsleri yeni bir devreye girmiş oluyor.

Yeni Bir Yangın Daha

28 AĞUSTOS 1918
TANİN

Dün İstanbul, yeniden bir yangın felaketine uğradı, tabi bu, evvelki büyük Fatih yangını kadar müthiş olmamışsa da, sekiz saati mütecaviz bir müddet devamıyla beş yüzü mütecaviz dükkan ve haneyi yakan bir afet, bittabi ahalimizin gönüllerinde yeniden büyük elemler uyandıracaktır.
Görülüyor ki rüzgarın küçük bir muaveneti, suyun ufak bir noksanı, vesait-i itfaiyenin biraz tehiri, ehemmiyetsiz bir tedbirsizliği büyük bir felaket haline getirebilmektedir. Bunun için lazım olan tedbirlere bir an evvel tevessül zaruridir. İtfa vasıtalarının daha seri bir surette yetişebilecek bir tevzie tabi olması, yangın mevkilerinin daha ilk zuhur anında kuvvetli bir elle sevk ve idaresi bütün mesainin daha fazla semereler vermesi için pek lazımdır. Geçenki büyük yangının zaten hissettirdiği bu ihtiyaçların tatmini bu son felaketle pek mübrem ve acil bir mahiyet almıştır.

Bir Düşman Tayyaresi Düşürüldü

31 AĞUSTOS 1918
İKDAM

Dünkü tebliğ-i resmimiz bize pek ziyada calib-i memnuniyet bir haber verdi: Evvelki akşam şehre taarruz eden bir İngiliz tayyaresi topçu mermilerinin isabetinden yere inmeye mecbur olmuş ve mecruh olan tayyareci İngiliz yüzbaşı esir edilmiştir. Düşman tayyareci ateşimizle mecruh olunca ihtimal ki yalnız kendi cerihası yüzünden yola devama imkan bulamamış tayyaresini yere indirmeye mecbur olmuştur. [...]
Bu hadisenin düşmanlarımız üzerinde büyük tesiri olacağından şüphe etmiyoruz. Bundan sonra düşmanlarımızın daha ihtiyatkarane davranacaklarında eminiz.
Kuva-yı tedafüiyemizi, bu bâbda gösterdikleri muvaffakiyetten dolayı tebrik ederken düşman tayyareleri şehrimize tekrar taarruza cesaret ettikleri takdirde bu muvaffakiyetin tevalisini de temenni eyleriz.

OSMANLI VE OSMANLI-SONRASI KENTLER(İN)DE TEKNOLOJİ TARİHİ

Osmanlı teknoloji tarihi, Teknoloji Tarihi Topluluğu (SHOT-Society for History of Technology), Koç Üniversitesi ANAMED ve IFEA'nın destekleriyle, 24-25 Mayıs tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen bir atölye çalışmasının konusu oldu.

MELTEM KOCAMAN

Bu etkinlik ile Nurçin İleri (SHOT) ve Aude Aylın de Tapia (Aix Marseille Université/ IDEMEC & IFEA), ekonomik altyapı, politik yapılar, endüstriyel kalkınma, bilimsel bilgi, tüketim kültürü, maddi kültür ve daha birçok konuyla karşılıklı ilişkisi olan teknolojiyi, geç Osmanlı dönemi coğrafyasında ve 1870 - 1940 tarih aralığında ele alan çok disiplinli bir tartışma ortamı yarattılar.

Açış konuşmaları Francesca Bray (Edinburgh Üniversitesi, emekli profesör) ve Darina Martykánová (Autonoma de Madrid Üniversitesi, öğretim üyesi) tarafından yapıldı. Francesca Bray, Çin ve Doğu Asya'da bilim, teknoloji ve tıp tarihini araştıran bir antropolog ve tarihçidir. Bray'e göre, kendine has kavramları, analitik yöntemleri ve yorumlama yöntemleri olan Bilim ve Teknoloji Araştırmaları (Science and Technology Studies ya da kısaca *STS*) disiplini yalnızca modern toplumlara ve küresel tekno-bilime uygulanabilir gibi görünmekle beraber, sağladığı güçlü araçlar sayesinde modern-öncesi toplumları anlamak için de kullanılabilir. Bray'in konuşması bu perspektifle, on dokuzuncu yüzyılda tekno-bilimsel olarak "geri kalmış" bir konumda olan Çin'in, yirmi birinci yüzyılın küresel gücüne nasıl dönüştüğünü uzun bir süreç içinde değerlendirerek ele aldı. Her ne kadar Osmanlı ile doğrudan doğruya ilgili olmasa da konuşması karşılaştırma yapmak için bir model sağlıyordu. Özellikle Osmanlı-Cumhuriyet dönemini teknolojik açıdan bir süreklilik içinde ele alma konusunda ilham vericiydi ve yakın zamanda Türkiye'de de hareketlenen STS çalışmalarına dikkat çekiyordu.

İkinci konuşma, *Reconstructing Ottoman Engineers, Archaeology of a Profession (1789-1914)* kitabı dahil Osmanlı mühendisleri üzerine birçok yayına imza atmış olan Darina Martykánová tarafından gerçekleştirildi. Martykánová'nın konuşması, uzun on dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlıların modern teknolojiyle çok katmanlı ve karmaşık ilişkisini ortaya koyan bir bakış açısı sundu. Bu ilişkinin on sekizinci yüzyılda askeri ve idari yapıları dönüştürmek için devletin ve reformcularının müdahalesiyle şekillendiğini ancak on dokuzuncu yüzyılda yeni teknolojilerin üretimi, dolaşımı ve adapte edilmesi süreçlerine yönetici seçkinler dışında başka aktörlerin de katıldığını ve toplum-teknoloji ilişkisinin çok boyutlu hale geldiğini vurguladı. Tarihsel örnekler üzerinden, yerli ve yabancı şirketlerden sıradan tüketiciye kadar birçok kesimin teknolojinin günlük yaşama dahil edilmesindeki rolünü sergiledi. Devlet kurumlarının teknoloji politikalarına ve kamusal tartışmalara etki eden, modernleşme sürecinin yalnızca uygulayıcısı değil aynı zamanda şekillendirici unsuru olan yerli- yabancı teknik uzmanların ve profesyonellerin rolüne dair önemli tespitler yaptı.

Atölye çalışmasında sekiz bildiri sunuldu. Konuşmacılar kent tarihinden suç tarihine, emek tarihinden bilim-teknoloji tarihine uzanan farklı uzmanlık alanlarından geliyordu. Konuşmaların bir kısmı, söz konusu dönemde belli teknolojik uygulamaların etrafında örülmüş toplumsal, siyasal veya kültürel ilişkileri sorunsallaştıran bir niteliğe sahipti. Bazı bildirilerde ise, dönemin bilimsel ya da teknolojik uygulamalarının Osmanlı toplumu tarafından nasıl karşılandığı ele alındı. İki gün boyunca izleyicilerin de son derece aktif olduğu verimli tartışmalar yapıldı. Sunulan bildirilerin içeriği kısaca şöyleydi:

Camille Cole (Yale Üniversitesi-ANAMED), geç Osmanlı dönemi Irak bölgesinde Basra- Bağdat arasında çalışan buharlı gemi işletmeciliği örneği üzerinden bölgede rekabet halinde olan Osmanlı iktisadi ve siyasi aktörlerin uygulamalarını analiz ederek Osmanlı'nın bölgeye yönelik nafia yaklaşımını değerlendirdi. Ufuk Adak (Altınbaş Üniversitesi), geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminde İzmir'de hıfzısıhha uygulamalarında sterilizasyon makinelerinin (etüv) kullanılması hakkında konuştu. Erol Ülker'in (Altınbaş Üniversitesi) bildirisi 1918-1923

yıllarında İstanbul'da tramvay ve elektrik işlerinde çalışan işçiler (özellikle Silahtarağa Elektrik Fabrikası) ve onların emek hareketi içindeki yerine odaklanıyordu. Dönemin milliyetçilik anlayışının işçi hareketi üzerindeki etkisini işaret eden Ülker, Müslüman işçilerin teknik uzmanlık isteyen işler için rekabetinin gayrimüslim işçilerin tasfiye edilmesine yönelik milliyetçi kampanyanın temel meselelerinden biri olduğunu tartışmaya açtı. Aude Aylin de Tapia'nın (Aix Marseille Université/IDEMEC, IFEA) bildirisi, Osmanlı'da yaşayan Karamanlı Rumların yeni teknolojilerle tanışmasını konu ediniyordu. De Tapia, on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başlarında Karamanlıca dilinde yayımlanmış ders kitabı, dergi gibi çeşitli yazılı kaynaklara dayanarak, Karamanlı Rumların ilgi gösterdiği yeni teknolojilere dikkat çekti ve bu teknolojilerin onların günlük yaşamları, köy ve kent yaşamının maddi kültürü ile olan ilişkisini tartıştı. Özde Çeliktemel-Thomen (University College London) geç Osmanlı döneminde kullanılan sinema teknolojisini konu edinen bildirisinde, sinemanın sosyal ve kültürel olarak benimsenmesini, film gösteriminin Osmanlı'daki maddi koşullar (mekanların aydınlatılması, projeksiyon için kullanılan güç kaynakları vb.) çerçevesinde değerlendirdi. Aslı Odman (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi) Ford Motor Şirketi'nin "Dünya Arabası" üretmek amacıyla birçok ülkede kurduğu tesislere seçici bir şekilde know-how ve teknoloji transferi gerçekleştirme yollarını anlattı. Özel olarak 1920'lerde İstanbul Tophane'deki üretim birimine odaklanan Odman, bunu teknoloji transferi ve karşılıklı anlaşmalar çerçevesinde Sovyetler Birliği'ndeki Ford tesisleriyle karşılaştırdı. Nurçin İleri (SHOT), erken Cumhuriyet döneminde elektrik teknolojileri konulu konuşmasında, Silahtarağa Elektrik Fabrikası'nın kuruluşunu ve takip eden dönemde elektriğin İstanbul'un günlük yaşamını nasıl değiştirdiğini, ilgi çekici tarihsel örneklerle anlattı. Seçil Yılmaz'ın (Cornell Üniversitesi) konuşması ise on dokuzuncu yüzyılın son dönemlerinde cereyan eden kolera salgınına karşı alınan önlemler, yeni teşhis ve tedavi yöntemlerinin öğrenilmesi için bilim insanlarının Avrupa'ya eğitime gönderilmesi, Bakteriyolojihane-i Şahane'nin kurulması gibi uygulamalar üzerinden Osmanlıların bakteriyoloji bilimiyle tanışması hakkındaydı.

MELTEM KOCAMAN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ, EDEBİYAT FAKÜLTESİ BİLİM TARİHİ BÖLÜMÜ

İLHAN TEKELİ ŞEHİRCİLİK KÜLTÜRÜ VAKFI

Tarih Vakfı'nın kuruluşunda ve yaşamında uzun yıllar hizmet vermiş olan İlhan Tekeli'nin kendi adını alan bir vakıf kurulacağı, kendisi dâhil kimsenin aklına gelmemiştir. Şehircilik alanının Türkiye'de gelişmesine ve serpilmesine en büyük katkı verenlerden birisi kuşkusuz İlhan Tekeli'dir.

METİN ŞENBİL

Şehircilik genel çalışma ve ilgi alanının, şehir ve bölge planlama bilim alanlarının kendilerine mahfuz alanlar olarak gelişmeleri İlhan Tekeli'nin çalışmaları ve çabaları ile gerçekleşmiştir. Bizler için bir nevi şeyh'ül muharrir kendisi. Dile kolay, 25 kitapta topladığı eserleri bugün hala akademyamızın nirengilerini oluşturuyor. Yanlış anlaşılmasın vakıf bir "fan club" değil. Vakıf ile İlhan Tekeli'yi tanımayana, bilmeyene öğretmek de amaçlanmıyor. Aksine tüzel kişiliğinin asli unsurlarını İlhan Tekeli imzasından alan bir oluşum; o imzanın 50 yıldır verdiği emeğin devamına kendini adamış bir hareket; o imza ile özdeşleşmiş vicdanın dışa vurumu.

İlhan Tekeli Şehircilik Kültürü Vakfı (İTŞV), mütevelli heyeti ve dostlarıyla ilk toplantısını 24 Şubat 2018 tarihinde Ankara'da gerçekleştirdi. Toplantıda acemiliğe getirip bir haftada kurulur dediğimiz vakıf, 26 Temmuz 2018 tarihinde yasal süreçlerini tamamlayıp tüzel kişiliğine kavuştu. 24 Şubat tarihli toplantıya ev sahipliği yapan Koleksiyon Mobilya'nın Ankara Merkezi, Ankaralı tasarımcıların, mimarların önemli buluşma noktalarından birisi, Koleksiyon'un birbirinden değerli insanları bir araya getirmedeki mahareti ise kurucusu ve sahibi Faruk Malhan'ın nev-i şahsına münhasır kişiliğinde gizli. Faruk Malhan da İTŞV mütevelli heyet üyesi. Zira, 1960'lı yıllardan bu yana Tekeli ile birlikte desek yanlış olmaz. Vakfın "İlhan Tekeli Şehircilik Kültürü Vakfı" ismindeki "kültürü" kelimesinin de müellifi Faruk Malhan.

Vakfın ilk başkanı ise Murat Güvenç. 2000'li yılların başından bu yana İstanbul'da bulunan Murat Güvenç, Türkiye'de planlama bilim alanının coğrafya ile buluşmasına hizmet eden en önemli isim; kartografının Türkiye mümessili. Mesaisi sınırlarımızı aşarak İngiltere'nin nüfus-mekân değişiminin tarihsel analizine kadar uzanan bir aşkınlık içinde. Tarih Vakfı'nın eski başkanı, halı hazırda TESEV yönetim kurulu üyesi.

Buraya kadar üç kişi saydık: İlhan Tekeli, vakfın kalbi ve ruhu; Faruk Malhan, eti ve kemiği; Murat Güvenç, vakfın kanı ve canı. Vakıf fikrı üçüne ayrı ayrı iletildiğinde üçü de hem sevindi hem de kaygı duydu. Sevindiler, "Âyinesi iştir kişinin lâfa bakılmaz, Şahsın görünür rütbe-i aklı eserinde". Kaygı duydular, herhalde hepsinin aklından (yine Ziya Paşa'ya başvurarak) şu geçti:

Her âkile bir derd bu âlemde mukarrer,

Râhat yaşamış var mı gürüh-ı ukalâdan?

Evet, rahat yaşamak yok! Vakıf fikri ilk olarak "Tekeli ile Günümüz ve Geleceğe Dair" (Çankaya Belediyesi eski Başkanı Bülent Tanık'ın desteğini şükranla anıyoruz) çalışmasını yapan öğrencileri arasında ortaya çıktı. Fikir lisan-ı münasip ile hocaya iletildi. Hocanın tabiri ile o da bu kapıdan içeri girdi.

Gelelim 24 Şubat tarihli vakfın açılışını müştulayan Koleksiyon buluşmasına. Kimler yoktu ki... Baykan Günay, Ali Türel, Ayda Eraydın, Semahat Özdemir, Ali Cengizkan, Gökhan Menteş, Saffet Atik, Mehmet Ural, Ülkü Özen, Çetin Ünalın, Zeynep Uludağ, Nuri Yavan ve Çetin Güney gibi Tekeli'nin öğrencileri, mesai arkadaşları, gönül dostları... Ve daha ismini sayamadığımız birçok değerli kişi. Vakıf bu değerli topluluğun bir araya gelmesi ile kendini ilan etmiş oldu. Etkinlik dört konuşma ile başladı. Dört konuşmacı sırası ile Faruk Malhan, Murat Güvenç, Metin Şenbil ve İlhan Tekeli idi. Yer darlığı nedeniyle buraya yapılan konuşmaların sadece can alıcı noktalarını taşımak isteriz.

Birinci konuşmayı yapan Faruk Malhan vakıf ile ilgili genel bir girişi şu şekilde yaptı:

> Vakıf dünyada ne zaman kuruldu, nasıl gelişti üzerinde durmaya vaktimiz sığmaz fakat vakıfların kuruluşunda hep bir vakfiye oluyordu. Bu çarşının geliri bu camiye ait, bu binaların geliri veya bu gayrimenkullerin geliri bu medreseye ait diye atanıyor. Bu Medici'lerde de böyleydi, İngiltere'de de böyle olmakta. Bizim fakirhane yapımız (İTŞV) bu kadar büyük olanaklara müsait olmadan başlıyor ama bu yapı çok büyük bir sermaye üzerine kurulu, ona izah gerektirmiyor. Ben birkaç cümle ile vakfın ne kadar önemli olduğu üzerinde durmak istiyorum. Hocanın

(*İlhan Tekeli*) İstanbul'da yaptığı konuşmalardan bir tanesinde demokrasi üzerine konuşurken, siyasi partilerin politik dinamiğinin bittiğini ve aynı zamanda sosyal katmanların (*sınıfların*) da politik dinamiğinin eridiğini ifade ediyordu. Dokuz sene öncesinde bir başka konuşmasında "önümüzdeki dönem bu dinamikleri bulacağımız yer sivil toplum kuruluşlarıdır" demişti, buraya güvendiğini söylemişti. Politika konusunda uzman Alman bilim insanı Gesine Schwan, altı yıl önce İstanbul'da demokrasi üzerine konuşmasında, Avrupa'da siyasi dinamiklerin nasıl erimeye başladığı konusunu işlemişti. Seçim sonuçlarının nerelere vardığını yorumladıktan sonra popülizmin içine girildiğini ve siyasilerin güvenilirliğini yitirmeye başladığını anlattı. Demokrasinin kaçınılmazı siyasi partiler ve siyasetçiler bu noktaya geldiyse toplumların çıkışı nerede olacak diye sorduğumda ise "sivil toplum kuruluşları" olarak karşılık vermişti. Bundan bizim şu andaki topluluğumuzun bir araya gelişinin ne kadar anlamlı olduğunu bize gösteren bir boyut olarak kısaca bahsettim.

Bu genel girişten sonra Murat Güvenç'in koyduğu ilkeler ise önemli idi:

> Bir kere bu işi yapan insanlar olarak bizler (hocam olsun, ben olayım, Ülkü Hocam da burada) vakfın nasıl bir süreç olduğunu yakinen tanıdık ve bunun nasıl bir zahmetli iş olduğunu gördük. Yeni arkadaşlar da görecekler. Biz beklenti düzeyimizi gerçekçi seviyelerde tutmaya çalıştık. Bilgi ve iletişim teknolojilerini sonuna kadar kullanmak birinci ilke; ikincisi, projecilik. Akordeon gibi açılıp, akordeon gibi daralabilen bir şey, bizbuna esneklik diyelim. Burada çalışan insanlar imkân olduğu zaman genişleyebilmeli, seferber olabilmeli ama bu ebediyen bir istihdam garantisine dönüşmemeli. Sürdürülebilirlik biraz bunu gerektiriyor. Üçüncü olarak yapılan işler hiçbir şekilde geleceği ipotek altına almamalı. Bugün yaptıklarımız çok şık, ses getirici, albenili olabilir fakat geleceği ipotek altına alabilir. Geleceği ipotek altına almak vakıf için belki de yapılmaması gereken şeylerden bir tanesidir. Üç tane ilke: interneti kullanmak, geleceği ipotek altına almamak, gerçekçi olmak. Şimdi bizim vakfımız eğer başarılı olursa, biraz önce saydığım alanlardaki birikimi, kazanımı, duyarlılıkları, heyecanı ve adanmışlık duygusunu geleceğe taşıma ve bunu yeniden üretmeyi kendine bir çeşit şiar edinmiş olacaktır. Bunu koruyacak, sürdürmeye çalışacak, yeniden formüle ederek yeni kuşaklara aktarmaya çalışacak uzun süreli bir vakıf olacak. Peki, bu yapılabilir mi? Bunun tarihsel örneği var mı, gerçekçi mi? '68 kuşağının bir sloganı var: "gerçekçi olun, imkânsızı isteyin". Gerçekçi olup gerçekçiliği istersek bu atalet oluyor. Demek ki bizim gerçekçiliğimiz de çok basit bir gerçekçilik değil. Biraz kompleks bir gerçekçilik... Bizim gibi sivil kuruluşlardan beklenen toplumda aksi halde hiçbir zaman yer tutamayacak fikirlerin yerleşmesi için bir kuvöz olmak, bir yerlere aşı yapmaktır. Bunu yapabildiği takdirde; bunu başarabildiği takdirde hiç kimse o sivil toplumu yerinden edemez.

Metin Şenbil'in vurucu noktası ise Habitat Konferansları ile vakıf arasında bir bağ kurmaya çalışmasında idi:

> Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşmeleri Programının (BM Habitat) üç tane büyük toplantısı yapıldı bu zamana kadar. Vancouver'da, İstanbul'da ve en son da Quito'da yapıldı. Bu toplantıların, bana göre, en etkileyicisi İstanbul'da gerçekleşti. İstanbul dünyaya bir model kazandırdı. Bu sabah toplantıların sonuç bildirgelerinin metinlerini inceledim; basit aramalar yaptım metinler içinde. Vancouver bildirgesinde (Habitat I) "insan hakları" iki yerde geçmiş, İstanbul bildirgesinde (Habitat II) ise 51 yerde geçmiş. Quito bildirgesinde (Habitat III) "demokrasi" kelimesi yok. Demokrasi kelimesi Vancouver da hiç geçmemiş. İstanbul'a gelince 18 yerde "demokrasi" ağırlığını hissettirmiş. "Yaşam kalitesi" İstanbul ve Vancouver de aynı ölçüde geçmiş (sırasıyla, 23 ve 21). Quito'da yedi yere indirilmiş. İnsan hakları, demokrasi ve yaşam kalitesinin temel alındığı Habitat II, İlhan Tekeli'nin de içinde olduğu, Türkiye'deki enteli jansiyanın eseri. İlhan Tekeli Şehircilik Kültürü Vakfı da bu enteli jansiyanın ürettiklerinin sürekliliğini sağlamayı amaçlıyor. Şehirciliğin DNA'sı da, sürdürülebilirlik ile birlikte, bu üç kavramın etkileşiminden oluşmuyor mu?

Yazıyı İlhan Tekeli'nin konuşmasından alıntılar ile bitirelim isterseniz:

> Şöyle uzun süreli baktığımız zaman, hayatın akışı içerisinde önünüze kapılar açılır. Arkadaşlar[4] dediler ki: "Bir vakıf kuralım." Ben de bu kapıdan girdim. Arka arkaya açılan kapılarla bir noktaya geldik. Senet hazırlandı, mütevelli heyete isimler belirlendi. Şöyle bir ilke kabul ettik.

Dedik ki, benden (İlhan Tekeli) en az on yaş küçük olsun, çok yaşlı olmasın. Türkiye'nin her yerinde etki yaratmak istiyoruz, sadece Ankara değil her yerden mütevelli heyet üyesi olsun. Böyle gayet hoş, genç bir mütevelli heyetimiz oluştu...

Tabi bu vakıf kavramı, tarihsel bir kavram. Ama arkasında bir felsefe var. O felsefede bir birikim var, bir sermaye birikimi var. O sermaye birikimi gelecekte belirli hizmetlere vakfediliyor ve onun gelirleriyle yaşayan bir mekanizma. Bu, bizim gibi ülkelerde kurumsal yapı bakımından önemli bir şey... Türkiye'de Tarih Vakfı ve o sırada kurulan vakıfların geliştirmesiyle ortaya çıkan bir Sivil Toplum Kuruluşu (STK) kuramı var. Bu kuram, dünyadaki STK kuramlarından farklıdır. Türk deneyimi üzerine kurulmuş bir kuramdır. Burada "küçük bir kamu alanı" kavramından hareket ediliyor. Deniliyor ki, STK öyle bir kuruluştur ki kamuya hizmet üreterek bir kamusal özne olur ve bu kamusal özne olmanın saygınlığını toplar ve topluma hizmet eder. Hizmet üretirken toplumun siyasal mekanizmasının yarattığı açığı, demokrasi açığını kapatır. O zaman kendimize şu soruyu sorabiliriz: "Biz küçük bir kamu alanı olarak nasıl bir hizmet üreteceğiz?" Bizim ilginç bir özelliğimiz var. Biz insanların yaşadığı ortamda yer almasına katkı yapmaya çalışan bir kamu alanıyız ve bu küçük kamu alanında yarattığımız oydaşmalar üzerinden eylemlerimizi ortaya koyan, geliştiren bir alanız. Biz günümüz toplumuna bir kamusal hizmet sunacağız ama bu hizmet yaşadığımız alanın bir yer niteliği kazanmasını sağlayacak bir hizmet olacak. Böyle bir çıkış noktası olabilir diye düşünüyorum ama geleneksel vakıflarda şöyle bir problem var. Her şey niye paranın üzerinden dönüyor diye bir sorunumuz var. Para bir genelleştirilmiş kapasite. Öyle genelleştirilmiş kapasite ki ne yapmak istiyorsan ona dönüşebiliyor. Bizde o genelleştirilmiş kapasite var mı? Yok. Ama bizde başka bir genelleştirilmiş kapasite var. O da emek gücü; bilinçli ve bilgili bir emek gücümüz var. Öte yandan, sürdürülebilirlik sorunu öne çıkıyor. Murat Güvenç'in de sorduğu gibi, vakfın geleceğini bağlayacak hale gelmeden ne yapılabilir? Vakıf senedinde bir madde var; diyor ki, biz iki yılda bir, bir konuyu gündemimize alıp, tartışarak, geliştirerek, toplantı yaparak Türkiye'nin şehir kültürü alanında yeni konuları ve yeni konular üzerinde oydaşmaları yaratmanın platformunu oluşturacağız. Demek ki önümüzde konuşacak çok şeyimiz var. Demek ki vakfa geniş bir alan var... Size birkaç konu söyleyeyim. Birincisi, kentlerimiz değişiyor. Tek odaklı kentlerden, çok odaklı kentlere geçiliyor ve bizim teorilerimiz tek odaklı kentlerle sınırlı kalıyor. Kent-kır ikilemi yok oluyor. Yeni bir kavramsallaştırmaya ihtiyacımız var. Yeni haberleşme kanalları, yeni mobilite ilişkileri ve bunların ikamesi yeni bir kent formunu tahayyül etmemizi gerektiriyor. O yeni kent formunu mevcut arazi kullanım lejantları ile tahayyül edemeyiz. Yeni arazi kullanım lejantlarına ihtiyacımız var. Biz kentlerimizi üstünde çalışabilmek ve düşünebilmek için nasıl temsil etmeliyiz? Soru zengin bir soru. İkincisi, yaşam kalitesi diye bir kavram. Mutluluk, yaratıcılık, performans bu yaşam kalitesinin tüketici doyumu üstünden değil, toplumun performansını yükseltilmesi üzerinden nasıl kurgulanabileceği diye bir soruyla karşı karşıyayız. Üçüncü ise "intersubjectivite" (öznellikler arası) alanı olarak kenti algılamamız. Bizim şimdiye kadar teorik çerçevelerimizin hepsi nesnel temsil üstünedir. Halbuki biz bugün bir "yer" de yaşamak istiyoruz. Kamu alanında etkileşmek istiyoruz. Etkileşen bir kamu alanı istiyoruz. Biraz önce hep birlikte yönetmekten söz ettim. Biz böyle küçük bir kamusal alan oluşturduysak, bütün işin yükünü kurucu heyete yıkamayız, Biz her birimiz kurucu heyet olabiliriz. Biz ademi merkezi bir faaliyet alanı oluşturabilmeliyiz. Eğer onu becerirsek müthiş bir şey olur ve o zaman biz yaygın faaliyet alanı yakalayabilir, kamusal alanımızı çok odaklı hale getirip bir cazibe alanı doğurabiliriz. Bir çeşit kent kültürünün incelendiği, tartışıldığı, değerlendirildiği, geliştirildiği bir ortam olur. Bu dediklerim çok hayal gibi görünebilir. Murat Güvenç bunların hayal olamayabileceğinin örneklerini verdi. Beceremeyebiliriz ama beceremediğimiz şey yapmaya değer bir şey olsun, er geç yapılacaktır.

Biz de son söz ile bitirelim: "meşakkat kolaylığı celbeder" (Ahmet Cevdet Paşa).

METİN ŞENBİL
GAZİ ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

1 Konuşmaların tümü için bkz. https://www.youtube.com/watch?v=nYTvrtqZOJI&t=3003s

2 Aynı zamanda İTŞKV ilk yönetim kurulu üyeleri. Murat Güvenç ve Emine Yetişkul yanı sıra, Gazi Üniversitesindeki İlhan Tekeli öğrencileri Tanyel Özelçi Eceral, Bilge Armatlı Köroğlu, Burcu Çıngı Özüduru, Çiğdem Varol Özden, N. Aydan Sat, Nihan Özdemir Sönmez ve Metin Şenbil.

HABERLER

TARİHE VE TARİHÇİLİĞE DAİR SORGULAMALAR: "OSMANLI TARİHİNDE AKLIMA TAKILANLAR"

ONAT OZAN ATA

2018 yılı boyunca her ayın ilk salı günü ANAMED ve Tarih Vakfı iş birliğiyle yürütülecek ANAMED Kütüphane Konuşmaları'nın ilki 3 Temmuz'da kalabalık bir katılımla gerçekleşti.

Tarih Vakfı yönetim kurulu üyesi Ömer Turan'ın moderasyonunu üstlendiği söyleşinin konuğu Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi ve Collège de France'ta Türk ve Osmanlı Tarihi Kürsüsü'ne seçilen Prof. Dr. Edhem Eldem oldu.

Söyleşide, Eldem'in Tarih Vakfı Yurt Yayınları'ndan çıkacak olan ve içinde on bir farklı makale ve kapsamlı bir söyleşinin bulunduğu *Osmanlı Tarihinde Aklıma Takılanlar* kitabı üzerinden Türk tarihçiliğinin dünü ve bugünü, metotlar ve yaklaşımlar bağlamında konuşuldu.

Tarih çalışmalarının tasnifi

Eldem tarih çalışmalarını esas olarak şu üç grupta sınıflandırdığını aktardı: akademik tarihçilik, vülgarizasyon ve popüler tarihçilik. Toplumsal tarihi ve sergileri vülgarizasyon sınıfında değerlendiren Eldem, değerli bir aralık olarak kabul ettiği vülgarizasyonu, bir insanın zaten uzmanı olduğu veya belirli bir araştırma potansiyeli olan bir alandaki malzemeyi genişleterek daha büyük bir kitleye ulaştırılabilir hale getirmek olarak tanımlıyor. Popüler tarihi bu üçü içinde en tehlikeli yaklaşım olarak nitelendiren Eldem, popüler tarihteki amacın araştırmacının çalıştığı konuyu yaymak ve bilinir hale getirmektense, okuyucunun beklediğini varsaydığı konulara eğilmek olduğunu, bu yüzden de yazarın edilgenleştiğini vurguluyor.

Bir yaklaşım olarak metin arkeolojisi; "bu adam Peru'yu nereden biliyor?"

Metin arkeolojisinin eleştirel tarihçilik için önemini vurgulayan

Eldem, II. Mahmut döneminde vakanüvis olan, o dönemin önemli aydınlarından Şanizade'nin, Şanizade Tarihi'nin mukaddimesinin neredeyse tamamını Voltaire'den "apartması" örneği üzerinden metnin nasıl "değilmesi" gerektiğinden bahsetti.[1]

Bu hacimli intihalden sonra, büyük bir sorunun da ilerleyen süreçte bu eserin eleştirel basımında dahi gramere dair ince detaylar tespit edilip tartışılırken, kimsenin 1820 Osmanlısındaki Şanizade Tarihi'nde Paros mermerlerinden, Meksika'dan bahsedilmesinden şüphelenmemesinin, "Bu adam Peru'yu nereden biliyor?" demesinin sorunlu olduğunu söyleyen Eldem, bu örnekle birlikte tarihçiliğimizde metin arkeolojisinin zayıflığını belirtti. Eldem'e göre, eleştirel tarihçi belgeden veya metinden ihtiyacı olan bilgiyi seçip almakla yetinmemeli, kaynağını öncesi ve sonrasıyla düşünerek tarihsel bağlamı içinde sorgulayarak ele almalı.

Tarihsel yaklaşım olarak "bardağı boş görmek"

Söyleşinin son bölümünde Ömer Turan'ın, Eldem'in Bahar 2013'te Cogito'da (sayı: 73) çıkan "Osmanlı Tarihini Türklerden Kurtarmak" başlıklı makalesine değinmesinin ardından, Eldem yarısı dolu bir bardak varsa onu yarım boş görmenin, hatta biraz daha boşaltmanın tarihsel bir yaklaşım olduğunu belirtti. Takınılması gereken bir tavırdan da bahseden Eldem, "Biraz yol almak istiyorsanız kötü gidenin üzerine gitmek lazım" diyerek, insanların kendi tarihine karşı göstermesi gereken eleştirel ve sorgulayıcı duruşun altını çizdi. Tarihin ideoloji pompalayan siyasi bir araç haline getirilmesinin Türkiye için yeni olmadığını belirten Eldem, bu şekildeki tarihçilik anlayışının siyasal ve toplumsal alandaki zedeleylciliğinden bahsetti. Soru-cevap bölümünde bu bağlamda gelen, tarihin siyasallaştırılmasının Türkiye'ye mi özgü olduğuna dair soruya cevaben de, başka ülkelerde de bu sorunun olduğunu ancak "başka ülkelerde varsa bizdeki pek de sorun olmaz" şeklindeki yaklaşımı sorunlu bulduğunu belirtti. Genç nesildeki tarihçilerden bahsederek tarihçiliğimiz için işlerin iyi gideceğine garanti verdiğini söyleyen Eldem, bu umutlu tablonun yanında seksen bir milyonun yaşadığı Türkiye'de Toplumsal Tarih'in 2500 satmasını "dehşet verici derecede az" olarak niteledi ve Toplumsal Tarih'in yaygınlaştırılmasının gereğinden bahsetti.

ONAT OZAN ATA
BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ TARİH BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

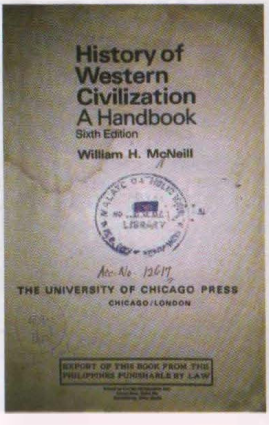
1 Söz konusu intihal için bkz. Edhem Eldem, "Tarihte Gerçek Üzerine Küçük Bir Araştırma: İstanbul'un Beyaz Atlı Fatihi," Toplumsal Tarih, no.261 (Eylül 2015): 22-33.

BU DÜNYADAN DÜNYA TARİHÇİSİ W. H. MCNEILL GEÇTİ*

ALÂEDDİN ŞENEL

1917 yılında Kanada'nın Vancouver şehrinde dünyaya gelen William Hardy McNeill, lisans eğitimini aldığı Chicago Üniversitesinde 40 yıl boyunca çalıştı ve "Dünya Tarihi" konusunu bir akademik disiplin olarak kurup kabul ettiren kişi olarak geliştirdiği tarih anlayışıyla tarih bilimine önemli katkılarda bulundu. 2010 yılında Amerikan Başkanı Barack Obama'nın eliyle National Humanities Madalyası'nı alan McNeill, 2016 yılında 99 yaşındayken ABD'de hayata gözlerini yumdu.

William Hardy McNeill (1917-2016) Kanada'nın Vancouver kentinde (Kuzey Amerika'nın kolonileştirilmesi tarihinde önemli bir rolü olan bir kentte) dünyaya geldi. Babası John McNeill din bilgisi eğitimcisi, Presbiteryan (Protestan/Kalvenci) Kilise'nin üyesi bir din adamı ve din tarihçisiydi. W. H. McNeill'in babasının adını verdiği oğlu da, Georgetown Üniversitesinde kendisi gibi tarihçi akademisyen olacak, hatta bir yapıta (*The Human Web: A Bird's-Eye View of World History*, 2003) babasıyla birlikte imzasını atacaktı.

McNeill, ailesi, Kanada'dan Birleşik Devletler'in Toronto kentine taşındı. Oradan da baba McNeill'in Chicago Üniversitesine atanması üzerine, Chicago'ya taşınıp bu kente yerleştiğinde W. H. McNeill 10 yaşındaydı. Ama daha o yaştayken azımsanamayacak bir tarih bilgisi ve hafifsenemeyecek bir tarih görüşü edinmişti. Gerçekten, babasına Asya ve Orta Doğu halklarının kültürel katkılarını neden görmezden geldiklerini sormuştur. Babasının, bu tür sorulara Amerikan tarihçilerin verdikleri sıradanlaşmış savunmasıyla, söz konusu ülkelerde yapılmış yeterli tarih çalışmaları bulunmadığı için, katkıları hakkında yetersiz kaynaklara dayanılarak bir saptamada bulunamayacağı yanıtını kabul etmemiştir. Babasına, onların katkılarının da araştırılıp tarih yazımına alınması önerisinde bulunmuştur. Kendisi tarihçi olunca, "Dünya Tarihi" konusunu bir akademik disiplin olarak kurup kabul ettirdikten sonra böyle bir tarih anlayışının ürünü olan kitaplar ve yazılar yazacaktır.

McNeill ailesi Chicago'ya yerleştikten sonra bile Kanada ile bağlantısını koparmamıştır. Yazlarını, dedelerinin Prince Edward adasındaki patates yetiştirilip mandıra (süt ve ürünleri üretimi) işleriyle uğraşılan çiftliğinde geçirmişlerdir. McNeill emekli olduktan sonra buraya yerleşip, bir yandan tarih yapıtları yazarlığını hızlandırarak sürdürürken, öte yandan aldığı başarılı patates hasatlarıyla mutluluk duyacaktır. Patatese duyduğu ilginin ürününü, daha önce, patates tarımının topluma ve tarihe etkisinin bir örneğini verdiği doktora tezinde almıştı.

Antropolog Robert Redfield'in (1897-1958) kültür anlayışının etkisinde kalacağı Chicago Üniversitesinde okuyan McNeill, daha öğrenciliğinde öğrenci gazetesi *Chicago Maroon*'ın editörlüğünü de yürütmüştür. İlerde bunun kendisine çok şey kazandırdığını yazacaktır. Bu sözünün kanıtını tarih üzerine yazmadan geçirdiği bir günü bile yitmiş saydığını söylemesinde, 1971-1980 yılları arasında *Journal of Modern History*'nin editörlüğünü yapmasında ve yazdığı kadar başkalarını da yazma yolunda örgütlemesinde görüyoruz: başkalarıyla birlikte derlediği 10 ciltlik *Readings in World History* (1968-1973) de bu yönünü yansıtacaktır.

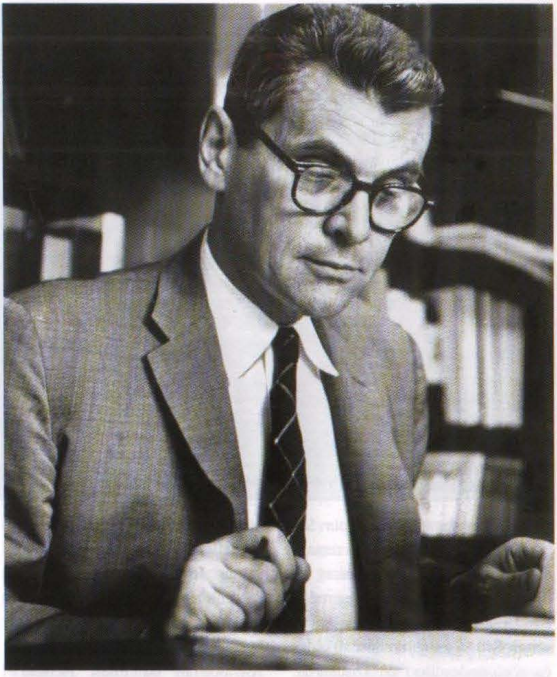
Chicago Üniversitesindeki tarih öğretimini 1938'de tamamlayan McNeill, Herodotos ve Thukydides'in yapıtlarının örneklik ettiği iki tarih anlayışı

geleneğini saptadığı master tezini vermiştir. Zaman yitirmeden Cornell Üniversitesinde doktora çalışmalarına başlamıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine 1944'te orduya çağrılması, doktorasını kesintiye uğratmıştır. Japonlar'ın Pearl Harbour baskınından birkaç hafta sonra Havai Kıyı Koruma birliklerinde topçu bataryası komutanlığı yapmıştır. Akademik ilgisi ve tarih bilgisi anlaşılınca da, askeri ateşe olarak Kahire'ye atanmıştır. Görevi, Naziler'in işgali üzerine Kahire'ye taşınan Yunanistan ve Yugoslavya sürgün yönetimlerinin (hükümetlerinin) buradaki etkinlikleri hakkında raporlar hazırlayıp göndermektir. Bu görevi McNeill'in ilk yapıtını *The Greek Dilemma: War and Aftermath* (1947) yayınlaması için gerekli birikimi sağlamıştır. Bununla kalmayacak, ilerde savaşların ve savaş teknolojilerinin tarihin aldığı yöne etkileri hakkında bir kitap (*The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society Since A. D. 1000, 1982*) yazacaktır.

Ordudaki görev süresi bitince dönen McNeill, patatesin İrlanda tarihine etkisi ("The Influence of the Potato on Irish History") üzerine doktora tezini Chicago Üniversitesinde 1947'de tamamladı. Aynı yıl Chicago Üniversitesine, yaşamının kesintisiz kırk yılını adayacağı tarih bölümüne atandı. Akademik yaşamının başlarında Batı Uygarlığı ile ilgili dersler verdi. Ama 1950'li yıllarda, bölüme, "Dünya Tarihi" disiplinini önerip yerleştirdi. Derslerini, araştırmalarını ve yapıtlarını bu alanda odaklaştırdı.

Chicago Üniversitesi Tarih Bölümünün 1961-1967 yılları arasında başkanlığını yapan McNeill, bu süre içinde, insanın ilk yapay zincirleme nükleer tepkimesinin Chicago Üniversitesinde gerçekleştirilmesi başarısı anısına, Henry Moore'un "Nükleer Enerji" adlı anıt yontusunun Chicago Üniversitesi bahçesine dikilmesini sağladı.

McNeill, dünya tarihi üzerinde yoğunlaşmasının ürününü, yazılması on yılını alan 1963 yılında yayınlanan başyapıtı *The Rise of the West: A History of Human Community* ile aldı. Akademik başarısı yanı sıra, Amerikan Ulusal Kitap Ödülü (1964) ile yayın başarısını kazandıran bu yapıtı, aynı zamanda, kendisinin tarih anlayışına getirdiği devrimci değişikliği de yansıtmaktadır. Başlığının "Batının Yükselişi" olmasına karşın, alt başlığının "İnsan Topluluğu Tarihi" biçiminde düzenlenişi, bu anlayışın ipuçlarını vermektedir. Yapıtta, çağdaş Batı uygarlığının yükselişi, daha doğrusu, insanlığın bu uygarlıkta doruğuna ulaşan kültürel evrimi, uygarlığın Mezopotamya'daki ilk kaynağından alınıp; Mısır, İndüs gibi öteki Orta Doğu ülkeleri halklarının katkıları boyunca izlenip; Eski Dünya'nın Çin, Avrupa olarak uç bölgelerinde ulaşılan noktalardan sonra, ticaret kapitalizmi koloniciliğiyle Avustralya, Amerika Kıtaları gibi okyanus ötesi bölgelerin halklarına etkisi ve onlardan etkilenişi gösterilmektedir. Demek ki yapıt bir, belki de ("tarih felsefesi" nitelikleri ağır basan Toynbee'nin ve Spengler'in yapıtları bir yana bırakılırsa) ilk "dünya tarihi" sentezidir. "Batı'nın Yükselişi" yapıtının bu niteliği, bir bakıma onun popüler bir özeti ve eksikliklerinin tamamlanıp konusunun bugüne getirilişi ürünü olan *A World History* (1967) Türkçesi, çevirdiğim *Dünya Tarihi* (İmge Kitabevi Yayınları, 1985) yapıtında ve bu yapıtın (1998'e dek) gözden geçirilmiş (Türkçe çevirilerine aktarılan) sonraki üç baskısında da görülmektedir.

"William H. Mcneill, *The Chicago Maroon* gazetesi

https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/november-2016/william-h-mcneill-(1917-2016)

McNeill'i böyle bir tarih anlayışına götüren gelişmeler şöyle sıralanabilir: Hristiyan Batı uygarlığı odaklı yaklaşıma ilk tepkisini on yaşındayken verdiği, önceki sayfada belirtilmişti. Tarih kariyerine başladığında zamanın Amerikan ve hatta Batı tarihçileri ana akımına gösterdiği eleştirel bir tepkiyi, "Mythistory, or Truth, Myth, History and Historians" başlıklı bildirisini, başkanı seçildiği Amerikan Tarih Derneği, 1985 tarihli başkanlık bildirisinde açıklamaktadır. Bildiride, Amerikan Tarih Derneği'nin kurucu babalarının ve hemen onları izleyen ardıllarının, tarihi, yeni Amerikan ulusunu, WASP [White, Anglo-Saxon, Protestant] (Beyaz; Anglosakson, Protestan) kalıbında bir ulusal tarih yazarak destekleme yolunu

"Sosyal Bilimler Fakültesi, Chicago Üniversitesi, Şubat 2014

https://www.flickr.com/photos/justinwkerr/12417608804

tuttukları saptamasında bulunur. Söz konusu tarihçi kuşakları aynı zamanda, Amerikan tarihinin, Yeniçağ ve Ortaçağ Avrupa kültürlerine, oradan Eski Grek ve İbrani kaynaklarına dayanan Batı uygarlığının bir dalı olduğu görüşündeydiler. Bu koşullarda, tarih konusunun akademik disiplinler arasına alındığı 19. yüzyılda, tarihin nesnel, bilimsel bir anlayışla gözden geçirilmesi gereksiniminin duyulduğu belirtilir. Ancak, "bilimsel tarih" anlayışının, yani tarihsel olayların ayrıntılarının titizlik ve doğrulukla kayda geçirilmesinin, bu olgular kronolojik bir sıraya konsa bile, bir "tarih kataloğu" ötesine götürmeyen sınırlılığına varıp takıldığı anlatılır. Bunlarla geçmişe anlam ve anlaşılırlık kazandıracak bütüncül bir tarih bilincine varılamayacağı savı ileri sürülür.

McNeill, insanlığın kültürel gelişmesine bütüncül bir tarih anlayışıyla yaklaşımın örneğini, Toynbee'nin *A Study of History* başlıklı (1939-1954 arasında yayımlanan on kitaplık) yapıtında bulur. Toynbee bu yapıtında, tarih çalışması birimleri olarak, etnik toplulukları, ulusları değil uygarlıkları ("Filler" dediği büyükleri ve "tavşanlar" olarak sınıflandırdığı küçükleri olmak üzere otuz kadar uygarlığı) göstermektedir. Ancak Toynbee, özellikle büyük uygarlıkların, önemli hiçbir dış etki almadan kendilerine özgü gelişme süreçlerini tamamlayıp yerlerini, başkalarına bıraktıkları sonucuna varmaktadır. Bu yapıtın Türkçeye çevrilen iki ciltlik bir özeti için Arnold Toynbee ve Jane Caplan'ın, *Tarih Bilinci* (çev. Murat Belge, Bateş, 1978)'ne bakılabilir. Toynbee'nin bu etkisi McNeill'in başyapıtına *A World History* adını vermesinden de çıkarılabilir. Ona olan borcunu ilerde Toynbee'nin biyografisini *Arnold J. Toynbee: A Life* (1989) yazarak ödeyecektir.

McNeill, kültür ve uygarlık anlayışında ise Toynbee'nin tam karşısındadır: McNeill'e göre kültürler birbirleriyle sürekli etkileşim/alışveriş içindedir. Bir kültürün taşıyıcısı ötekileri yenilgiye uğratıp halkını içine aldığında [hatta içine aldığı için] onlara verdiği kadar onlardan aldığı kültür öğelerinin birikim, etkileşim, karışım süreci işlemeye başlar. McNeill, gözünü antropolog Robert Redfield'in (1897-1958) nasıl açtığını "Dünya Tarihinin Değişen Biçimi" başlıklı (1994 Dünya Tarihi Konferansı'na sunduğu) bildirisinde (*Dünya Tarihi*, İmge Kitabevi Yayınları, 17. Baskı, 2018, s.792) şöyle anlatmaktadır: "Ama beni en çok etkileyen Robert Redfield oldu." Redfield'in bir çalışmasında, Yucatan (Güney Amerika) yarımadasında neredeyse yalıtılmış bir köy "topluluğu" ile onlarınkine zıt bir "uygar toplum" yaşamı süren İspanyol Hıristiyanların kültür kalıtının, az çok çatlaksız bir bütün oluşturmak üzere uzlaştığını ortaya koyduğunu yazar. McNeill kültürlerin etkileşimi konusunda Redfield'den daha ileri gitmiştir: Kültürel evrimin motorunun, kültürlerin, barışçı veya savaşçı olsun, karşılaşıp kapışması (İng. "encounter") olduğunu ileri sürmüştür. Öyleyse tarihe kültürler arası ilişkiler açısından bakılmalıdır. Tarihin konuları halklarla, yerel kültürlerle, uluslarla, hatta uygarlıklarla sınırlandırılmamalıdır. Toplulukların tarihine, bunların yanı sıra, bir de kültürlerin etkileşimi (demek ki "Dünya Tarihi") açısından yaklaşılmalıdır. Okuyucu, McNeill'in dünya tarihi hakkındaki görüşlerinin eksiksiz bir sunumunu, (*Dünya Tarihi*, İmge Kitabevi Yayınları, 17. Baskı, 2018, s.781-812 arasında) ekli "Dünya Tarihinin Değişen Biçimi" yazısında bulacaktır.

McNeill'in tarih anlayışının bir başka ipucunu da, Fukuyama'nın *The End of History* (1992) (Francis Fukuyama. *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, 2011) yapıtında ileri sürdüğü sava karşı çıkışında buluruz. Fukuyama bu yapıtında, bilindiği gibi, soğuk savaşın Amerika'nın utkusuyla (zaferiyle) sonuçlanması üzerine, bütün toplumsal düzenlerin ve siyasal dizgelerin (sistemlerin) liberal kapitalist demokrası yoluna girecekleri görüşünü (sonradan döneceği bir görüşü) ileri sürmüştü. Buna yanıtla McNeill, *The New York Times Book Review* için

kaleme aldığı bir yazısında şunları yazmıştı: "İnsanların doğalarının bir örnek ve değişmez olduğuna inanmıyorum. Tersine, genlerimizle kalıttığımız eğilimler ve yetiler ne olursa olsun, öylesine çeşitli biçimlere dökülebilir niteliktedirler ki, açılımları sınırsız çeşitlilik gösterir... Asyalı toplumsal ve ekonomik etkinlik modelleri etki alanlarını her gün daha da genişletirken ve milyonlarca Müslüman, kendilerinin Amerikalılardan ayırt eden büyük küçük farklılıklarını sürdürmek için bunca acılara göğüs gererken, tüm dünyanın yazgısının, geleceğinin, bize öykünmek olacağına inanmak kolay değil."

Böyle bir insan ve toplum anlayışına sahip olan McNeill, dinsel önyargılı tarih anlayışlarının bütüncül ve zaman içinde çok ağır değişen tarih görüşleri yerine geliştirilen nesnel, bilimsel çağdaş tarih anlayışlarının önemli bir sınırlılığına değinir. Bu, "nesnel, bilimsel" tarih anlayışının ürünü olan tarihler çokluğunun yarattığı bir tarih kaosudur, "Mythistory, or Truth, Myth, History and Historians" başlıklı (1986) konuşmasında açıkladığına göre. Öyle ki bir tarihçi, "bilimsel" diye açıkladığı vargısını söyler söylemez, ötekinin onu "mitos" olarak nitelediği bir durum doğmuştur. Böylece, gerçeğe gerçekdışı, tarihe mitos/ideoloji karıştırılmış olmaktadır.

McNeill, tarihin ve tarihçinin bu durumdan kurtuluşunu, paradoksal bir öneri ile, "Mitotarih" olarak kavramlaştırdığı bir anlayışın geliştirilmesinde görmektedir. Olaylar kataloğu oluşturmaktan öteye götürmeyen bilimsel tarih anlayışları, geçmiş kültürlerin bütünselliğini, geçmişin toplumlarının yapısını gösteremez. Oysa insanlar tarihi, genel kültür edinmekten çok, düşüncelerine ve davranışlarına rehberlik etmesi gibi pratik amaçla araştırıp öğrenmek isterler. İşte bu gereksinimi mitoslar, bütüncül bir geçmiş resmi ortaya koyarak daha iyi karşılamaktadır. Mitoslar bunu, toplumlar içinde görüş ve davranış birliği ve eylem başarısı sağlayarak yapmaktadır. Mitoslar toplumu gerçekle örtüşmeyen bir inançla yanılgıya düşürüp yenilgiye uğrattığında, yanlışlar düzeltilip ayıklanabilir. Bu noktada bilim/tarih devreye girecektir. Bu yüzden böyle bir tarih anlayışını McNeill (tutmayacağında söyleyerek) Mitotarih olarak adlandırmaktadır: Bu, mitos ile tarihin birleştirilmesidir.

McNeill'ın, Mitotarih (*Mythistory*) yazısının, az çok "fantasya" kokmakla birlikte, bir tarihçi etiği geliştirilen ve tarihle sınırlı kalmayıp genel olarak toplum bilimleri sorunlarının çözümlenip, onlara çözümler önerilen satırlarının tümünün önemle ve özenle okunmasını salık verdikten sonra, *Dünya Tarihi* kitabındaki ve "Dünya Tarihinin Değişen Biçimi" yazısındaki düşüncelerinden önemli gördüklerimi şöyle sıralayabilirim: McNeill'ın insan toplumlarının tarihini "kültürel evrim" ile başlatması, düşünceyi yaratılışçılığa, ırkçılığa ve ulusçuluğa götürebilecek kapıları baştan kapatmıştı:

> İnsan toplumlarında... bebeklik ve çocukluk döneminin uzaması... İçocuklarınl daha uzun bir biçim verilebilirlik dönemine ve çok daha büyük bir öğrenme kapasitesine kavuşması anlamına gelir... İbu]olasılıkla az çok rastlantıların yardımıyla yapılan buluşlardan daha çoğunun bilinçli biçimde korunup sürdürülmesine yol açtı. Bunun gerçekleşmesiyle kültürel evrim, yavaş ilerleyen biyolojik evrimi aşmaya başladı. İnsan davranışları, bireylerin DNA moleküllerinin insana şaşkınlık ve hayranlık veren düzenekleri yoluyla biyolojik olarak kalıtımla gelen herhangi bir şeyden fazla, insanların toplumda öğrendikleri şeylerle yönetilmeye başladı. Kültürel evrimin öncülüğü biyolojik evrimin elinden almasıyla en kesin ve özel anlamıyla insanın tarihi başlamış oldu. (*Dünya Tarihi*. İmge Kitabevi Yayınları, on beşinci baskı, s.26).

McNeill'in tarih anlayışının ve tarih çalışmalarının değeri, insanlığın bu kültürel evriminin öncülüğünün yeryüzünün hiçbir coğrafyasının, insanın hiçbir ırkının, hiçbir halkının, hiçbir dilinin, hiçbir dininin tekelinde ve denetiminde olmayıp, elden ele geçtiğini göstermesinde yatmak-

Henry Moore ve Nükleer Enerji Anıtı, Chicago Üniversitesi

https://arts.uchicago.edu/public-art-campus/browse-work/nuclear-energy

https://qfichentnai wordpress com/2008/07/26/ daily-question-44/

ABD Başkanı Barack Obama, William H. McNeill'e National Humanities Madalyası verdi. (25 Şubat 2010, Beyaz Saray)

https://news.uchicago.edu/story/william-h-mcneill-world-historian-and-distinguished-scholar-1917-2016

tadır Gerçekten McNeill, bilimsel tarih çalışmalarını, çağımızda ulaşılan düzeyinden tuttutarak, insanlığın kültürel evriminin başlıca konaklarını (*Dünya Tarihi* yapıtında) avcılık ve toplayıcılık evrelerinden ilk üretici geçim biçimine (İ.Ö. 8000 dolaylarında) Kuzey Mezopotamya'da geçilişi; onu izleyen bir gelişmeyle, yerleşik çiftçi - göçebe çoban toplulukların farklılaşması ve aralarındaki yer yer tüm tarih boyunca sürebilecek savaşçı/sömürücü ilişkilerin başlayışı üzerine durarak yerleştirip tarihlendirmektedir

Bu ilişkinin, son derece özel bir iklim ve coğrafya bölgesinde (Dicle-Fırat) taşkın ırmağı vadisinde, Güney Mezopotamya'da (İ.Ö. 4000 dolaylarında) insanlığı "uygar toplum" düzenine geçirişi; uygarlığın bu beşiğinden, benzeri taşkın ırmağı çevrelerinin bulunduğu Nil'in Mısır'ına (İ.Ö. 3000'de); İndüs Hindistanı'na (İ.Ö. 2500'de); Ganj bölgesine (İ.Ö. 1500'de); Yeşilırmak ve Sarıırmak vadilerine (İ.Ö. 1400-1100 arasında) yayılışını saptayarak ilk uygarlıklar hakkındaki algımızı netleştirmiştir.

McNeill, birçok tarihçi gibi kültürel evrimimizin bu uygarlık kaynaklarına odaklanıp kalmayarak, çevre göçebe çoban halklarla ilişkilerin tarihe yön verecek etkilerine ilgimizi çekmiştir:

> Böylece, tarımın ne olduğunu bilen ama onu hor gören kendine özgü bir yaşam biçimi [İ.Ö. 3000 dolaylarında] ortaya çıktı... Çoban topluluklar da avcılar gibi otoburların asalaklarıydı... İlk çiftçi topluluklar barışçı, eşitlikçi iken... Savaşçı örgütleniş ve şiddete başvurma alışkanlıkları böyle bir çoban yaşamında önemini yitirmedi... Gerçekten çobanlar öylesine büyük bir üstünlüğe sahip oldular ki, her zaman öteki insanlara boyun eğdirerek ve onları hayvanlarıymış gibi sömürerek evcilleştirmeye kalktıkları görüldü. (*Dünya Tarihi*, s. 47-48).

McNeill'in tarih anlayışımıza bu noktada belki de en önemli katkısı Marksçı tarihçilerin üretim biçimine, ilişkisine ve teknolojisine verdikleri ağırlığı, savaş teknolojilerinin ve topluluklar arası savaşçı ilişkilerin etkilerini ortaya koyarak dengelemesinde olmuştur. Gerçekten, McNeill'in saptamasına göre tunç savaş arabalı (Azerbaycan/İran odaklı) göçebe çoban barbar halklar (Cermenlerden, Moğollardan, Türklerden çok önce) dünyanın uygarlık odaklarını basmışlardır: Kassit'ler Mezopotamya'ya, Hiksos'lar Mısır'a (hemen hemen aynı tarihlerde, İ.Ö. 1680 dolaylarında); Aryanlar (İ.Ö. 1500 dolaylarında) Hindistan'a, Akha'lar (İ.Ö. 1400'de) Girit'e ve Yunanistan'a, hatta Şang'lar (İ.Ö. 1100 dolaylarında) Çin'e saldırmışlardı. Bu saldırıların tozu dumanı arasında, insanlığın gidişine yapacağı etkinin, katman/kast toplumlarının pekiştirilip klasik uygarlıkların temellerinin atılışı olduğunu McNeill'in dünya tarihi perspektifinden görebiliyoruz.

Öyle ki, demir savaş teknolojisinin atlı (süvari), şövalye ile etkilerine de, ateşli silah teknolojisinin benzeri etkilerine de dikkatimizi çeken McNeill olmuştur. Bir örnek yeter: "Fakat, tüfeklerle ve toplarla silahlanmış birlikler - İ.S. 1350-1550 dolaylarında, şövalyeleri önce kalelerinden sonra savaş alanlarından sürüp çıkardılar" (*Dünya Tarihi*, s. 439). Böylece McNeill, ateşli silahların, kapitalist burjuva toplumuna varacak yolun açılışında "ticaret devrimi" kadar önemli etkisini ortaya koymuş olur.

McNeill'e Amerikan Ulusal Kitap Ödülü kazandıran başyapıtı *The Rise of the West* (1963) [Batı'nın Yükselişi] bile, Batı kültürünün Mezopotamya köklerine yaptığı vurgunun derecesi göz önüne alınırsa, "Batı odaklı" bir tarih anlayışı ürünü sayılmaz. Kaldı ki, McNeill onun içeriğini *Dünya Tarihi* (1967) yapıtında, insanlığın kültürel evrimine katkısı bulunan olabildiğince çok sayıda bölgeyi, halkı ve kültürü alarak gerçek bir dünya tarihi biçimine sokmuştur. Bu yolda insanlığın farklı kültürlerinin, savaş biçiminde bile olsa karşılaşıp etkileşmesi olmazsa kültürel durağanlığın görülebileceğini belirtmiştir ("Dünya Tarihinin Değişen Biçimi", *Dünya Tarihi* içinde, s.798). Etkilenmenin hiçbir zaman tek yönlü olmadığı, McNeill'in bir başka önemli saptamasıdır.

Batı kültürünün bu etkileşimde ağır basmasının nedenleri arasında, ticaret ve endüstri devrimlerinin yanı sıra, bu en geç uygarlıkta barbar (Frank, Cermen) halkların sorunları şiddete başvurarak çözme geleneğinin sürüp giden etkisini de görüp, onu Batı sömürgeciliğinin etmenlerinden biri saymıştır.

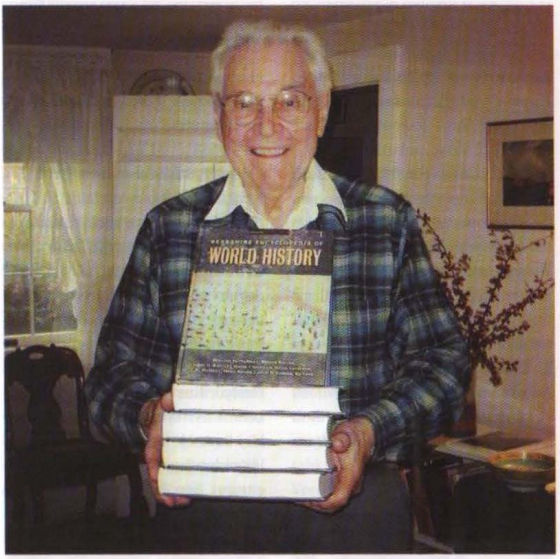
McNeill, tarih çalışmasının kavranabilir birimlerinin, diller, dinler, uluslar, hatta bölgesel uygarlıklar değil tüm insanlık olduğu görüşünde birleşilen "World History Association" (Dünya Tarihi Derneği) ekolüne yakındır. Gerçekten McNeill'in, derneğin Tarih Konferansı (25-26 Mart 1994) etkinliğinde "Dünya Tarihinin Değişen Biçimi" başlıklı bildirisinde bunu görebiliyoruz. Bildirisinde iki farklı tarih anlayışı olarak Herodotos ile Thukydides ekolleri saptaması yanı sıra, dünya (insanlık) tarihi anlayış ve algılayışının bir dökümünü yaptı. Bu konuda, değindiği (güncel değeri bakımından) çok önemli birçok noktadan biri olan Çin'in, Batı Avrupa toplumlarından iki yüzyıl kadar önce pazar ekonomisinin ve endüstri devriminin eşiğinden dönüşü yolundaki görüşü örnek verilebilir:

> Çin'de... yoksul köylülerle kentli işçi sınıfların, ilk kez ökümenik sistem [tüm dünya etkileşim sistemi] içine sokulmasıyla pazar davranışının rolünü genişletme-

sine yol açan yeniliklere tepki verilmeye başlanınca [dünya çapındaki] dengeler değişti. Bunu olanaklı kılan, Çin'de yaygın biçimde kanalların açılmasının sonucu olarak ucuz ve güvenilir bir su yolu ulaşımının sağlanmasıydı... Yeşilırmak sularını Sarıırmak ve kollarıyla bağlayan Büyük Kanal'ın [İ.S. 605 yılında] açılması [ile] ... uzaklardaki bir imparatorun egemenliği altında kanal gemileri, ağır sayılabilecek yükleri... yüzlerce kilometrelik uzaklıklara taşıyabildi. Bu ise, lüks olmayan tüketim mallarının fiyatlarında görülen küçük farklılıkların bile, [özel] kayıkçıların bu tür malları ucuz olan bölgelerden pahalı olan yerlere taşımaya değer bulmaları anlamına geldi. Sonra, 1000 yılından az sonra Sung [Hanedanı] yönetimi, vergileri ayni (mal) yerine nakit (para) biçiminde toplamayı daha uygun bulunca... halk... vergilerini ödeyebilmek için [ürünlerini satmak yolunda] pazara açılmak zorunda bırakıldı... girişimci tacirlerin yeni (belki de genişletilmiş ve yoğunlaştırılmış eski) ticaret ağını, Güney Çin Denizi'ne ve Hint Okyanusu'na kadar uzatmaları... [karşısında] Çin hükümeti, 1434'ten sonra, okyanusa açılabilen bu tür teknelerin yapımını yasakladı ve Çinlilerin okyanusta özel ticaret girişimlerini yasadışı kıldı... [Bu, Çinlilerin elinden] teknelerini Avrupalı ticaret gemilerininki gibi her zaman taşıdıklarını ağır toplarla silahlandırabilme şansını aldı. (*Dünya Tarihi*, s. 804-807).

McNeill, söz konusu ağır toplu hafif deniz teknelerinin yapım yasağının nedenini, imparatorluk sarayında yaşayan Mandarinlerin çıkarlarının savunucusu danışmanlar grubu ile tacirlerinki arası sürtüşmede (bir tür sınıf savaşında) görür.

McNeill'in tarihe "dünya tarihi" çerçevesi içinde geniş açıdan bakışı, kendisine Eski Dünya ile Yeni Dünya kulturlerinin etkileşiminin Osmanlı Anadolusuna dek uzanan etkisini görebilme olanağı vermiştir: Mısır, tütün gibi malların Anadolu coğrafyasında yetiştirilmeye başlaması Osmanlı'ya buğday, hayvan ürünleri gibi dışsatım malları karşılığında silah, makine gibi endüstri malları alımı olanağını verirken, yerli ticaretin ve endüstrinin gelişmesini engellemiştir! (*Dünya Tarihi*, s. 474).

William H. McNeill 87. doğum gününde, yazarlarından olduğu Berkshire Dünya Tarihi Ansiklopedisi'nin ilk baskısıyla

http://www.berkshirepublishing.com/2014/11/20/karens-letter-a-97th-birthday-party/

Demek ki endüstri devrimi ve kapitalist üretim biçimi ile onun burjuva kültürü bile belli bir bölgenin ve bu bölge halklarının, uluslarının tekelinde olmamıştır ve olmayacaktır. İnsanlığın kültürel evrimi her zaman kolektif emeğin, kolektif birikimin ürünüdür.

W. H. McNeill de bu birikimden yararlanarak ortaya çıkardığı birçok tarihsel gerçeği kendisinden sonraki kuşaklara bırakıp, Ulusal Kitap Ödülü'nün yanı sıra, 1996 Erasmus Ödülü, National Humanities Madalyası (eski Chicago Üniversitesi profesörü Obama'nın 2010'da taktığı madalya) gibi ödülleri yanına alarak(!) aramızdan ayrılıp tarihe mal olmuş bulunuyor.

W. H. McNeill'in böyle katkılarının bulunduğu yirmiyi aşkın kitabı içinde yazımda sözünü ettiklerim dışında ayrıca şu eserleri bulunmaktadır:

(1964) *Europe's Steppe Frontier 1500-1800* (William H. McNeill, *Avrupa'nın Bozkır Sınırları, Osmanlı'nın Batıdaki İlerleyişi Neden Durdu?* çev. S. Erdem Türközü, Nika, 2017)

(1968-1973) *Readings in World History* (başderleyen) 10 kitap.

1974 *Venice: The Hinge of Europe 1081-1797*

1974 *The Shape of European History* (Türkçesi: *Avrupa Tarihinin Oluşumu*, çev. Yusuf Kaplan, Külliyat, 2011)

1976 *Plagues and Peoples*

1980 *The Human Condition: An Ecological and Historical View*

1990 *Age of Gunpowder Empires*

1992 *The Global Conditions: Conquerors, Catastrophes and Community*

2005 *Berkshire Encyclopedia of World History* (Jerry H. Bentley, David Christian ve başkalarıyla birlikte derleyen olarak).

ALÂEDDİN ŞENEL
EMEKLİ ÖĞRETİM GÖREVLİSİ

DİPNOT

* Bu yazı, William H. McNeill'in *Dünya Tarihi* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2018)'ni Türkçeye çeviren Alâeddin Şenel'in on yedinci baskının sonuna eklediği bölümde yer alan yazısının Toplumsal Tarih dergisi için yeniden düzenlenmiş halidir.

Maraz-ı Sârî, Emrâz-ı Müstevlî: Tarihte Salgın Hastalıklar

İSMAİL YAŞAYANLAR

Batı ve Doğu toplumlarında erken dönemde salgınların ortaya çıkışı ile ilgili görüşlerin kaynağı genellikle gerçeküstü varsayımlardı. Kutsal yasaklara uymayan günahkarların Tanrı tarafından cezalandırılması, salgınların bir toplumda baş göstermesinin temel sebebi olarak görülüyordu.[1] Yaygın olarak benimsenmiş İslam ve Hristiyanlık dinlerinde de salgınların özü "Tanrı'nın isteği/iradesi" olarak tasavvur edilmekteydi.[2] Dolayısıyla Tanrı'nın iradesine dayanan bu ölüm, kader olarak değerlendirilmeli ve tevekkül ile karşılanmalıydı. Hatta bazı kalem erbabı, salgınları "kutsanmış" olarak tanımlıyordu.[3]

Salgınların Tanrı kaynaklı olduğunu temel alan kaderci görüşü takiben, insanların doğal çevrede yaşadıkları ve gözlemledikleri bazı olaylar ve durumlar, basit düzeyde de olsa rasyonel çıkarımlar yapmalarını sağlamıştı. Yıldızların ve gezegenlerin konumlarının, hareketlerinin ve açılarının dünya atmosferine yaptığı etkiler önemli bir salgın sebebi olarak düşünülüyordu.[4] XIX. yüzyıla kadar yaygın olarak inanılan diğer bir görüş, ağırlaşmış ve kirlenmiş havanın salgınların çıkmasına ve yayılmasına sebep olduğu yönünde idi.[5] Sanayileşme öncesi dönemde kimyasal bir kirlilikten söz etmek elbette mümkün değildi. Fakat nehir ve göl taşkınları sebebiyle oluşan bataklık alanların yoğun olarak bulunduğu yerleşim alanlarında havanın nemden ötürü ağırlaşması söz konusuydu. Nüfusu fazla olan kentlerde özellikle yaz mevsimlerinde insan ve hayvan atıklarının oluşturduğu kötü kokular da bu kategoride değerlendiriliyordu. İnsanlar hava kirliliğini ve kötü kokuyu uzaklaştırmak için aromalı bitkilerle tütsü yakarak havayı "sağlıklı" hale getirdiklerini düşünüyorlardı.[6]

Esasen hastalıkların kaynağının kirli hava olduğu düşüncesi İslam ve Hristiyanlıktan oldukça önceye, Hipokrat ve Galen'e dayanıyordu.[7] İslam tıbbının Grek, özellikle de Galen tıbbına dayalı olarak geliştiği göz önüne alındığında benzer görüşlerin benimsenmiş olması şaşırtıcı değildir.[8] Avrupa'da da durum pek farklılık arz etmiyordu. Özellikle yaz aylarında kentin üst tabakasına mensup aileler, hastalık korkusu ile şehrin kirliliğinden kaçarak yazlık mekanlara gitmeyi tercih etmeye başlamıştı. Kendini şehirden tecrit etme uygulaması hastalıktan korunmak için kısmen de olsa başarı sağlayabilirdi. Fakat kaynağı ya da taşıyıcısı hayvan olan hastalıkların bulaşmasını engellemek için kırsal alana kaçmak çözüm değildi.[9]

Çevresel faktörlerin hastalıkların yayılmasındaki etkilerinin yüzyıllarca tartışılageldiği süreçte Veronalı bir doktor olan Girolamo Fracastoro'nun "tohum teorisi" soru işaretlerinin yönünü değiştirmişti. Fracastoro, frengi üzerinde yaptığı çalışmalarda hastalığın "seminaria" yani gözle görünemeyen tohumlar vasıtasıyla insandan insana bulaştığı teorisini ortaya atmıştı (1546). Fracastoro'ya göre, görünmeyen bu tohumlar hava vasıtasıyla sağlıklı insanlara geçiyor ve onların hasta olmasına sebep oluyordu.[10] Mikroskobun olmadığı dönemlerde geliştirilen bu teori, hastalıkların yayılma sebepleri olan mikroorganizmaları basit de olsa tanımlaması sebebiyle gerçeğe en yakın olanıydı.

Fracastoro'dan yüzyıllar sonra, yaşayan mikroorganizmaların varlığını kanıtlayan Fransız kimyager Louis Pasteur, yaptığı bir dizi deneyle hastalıklara olan bakış açısını tamamen değiştirmişti (1857). Artık insanları ve hayvanları hasta eden ve gözle görülemeyen bu mikroskobik varlıkların yarattığı yıkımların sebepleri daha derinlemesine incelenebilecekti.[11] Tüberküloz ve kolera gibi yıkıcı salgınların sebebi olan bakterileri keşfeden Alman doktor Robert Koch ise Pasteur'ün misyonunu tamamlamış oldu.[12] Bakteriyolojinin kurucuları kabul edilen bu iki bilim insanı, hastalıkların yayılması ve tedavisi konusunda devrim yaratan keşiflere imza attı. Böylece tarihsel seyirde salgınların ortaya çıkmasında etkili olan çevresel faktörlerin yanında, hastalıkların gerçek sorumluları, adeta "tohumları" olan bakteriler keşfedilmiş oldu.

DOSYADA NELER VAR?

Toplumsal Tarih'in bu sayısında salgın hastalıklar konusunu dosya olarak işliyoruz. Eski tabiriyle "maraz-ı sârî" yani salgın hastalık ya da bunun çoğulu "emrâz-ı müstevlî" yani bulaşıcı hastalıklar arasından dünya tarihine damga vuran bazılarını incelediğimiz bu dosyada farklı dönemlerde büyük yıkımlara sebep olan veba, kolera, sıtma, difteri, trahom ve frengi gibi hastalıkları konu edindik. Belirli dönemlerle ilişkilendirilen salgın hastalıkların aslında ortaya çıktıkları dönemden itibaren hep var oldukları, yalnızca yayılma sahalarını değiştirdikleri bilinmekte. Tabii bu sürece kentleşme, ulaşım ve diğer alanlardaki teknolojik gelişmeler ile tıp alanındaki ilerlemenin et-

kisi yadsınamaz derecede büyük. Bir Orta Çağ felaketi olarak bilinen veba ya da XX. yüzyılın ilk çeyreğinde tarihe karıştığı düşünülen kolera hala varlığını sürdüren salgın hastalıklar olarak karşımızda duruyor.

Dosyaya katkı sağlayan yazılara gelecek olursak; ilk olarak Nükhet Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları" isimli yazısı ile Osmanlı'daki veba salgınlarını değerlendiriyor. Varlık, makalesinde sadece Osmanlı'yı ilgilendiren veba salgınlarından değil, vebanın nasıl bir hastalık olduğundan ve dünyadaki yayılımından da söz ediyor. "Veba gerçekten bir Orta Çağ hastalığı mıydı?", "Günümüzde veba tehlikesi ortadan kalktı mı?", "Osmanlı tarihinde veba nasıl bir etki bıraktı?", gibi soruların cevaplarını Varlık'ın yazısında bulmak mümkündür.

Dosyanın ikinci yazısı Onur Sadık Karakuş tarafından yine veba üzerine kaleme alındı. Karakuş'un "Doğu'dan Gelen Ölüm: Antoninus Vebası" isimli makalesinde, Roma İmparatorluğu'nu etkisi altına alan salgın inceleniyor. Birinci el kaynaklara dayalı olarak hazırlanan bu yazı, "Antoninus Vebası" adı verilen hastalığın gerçekten veba olup olmadığı üzerindeki tartışmalara yeni bir boyut getiriyor.

Roma dönemi salgınından sonra yönümüzü yine Osmanlı'ya çeviriyoruz. Chris Gratien'ın kaleminden çıkan üçüncü yazı "'Toprakla Oynayan Mezarını Kazar': Osmanlı'da Sıtma ve Medeniyet" başlığını taşıyor. Bu yazı, Osmanlı'dan Cumhuriyete, Anadolu toprakları üzerinde büyük ölümlere yol açan sıtma hastalığını ve bu hastalığın kaynağı olan bataklıkları ele alıyor. Özellikle yoğun göçlerin yaşandığı XIX. yüzyıl sürecinde sıtmanın büyük bir problem haline geldiğine değinen Gratien, sıtma ile devlet idaresi arasında ilişki kurarak, Osmanlı Devleti'nin iskan ve sağlık politikalarına farklı bir perspektiften bakıyor.

Sıtmanın ardından "büyük üçler"in üçüncüsü olan kolera hastalığı iki ayrı yazıda ele alınıyor. Benim yazdığım "Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri" başlıklı yazıda, koleranın nasıl bir hastalık olduğu ve dünyaya nereden yayıldığı konuları işleniyor. Kolera salgınları ile ilgili genel bilgileri içeren bu yazıdan sonra, İ. Arda Odabaşı'nın "Selanik 1910-1911: Kolera Salgınları, Kahraman Bir Doktor, Yahudi İşçilerin İsyanı ve Serseri Gazeteciler" başlıklı makalesiyle, Selanik özelinde 1910-1911 kolera salgını; hastalık, hekim, ötekileştirilmiş bir topluluk, devlet ve gazeteciler beşgeninde inceleniyor.

Dosyanın altıncı yazısı özellikle son dönem Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemini meşgul etmiş olan difteri ya da halk arasında bilindiği adıyla "kuşpalazı" ile ilgili. Berrak Burçak'ın yazdığı "Hekimbaşızâde Doktor Muhyiddin'in Kaleminden Geç Osmanlı Döneminde Kuşpalazı (Difteri) ile Mücadelenin Zorlukları: 'Vâlideyne İhtâr Yahud Kuşpalazı'" isimli makalede, kuşpalazı ile ilgili bir risale üzerinden hastalığın toplumsal etkilerine değiniliyor. Yine benzer dönemleri etkisi altına alan trahomun incelendiği "Hijyenik Modernlik: Son Dönem Osmanlı ve Erken Cumhuriyette Trahom Coğrafyası" isimli makalede trahomun neden belirli coğrafyalarda çıktığı üzerine kafa yoran doktorların incelemelerinden haberdar oluyoruz. Yücel Yanıkdağ'ın kaleme aldığı bu yazıda özellikle Cumhuriyet döneminde Anadolu'da trahomun yaygın olarak görüldüğü mıntıkaların haritalandırılması konusunun ilginizi çekeceği kanaatindeyim.

Dosyanın son iki yazısı, özellikle Cumhuriyet döneminde salgın hastalıklarla mücadele konusunda politika geliştirme örneği olarak frengi ve verem salgınlarını işliyor. Eminalp Malkoç "Erken Cumhuriyet Döneminde Kucaklaşmayı Unutturan Hastalık Frengiyle Mücadele" başlıklı yazısında, Cumhuriyetin ilk yıllarında fuhuş ve frengi ile mücadele konularına değiniyor. Ceren Gülser Ilikan Rasimoğlu ise ""Verem İyi Olur Bir Hastalıktır": Cumhuriyetin İlk Yıllarında Verem Mücadelesi ve Siyaset" başlıklı yazısıyla günümüzde hala toplumsal hafızada tazeliğini koruyan verem hastalığını ve devletin bu hastalıkla mücadelede ne gibi politikalar uyguladığını anlatıyor.

Akademik olmayan çevrenin de salgın hastalıklar tarihi konusuna ilgilerini çekmeyi hedeflediğimiz bu dosyaya katkı sağlayan tüm yazarlara ayrı ayrı teşekkürlerimi sunuyor, *Toplumsal Tarih*'in değerli takipçilerine keyifli okumalar diliyorum!

DİPNOTLAR

1 William H. McNeill, *Plagues and Peoples*, Oxford: Basil Blackwell, 1976, s. 79-80; Nuran Yıldırım, "Salgınlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 423; Uzak Doğu toplumlarında ise erken dönemde hastalıkların şeytani bir etkilenmeden kaynaklandığı görüşü hakimdir. Özellikle Çin tıbbında yeri olan bu düşünce hastalıkların insanları normalden şeytana doğru evirdiği fikri üzerine temellendirilmiştir. Bkz. Paul U. Unschuld, "History of Chinese Medicine", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 22, 25.

2 Nursen Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in The Ottoman Empire*, Edinburg: Edinburg University Press, 2012, s. 7-11; John Baldry, "The Ottoman Quarantine Station on Kamaran Island 1882-1914", *Studies in History of Medicine*, Vol. II, No. 3, 1978, s. 5.

3 Nükhet Varlık, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in The Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)*, Doktora Tezi, Chicago: The University of Chicago, 2008., s. 159.

4 Varlık, a.g.t., s. 191 ; Baldry, a.g.m., s. 4.

5 Alfred Jay Bollet, *Plagues & Poxes: The Impact of Human History on Epidemic Disease*, Second Edition. New York: Demos Medical Publishing, 2004, s. 2; Baldry, a.g.m., s. 5.

6 Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt 1, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: Eren Yayınları, 1989., s. 221.

7 Guenter B. Risse, "History of Western Medicine from Hippocrates to Germ Theory", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 11, 18; Gisele Marien, *The Black Death in Early Ottoman Territories: 1347-1550*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2009, s. 45.

8 Nancy E. Gallagher, *Medicine and Power in Tunisia 1780-1900*, Cambridge: Cambrigde University Press, 1983, s. 7-8; Nancy E. Gallagher, "Islamic and Indian Medicine", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 27.

9 Braudel, a.g.e., s. 167, 222.

10 Varlık, a.g.t., s. 196-197; Risse, a.g.m., s. 18 ; M. Aubert Roche, *De la Réforme des Quarantaines et des Lois Sanitaires de la Peste*, Paris: Just-Rouvier, 1844, s. 60; J Ferrier, *Des Lazarets des Quarantaines et de la Conférance Internationale Pour L'organization D'un Service Sanitaire en Orient*, Paris: Germer Baillière, s. 3.

11 Risse, a.g.m., s. 19.

12 Bollet, a.g.e., s. 147-148.

OSMANLILARDA VEBA SALGINLARI

NÜKHET VARLIK

Osmanlı tarihini kavramak için vebayı anlamak esastır. Vebanın Batı Avrasya ve Akdeniz dünyasındaki seyrini anlamak için de Osmanlı deneyimini bilmek gereklidir. Osmanlı epidemiyolojik deneyiminin incelenmesi sadece çağdaşı olan diğer deneyimlerle karşılaştırılabilir olmakla kalmaz, Kara Ölüm sonrası veba tarihinin bütüncül olarak anlaşılması için de bu deneyimin kavranması zorunludur.

Her ne kadar yaygın olarak Orta Çağ imgeleriyle dolu, geçmişe ait bir hastalık olarak düşünülse de, veba yok olmuş bir hastalık değildir. Günümüzde dünyanın bazı bölgelerinde, örneğin, ABD'nin güneybatısı, Orta Asya ve Madagaskar'da hala etkisini göstermeye devam eden bir hastalık olarak karşımıza çıkar. 1989 ila 2003 arasında Dünya Sağlık Örgütü'ne 38.310 veba vakası (2.845 ölüm) bildirilmiştir ki, bu, insan vebasında artan bir tablo sergilemektedir. Her yıl ortalama bin ila iki bin yeni veba vakası bildirilmektedir.[1]

Tarih boyunca kitlesel ölümlere yol açmış veba salgınları, son yüzyıl boyunca hem bilimsel hem de beşeri ilimler alanındaki sayısız çalışmaya konu olmuştur. Bu sayede, vebanın dünü, bugünü ve geleceği itibariyle en iyi bilinen salgın hastalıklardan biri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Yine de tarihte yaşanmış veba salgınları ile ilgili birtakım sorular hala kesin olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Tartışmalı konular arasında özellikle vebanın coğrafi kökenleri ve yayılması, hastalığın farklı coğrafyalardaki epidemiyolojik tezahürü, tekrar eden artçı salgınların nasıl ortaya çıktıklarının yanı sıra, pandemilerin neden yavaşladığı ya da kaybolduğu soruları da yer alır.

Kökenleri Tunç Çağı'na kadar giden veba salgınlarının muhtemelen Avrasya steplerindeki kitlesel göç hareketleri sırasında yayıldığı ve yine aynı dönemde vebaya yol açan bakterinin geçirdiği evrimsel değişiklikler sonucunda günümüzde bilinen bulaşıcılık özelliklerini kazandığı düşünülmektedir.[2] Günümüzde kabul edilen görüşe göre veba salgınları tarihte üç büyük pandemi (kitlesel salgın) halinde incelenebilir: Bunlardan ilki, Justinyen Vebası diye de bilinen Birinci Pandemi, başlıca Akdeniz havzasında etkisini göstermiş olmakla birlikte Orta ve Kuzey Avrupa'ya da yayılmıştır. Bu pandeminin 541 yılında patlak verdiği ve aralıklarla tekrarlayan salgınlar şeklinde yaklaşık olarak 750'ye kadar devam ettiği kaydedilmektedir. Avrupa tarihçiliğinde Kara Ölüm diye bilinen salgın (1346-53), İkinci Pandeminin başlangıcı olarak kabul edilir. Avrasya'da çok geniş bir alanı ve Kuzey Afrika'yı da etkisi altına alan bu pandeminin, Sahra Altı Afrika'ya dayayılmış olduğu ihtimalini destekler yeni bulgular mevcuttur. Kara Ölüm'ün artçı dalgaları salgının ilk ortaya çıkışından yüzyıllar sonra bile devam etmiştir. İkinci Pandemi XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Batı ve Kuzey Avrupa'dan yavaş yavaş çekilirken, Doğu Avrupa ve Rusya'da etkisini XVIII. yüzyılın sonlarına kadar hissettirmiş, Osmanlı topraklarında ise XIX. yüzyılda da devam etmiştir. Üçüncü Pandeminin başlangıcı olarak kabul edilen ve 1894'te Hong Kong'ta patlak veren veba salgını, deniz taşımacılığı ile limandan limana hızla yayılarak on yıl gibi kısa bir süre içinde dünyanın dört bir yanına taşınmıştır. Kuzey ve Güney Amerika, Avustralya (ve muhtemelen Güney Afrika) veba hastalığı ile ilk defa Üçüncü Pandemi sırasında karşılaşmıştır. Dünya Sağlık Örgütü'ne göre 1960'da sona erdiği kaydedilse de günümüzde ortaya çıkan veba salgınları Üçüncü Pandeminin uzantısı olarak değerlendirilebilir.[3]

VEBA HASTALIĞI, EPİDEMİYOLOJİ VE EKOLOJİSİ

Veba, *Yersinia pestis* adı verilen bakterinin neden olduğu bir enfeksiyon hastalığıdır. Lenf düğümlerine saldıran bu bakteri, kasıklarda, koltuk altında ya da boyunda ağrılı şişler yaratan iltihaplanmalara neden olur. Bu şişlere hıyarcık denir ve bunlar hıyarcıklı (bubonik) vebanın karakteristik bir belirtisidir. Ateş, titreme, baş ağrısı ve aşırı bitkinlik gibi diğer belirtiler hıyarcığa eşlik edebilir. Kanda çoğalan bakteriler şok, organ yetmezliği ve ani ölümlere yol açan kan zehirlenmelerine neden olabilir. Bazı durumlarda ise bakteri akciğerlere sirayet eder ve bunun sonucunda pnömonik veba (akciğer vebası) gelişir. Hıyarcıklı vebada ölüm oranı yüzde 40 ila 70 arasındadır. Erken teşhis edilirse hastalık antibiyotiklerle başarılı bir şekilde tedavi edilebilir. Ancak pnömonik veba günümüzde de ölümcül bir hastalık olmaya devam etmektedir; hızlı te-

davi edilmezse yirmi dört saat içinde ölümle sonuçlanır.

İlk olarak 1894'de Hong Kong'taki salgın sırasında Fransız bakteriyolog Alexandre Yersin tarafından başarıyla izole edilen bu bakteri hakkındaki bilgimiz, özellikle son yirmi yılda yapılan biyoarkeoloji ve paleogenetik çalışmaları sayesinde daha da artmıştır. Nitekim, bundan on yıl kadar önce bütünüyle Londra'daki East Smithfield Mezarlığı'nda gömülü XIV. yüzyıl veba kurbanlarının iskeletlerinden elde edilen antik DNA'lardan bakterinin tam bir gen haritasının çıkarılması bu alanda bir devrim olarak kabul edilir.[4] Son araştırmalardan edindiğimiz bilgilere göre, *Y. pestis* genç bir bakteri olarak değerlendirilmektedir. Genetik çeşitliliği şaşırtıcı derecede sınırlıdır, bu nedenle bakterilerin öldürücülüğü konusundaki çalışmalar için örnek bir organizma olarak görülür. Günümüzde veba üzerine yapılan bilimsel incelemeler bütün hızıyla devam etmektedir. Bu araştırmalar aynı zamanda geçmiş salgınları inceleyen tarih çalışmalarına da ışık tutmaktadır. Farklı *Y. pestis* popülasyonlarının hareketlerinin izini sürmenin ve bunları farklı tarihsel dönemlerle ilişkilendirmenin, veba salgınlarının tarihsel incelenmesinde *Y. pestis*'in zaman ve mekân açısından kimliğinin tayini için önemi son derece büyüktür. Dolayısıyla, patojendeki genetik değişiklikler tarihsel salgınların zaman ve mekân dağılımlarının belirlenmesinde bir işaret olarak hizmet eder.

Veba esasen kemirgenleri etkileyen bir zoonozdur (hayvandan insana bulaşan hastalık); insanlar bu hastalığın ancak tesadüfi taşıyıcılarıdır. Kemirgen taşıyıcılar, eklembacaklı vektörler, bakteri, insan toplulukları ve çevre arasında girift bir sistem oluşturan karmaşık bir nedenselliği vardır. Kedi, tavşan, keçi, geyik ve deve gibi birçok memeli hayvan veba hastalığını taşıma özelliğine sahip ise de, kemirgenler taşıyıcılar arasında en önemlileridir. Marmotlar, tarla fareleri, çayır köpekleri, yer sincapları, gerbiller gibi toprak altında yaşayan vahşi kemirgen türleri ve bu kemirgenlerin üzerinde yaşayan asalak pireler vebaya yol açan bakterinin varlığının sürdürülmesi açısından kritik öneme sahiptir. Yine de normalde bakterinin vahşi kemirgenler arasında yaşamını sürdürmesi insan toplulukları için doğrudan bir tehdit teşkil etmez. Hastalığın insanlara taşınması bağlamında esas olarak ortakçı kemirgenler üzerinde daha fazla durmak gerekir. Ortakçı türler insan topluluklarının yiyeceklerini tüketir ve dolayısıyla onlara yakın yaşarlar. Bunlar vebadan etkilendiklerinde enfeksiyon bunların eklembacaklı parazitleri yoluyla insanlara geçebilir. Ortakçı kemirgenlerden en yaygını sıçanlardır. Tarihi veba salgınları söz konusu olduğunda başlıca iki sıçan türü akla gelir. Birinci ve ikinci pandemilerde enfeksiyonun başlıca taşıyıcısının kara sıçan (*Rattus rattus*) olduğu hususunda genel bir mutabakat vardır; boz sıçan ya da Norveç sıçanı ise (*Rattus norvegicus*) özellikle üçüncü pandemide başrolü oynar. Enfekte olmuş bir sıçan öldüğünde, üzerinde yaşayan pireler başka taşıyıcılar aramak zorunda kalırlar. Eğer yakın çevrede insan bulunuyorsa pireler onları ısırır ve enfekte ederler.

Vebanın ancak tesadüfi taşıyıcıları olsalar da insan, bu hastalığın doğal tarihinin şekillenmesinde rol oynayan aktörler arasında en önemlisidir. Seyahat, göç ya da ticaret gibi insan hareketliliğine bağlı muhtelif faaliyetler sonucu hastalık doğal yetilerinin ötesinde, çok daha uzaklara ve çok daha hızlı yayılabilir. Dolayısıyla, hareket kabiliyetleri sınırlı olan veba taşıyıcı ve vektörlerine yüksek bir hareket sağlarlar. Başka bir deyişle, vebanın uzun mesafelere taşınması esas olarak insanların enfekte olmuş kemirgen ve/veya vektörleri bir yerden başka bir yere taşıması sonucunda meydana gelir. Diğer yandan da, bir salgının gidişatını kontrol ve frenleme ve (antibiyotiklerle) tedavi çabalarıyla değiştirilmesi de yine insanlar tarafından hastalığa uygulanan etkilerdendir.

Veba iklim değişikliklerine (sıcaklık, rutubet, yağış ve rüzgârlar), toprak, bitki örtüsü ve radyasyon seviyesi gibi çeşitli çevre şartlarına duyarlıdır. İklim şartlarının yanı sıra doğal ya da inşa edilmiş ortamlardaki diğer değişiklikler de, bunların hangi mekanizmalarla işlediğini tam olarak bilmesek bile, vebaya yol açan koşulları etkileyebilir. Örneğin deprem, vahşi kemirgenlerin doğal habitatlarındaki inlerini terk etmesine yol açarak kemirgenleri başka yerlere göçmek zorunda bırakabilir. Sel de buna benzer sonuçlara yol açabilir. Bu tür göçler, vahşi kemirgenleri ortakçı kemirgenlerle ve/veya insanlarla yakınlaştırdığı için bir veba salgınına neden olabilir.

2013 yılında Londra'daki metro kazıları sırasında bulunan ve 1348-50 yılları arasında vebadan öldüğü tespit edilen bir bireye ait iskelet

Veba salgınları tipik olarak döngüler halinde kendini gösterir; bu, hastalığın birbirlerinden farklı doğal epidemiyolojik evrelerinden kaynaklanır. Bu evreler genellikle farklı bölgelerin iklimsel ve çevresel şartlarına göre şekillenir. Veba yeni bir doğal çevreye girdiğinde, eğer enfeksiyon beslenebileceği bir kemirgen topluluğu bulursa, vahşi ortamda ya da insan yerleşkelerinde doğal odaklar oluşturabilir. Bu türden odaklar normalde insan toplulukları için doğrudan bir tehdit değildir. Yalnızca enfekte olmuş ya da ölü veba taşıyıcılarıyla (kemirgen ya da diğer memeliler)

Bruegel'in Kara Veba salgınından esinlenerek yaptığı Ölümün Zaferi (1562) adlı tablosu. Madrid Prado Müzesi

veya bunların eklembacaklı vektörleriyle yakın temasa giren insanlar risk altına girer ve bunun sonucu olarak enfeksiyon doğal odaklara yakın insan yerleşkelerine taşınabilir. Böyle yerlerde, tek tük vakalar görülebilir. Enfeksiyon, insanlara yakın yerlerde yaşayan ortakçı kemirgenler arasında yayılırsa yerel ve muhtemelen tekrar eden salgınlar patlak verebilir. Enfekte olmuş insan yerleşkeleri arasında herhangi bir ilişki (ticaret, seyahat) yoksa bile kemirgen vebaları devam edebilir ve kimi zaman hayvanlar ve insanlar arasında salgınlara yol açabilir.

VEBA TARİHÇİLİĞİ VE OSMANLI DENEYİMİ

Tarih boyunca yaşanan veba salgınlarının incelenmesi XIX. yüzyılın ortalarından beri Avrupa tarihçiliğinde önemli bir yer teşkil etmiştir. Son yüz yıldan beri süregelen tarih çalışmaları, her ne kadar hastalığın Avrupa tarihindeki etkisini ve önemini açıklamak için çok değerli katkılarda bulunmuş olsa da, Avrupa-merkezli bir bakış açısından yazıldıkları için sınırlı bir perspektife sahiptirler. Örneğin, İkinci Pandeminin kronolojik ve coğrafi çerçevesi, onun beslenmesine neden olan tarihi şartlar, Avrupa dışındaki alanlarda yol açtığı etkiler ve pandeminin giderek yok olmasının nedenlerini açıklamakta yetersiz kalırlar. Özelikle İkinci Pandemi söz konusu olduğunda Avrupa dışındaki bölgelerle ilgili çalışmalar bu sorulara yanıt bulmakta bize önemli ipuçları sunabilirler. 1340'lardan 1840'lara kadar Anadolu, Balkanlar, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'yı da içine alan geniş bir bölgede görülen veba salgınları, hastalığın dünya tarihindeki seyrinin anlaşılması için son derece önemli bir tablo teşkil eder. Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü topraklar, söz konusu dönem boyunca düzenli aralıklarla baş gösteren vebanın etkisi altında kalmıştı. Bu nedenle, Osmanlı tarihini kavramak için vebayı anlamak esastır. Öte yandan, vebanın Batı Avrasya ve Akdeniz dünyasındaki seyrini anlamak için de Osmanlı deneyimini bilmek gereklidir. Osmanlı epidemiyolojik deneyiminin incelenmesi, sadece çağdaşı olan diğer deneyimlerle karşılaştırılabilir olmakla kalmaz; Kara Ölüm sonrası veba tarihinin bütüncül olarak anlaşılması için de bu deneyimin kavranması zorunludur.

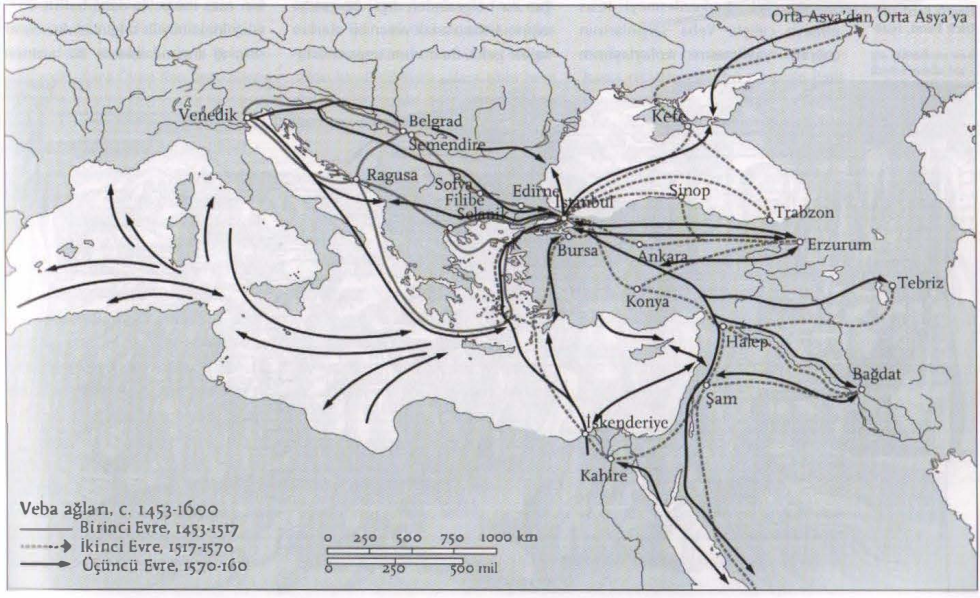
Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm süreceği Anadolu ve Balkanlar veba ile ilk olarak VI. yüzyılın ortalarında, Bizans İmparatoru Büyük Justinyen döneminde tanışmıştı. Bizans payitahtı ve en büyük şehri olan Konstantinopolis bu salgında keskin bir nüfus kaybı yaşamıştır. 542 baharının ortalarında patlak veren salgın, burada dört ay kadar sürmüş ve dönemin tarihçilerinin tanıklığına bakılırsa son derece yıkıcı bir tabloya neden olmuştur. Her ne kadar ölü sayısı kesin olarak bilinmese de o dönemde yaklaşık 400.000 nüfuslu başkentin en azından yüzde yirmisinin bu salgında öldüğünü kabul etmek yanlış olmaz. Başkenti 558, 573-574, 599, 618-619, 698 ve 747-

748'de yeniden etkisi altına alan artçı salgınlar, aynı zamanda Anadolu, Balkanlar ve Doğu Akdeniz'in birçok bölgelerinin yanı sıra Ege ve Akdeniz adalarında da hüküm sürmüştür. Avrupa, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın hem şehir alanlarını hem kırsal bölgelerini etkilemiş olan bu artçı salgınlar on sekiz ayrı dalga hâlinde, ortalama her 11-12 yılda bir yeniden ortaya çıkmıştır.[5]

Birinci Pandeminin ortadan silinmesinden yaklaşık altı yüzyıl sonra 1340'larda veba aynı topraklarda yeniden baş göstermiş ve bu defa tam beş asır boyunca bölgedeki varlığını sürdürmüştür. İkinci Pandeminin başlangıcında, hastalık Kırım'ın Kefe (Feodosya) limanından hububat yüklü Ceneviz gemileriyle Konstantinopolis'e ulaşarak yaklaşık iki ay içinde çok sayıda ölüme neden olmuştu. Yine deniz yoluyla İskenderiye ve Kıbrıs gibi Ege ve Doğu Akdeniz liman ve adalarına, oradan da Batı Akdeniz liman şehirlerine taşınmıştır. Aynı zamanda enfeksiyonun Karadeniz'in doğu sahilleri boyunca güneye, Kafkaslar ve Anadolu'ya, oradan da daha güneye, Suriye'ye yayıldığı görülmektedir. Anadolu'daki yayılması da muhtemelen ana kervan yollarını takip ederek sahillerden iç bölgelere doğru olmuştur.[6] Anadolu'nun topografik ve iklim zenginliğine bakılırsa, veba geniş bir ekolojik spektrumda ortaya çıkmıştı. Bu mikro-ekolojilerden ancak biri, Osmanlı Beyliği'nin hüküm sürdüğü bölgedeydi ki burası Kara Ölüm sırasında Kuzeybatı Anadolu'da epeyce küçük bir alanla sınırlıydı.

Salgının ilk dalgası Anadolu'yu vurduğunda Osmanlılar, Bizans İmparatorluğu'nun güney eteklerinde küçük bir beylikti. XIV. yüzyıl başlarında Anadolu'da kurulan Türkmen beyliklerinden biri olan Osmanlılar, aynı yüzyılın ortalarında Marmara Denizi'nin güney ve doğusundaki epeyce geniş bir alana yayılmıştı. Kara Ölüm'ün hemen ardından Karadeniz, Ege ve Akdeniz'de bir dizi liman şehrini ele geçirmişlerdi. Bunu takip eden ilk yüzyıldaki Osmanlı fetihleri, onları artçı salgınların görüldüğü bölgelerle yakın temasa geçirmiştir. Öyle görünüyor ki, vebayla Osmanlı yayılması arasında, hem mekânsal hem de zamansal olarak açık bir bağlantı vardır: her ikisi de neredeyse eşzamanlı olmuştur. Osmanlıların Balkanlar ve Anadolu'daki en hararetli yayılması, veba periyodik olarak bu alanları ziyaret ederken gerçekleşmiştir. Özellikle de Kara Ölüm'den sonraki ilk yüzyılda Osmanlıların vebaya rağmen yükselişe geçtiklerini gözlemleriz ki bu, salgının yayılmasının Osmanlı fetihlerine bir sebep değil, sonuç teşkil ettiğine işaret etmektedir.[7]

Kara Ölüm'den sonraki ilk yüzyıl boyunca artçı salgınların, dolaşım, yayılma ve yeniden ortaya çıkma biçimleri ayırt edilebilir özellikler sergilemez. Bizans kaynakları bu dönemde on artçı dalga olduğunu kaydederler ve bunların yaklaşık on yılda bir tekrarladığına işaret ederler. Bu dinamik, 1453'ten sonra sürekli genişleyen Osmanlı topraklarının gelişen merkezileşmesiyle ve ilaveten, bu süreç içerisinde İstanbul'un gittikçe artan önemiyle uyumlu olarak değişti. Süreci daha iyi anlamak için vebanın dışarıdan İstanbul'a ve İstanbul'dan dışarıya taşındığı dolambaçlı güzergâhların teşekkülünün ve ilave olarak bu güzergâhların, şehri imparatorluğun veba merkezine çeviren, hastalık dolaşım ağlarıyla iç içe geçmesinin incelenmesi esastır. Şehrin bulaşmalara karşı kırılganlığı tarihsel

1453-1600 arasındaki dönemde Osmanlı toprakları ve etrafında vebanın dolaşım ağları

Nükhet Varlık, a.g.e., s. 173

bakımdan kara ve deniz ticaret yollarının kesişme noktasındaki konumuyla ve onu Karadeniz'i ve Avrasya havzasını Akdeniz dünyasındaki muhtelif noktalara bağlayan tedarik güzergâhlarının iç içe geçmesiyle irtibatlıdır. 1453 ila 1517 arasında veba İstanbul'a büyük ölçüde Balkanlar'daki kervan güzergâhları ve başta Venedik olmak üzere Akdeniz'deki Avrupa liman şehirleriyle olan deniz bağlantıları aracılığıyla ulaştı. Bu süre zarfında ortalama her sekiz yılda bir yeniden ortaya çıkan salgınlar ile vebanın dolaşımı kabaca Akdeniz dünyasındaki ana doğu-batı ekseni boyunca tanımlanabilir.[8]

1516-17'de Suriye, Mısır ve Mekke ve Medine'nin elde edilişi Osmanlı tarihinde önemli bir dönüm noktasını temsil eder. Neticede imparatorluğun toprak büyüklüğü ve nüfusu ikiye katlanır ve Akdeniz dünyasındaki önemi büsbütün artar. Bunu takip eden on yıllarda, Karadeniz havzasından Basra Körfezi'ne uzanan geniş alanlar Osmanlı yönetimi altına girdiğinde, veba daha karmaşık seyir kalıpları izleyerek yayılmaya başladı. İmparatorluk, payitaht ile yeni fetih edilen yerler arasındaki askeri, idari ve iktisadi bağları yeniden şekillendirerek merkezileşmeyi tesis etmeye çalıştı. Veba salgınlarının coğrafi yayılmasını kolaylaştıran bu yapılar, hem hastalığın daha önceden de vurduğu bölgelerde daha sık dalgalara hem de önceden etkilemediği bölgelerde yeni salgınların görülmesine yol açtı. 1517 ila 1570 yılları arasındaki en önemli salgınlar, ortalama üç yılda bir tekrarlayan sıklıkla 1520-29, 1533-49 ve 1552-67'de kaydedilmiştir. Ölüm oranları da şehirli nüfusun artışıyla orantılı olarak yükselmiş görünmektedir. XV. yüzyılın sonlarında günde 500 ölüm en korkunç veba olarak görülürken, bu sayı yüz yıl sonra payitahtta ölü sayısı günde bin-bin iki yüze kadar çıkabiliyordu.[9]

1570 yılına gelindiğinde, Avrupa, Kuzey Afrika ve Yakın Doğu'daki geniş alanları etkisi altına alan veba İstanbul'u bir kez daha vurduğunda, hâlihazırda devam etmekte olan süreç daha da belirgin bir hal aldı. Bu defa veba İstanbul'da neredeyse aralıksız olarak yüzyılın sonuna kadar devam etti. Şehir şimdi çok çeşitli hastalık dolaşım güzergâhlarının düğüm noktası olmuştu. Bu güzergâhlar 1570'ten önceki dönemde yarı özerk olarak işliyordu; İstanbul'un bilhassa bu tarihten sonra sağlayacağı ana mevkiden mahrumdu. 1570'ten itibaren İstanbul, hastalığın imparatorluğun bir bölgesinden diğer bölgesine taşınmasına olanak veren bir merkez haline geldi. Bu durum, imparatorluğun herhangi bir bölgesinde patlak veren bir salgının süratle başkente taşınacağı ve buradan da çok geçmeden dört bir bucağına dağılacağı anlamına geliyordu. Böylece veba Osmanlı şehirlerinin birçoğunda, fakat en başta da İstanbul'da, neredeyse mutat bir vaka yahut mevsimlik bir hadise olageldi ki, bu durum dönemin kaynaklarında açıkça görülür. Bu aralıksız salgın 1578, 1586, 1587, 1597 ila 1599 arasında en yüksek noktasına ulaştı, fakat belli ölçüde 1600'den sonra da devam etti.[10] Bu süre zarfında, anlaşılan hastalık kendine Osmanlı İmparatorluğu'nun hem doğal çevrede hem de şehir-kasaba gibi sosyal ortamlarında sağlam bir yer tesis etmiş ve yayılmak için de aynı mübadele kanallarını kullanmıştır.

Veba salgınları, XVII. yüzyıl boyunca da devam etti ve en bariz biçimde 1603, 1611-13, 1620-24, 1627, 1636-37, 1647-49, 1653-56, 1659-66, 1671-80, 1685-95'te ve 1697'den XVIII. yüzyılın ilk yıllarına kadar benzer tarzda tekrarlandı. Şurası bilhassa kayda değerdir ki, her ne kadar 1713, 1719, 1728-29, 1739-43, 1759-65, 1784-86 ve 1791-92'de büyükleri gerçekleşmişse de, XVIII. yüzyıl salgınları esas itibarıyla daha hafifti. XIX. yüzyıldaki büyük salgınlar 1812-19 ve 1835-38 arasındakilerdi. Bu tarihten

Pieter Coecke van Aelst, *Türklerin Adet ve Gelenekleri (Ces Moeurs et Jachons de Faire de Turcz)* adlı derlemeden alınma bir cenaze sahnesi, 1553. The Metropolitan Museum of Art, Harris Brisbane Dick Fund, 1928

www.metmuseum.org

sonra İstanbul merkezli büyük ölçekli veba salgını vuku bulmadı. Bununla beraber hastalık imparatorluğun muhtelif bölgelerini etkilemeyi sürdürdü ve 1900'lerin başlarına kadar kayıtlardaki yerini korudu. Esasen vebanın bu coğrafyada neredeyse aralıksız devam edişi bu pandemi ile bir sonraki arasındaki sınırı belirsizleştirir. Üçüncü Pandemi sırasında veba hızla bütün dünyaya yayılmışsa da, Anadolu ve çevresinde büyük çaplı salgınlara yol açmamıştır. Her ne kadar 1900'lerin başlarında İstanbul'a gelen ve oradan yola çıkan gemilerde veba vakaları bildirilmişse de, anlaşılan o ki hastalık şehirde büyük ölçekli salgınlarla sonuçlanmamıştır. Bununla birlikte, 1900'lü yılların başlarında, Antalya, İzmir ve diğer sahil şehirlerinde salgınlar kaydedilmiştir. 1947 yılında Urfa'nın Akçakale ilçesinde ve Suriye sınırındaki iki Türk köyünde kaydedilen salgın Türkiye'deki son veba salgını gibi görünmektedir; bundan sonra vebadan insan kaybı kayıtlara geçmemiştir.[11]

OSMANLILARDA VEBA İLE İLGİLİ ALGI, TUTUM VE TEDBİRLER

Geç Orta Çağ ve erken modern dönemdeki diğer toplumlar gibi Osmanlılar da veba hakkında geniş bir inanç, fikir ve bilgi birikimi geliştirmişlerdir. Kara Ölüm'den beri dalgalar halinde süregiden veba salgınlarına ilişkin deneyimleri, elde ettikleri kavram ve imgelerle bu algılamalardan geliştirdikleri kavrayışı biçimlendirmiştir. Bunlar veba karşındaki norm ve ilkelerini biçimlendirdiği kadar; tavır, duygu ve tepkilerini de oluşturmuştur. Veba bilgisiyle ilgili tartışmalara geçmeden önce, Osmanlıların bu musibetten söz ederken en sık kullandığı terimlerden bahsetmek faydalı olabilir. Her ikisi de Arapça kökenli olan *ṭāʿūn* ve *vebā* terimleri arasında teorik olarak bir anlam farkı vardır; ilki özellikle hıyarcık vebası için, ikincisi ise genel olarak salgın hastalıkların tümü için kullanılır. Osmanlı kaynakları bu ayrımı hiç değilse teorik olarak gözetir görünseler de pratikte bu ayrım gözetilmez. Özellikle tıbbi olmayan kaynaklarda, bu iki kelime neredeyse eşanlamlı olarak kullanılır. Bunun yanı sıra, Türkçe konuşma dilinde veba salgınları için başka terimler de kullanılır. Örneğin *yumurcak* (ya da *yumrucuk*) ve hıyarcık, sık sık, özellikle de XVI. yüzyıldan önce hıyarcıklı vebayı ifade etmek için kullanılır. Ayrıca, esasen tıbbi olmayan eserlerde kullanılan *ölet* de toplu ölümler için karşımıza çıkan ifadeler arasında yer alır.[12]

Yüzyıllar süren deneyimleri sonucu Osmanlı toplumunun üyeleri vebayı iyi tanıyorlardı ve bu hastalığı diğer salgınlardan ayırt etmek üzere belirli bir bilgiye sahiptiler. Nihayetinde, XIV. yüzyılın ortalarından itibaren veba, Osmanlı toplum hayatının ayrılmaz bir parçası haline gelmişti; her yetişkin, eğer ondan kurtulacak kadar şanslıysa, bu hastalığa hayatı boyunca birkaç kez tanıklık ediyordu. Özellikle hıyarcıklı vebanın ortaya çıkardığı klinik tablo diğer enfeksiyon hastalıklarından kolayca ayırt edilebilir niteliktedir. Hem hastalığın alamet-i farikası olan koltuk altlarında ve kasıklarda çıkan hıyarcıklar hem de hızla ölüme yol açması sonucunda geçmişte de diğer hastalıklardan farkı çağdaşları tarafından açıkça gözlemlenmiştir. Bu fark, pek tabii ki Osmanlı dönemindeki çağdaş gözlemciler tarafından da net bir şekilde kaydedilmiştir. Hem tıbbi hem de tıp dışındaki metinlerde bunu açıkça görmek mümkündür.[13]

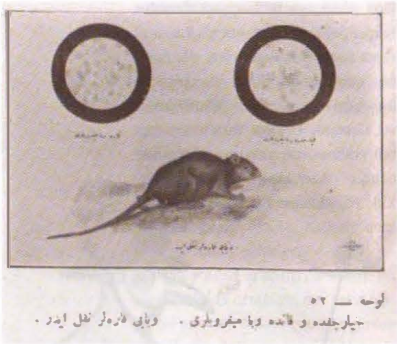
Osmanlıların veba ile ilgili bilgi, algı ve tutumları, bu hastalıkla birlikte geçirdikleri yüzyıllar boyunca kökten değişiklikler gösterir. Geç Orta Çağ Osmanlı toplumu, vebayı semavi bir emir, bir kıyamet alameti ve sosyal ve ahlaki günahların bir sonucu olarak kavramakta iken, zaman içinde diğer sosyal, politik, ekonomik, ve kültürel değişimlere paralel olarak yeni bir kavrayış biçimine dönmüştür. Öyle ki XVI. yüzyılda veba, her ne kadar yine de semavi bir olay ve sosyal ve ahlaki hastalıkların bir sonucu olarak kabul edilse de, kıyamet bağlamı tedricen kaybolmuştur. Bu gelişmelerle eş zamanlı olarak vebayla ilgili belirgin bir bilgi birikimi oluşmaya başlamıştır. Örneğin hastalığın belirtileri, etiyolojisi, seyri ve korunma yöntemleri dönemin tıp eserlerinde etraflıca tartışılır. Bu bilgi birikiminin billurlaşması ve Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesi de yine aynı dönemde ortaya çıkan yeni bir gelişmedir. XVI. yüzyılda yeni bir veba literatürünün ortaya çıkmasıyla birlikte, bilhassa risalelerdeki bu konu ile ilgili tartışmalar, yeni, somut ve ölçülebilir, dolayısıyla devletin yönetim politikalarının dayanağı olarak kullanılabilecek bilgiler karşımıza çıkarır.[14]

17. yüzyıl Roma'sında bir veba doktoru

Die Karikaturen und Satire in der Medizin Stuttgart, 1921

Vebanın kavrandığı bu süreçler giderek daha az doğaüstü hale gelir ve kıyametle daha az ilişkilendirilirken, veba hakkındaki bilgi de daha elle tutulur olup kategorize edilmiş, vebaya yönelik tutumlar kanonlaştırılmıştır. Osmanlı risale yazarları XVI. yüzyıl boyunca, kendi deneyimlerinden çıkardıkları vebayla ilgili irfanlarını İslami dinsel ve geleneksel ilkelerle bağdaştırmaya çalışmışlardır. Bu çaba, hukukun veba zamanlarında nasıl davranılması gerektiğine dair bir sonuca ulaştığı XVI. yüzyıldan sonra doruğa ulaşmış görünmektedir.[15] Bu yorumlar, XVI. yüzyıl sonra-

لوحه ـــ ٥٢
حيوانجده و فائده وبا ميكروبلرى . وبايى قاره‌لر نقل ايدر .

"Vebayı fareler nakl eder." *Sıhhi Müze Atlası*, 1926. TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu [1690]

https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/1662

sında da en azından kendilerini imparatorluk projesine bağlamış çevrelerde Osmanlı kanonu olarak devam etmiştir. Sonuç olarak bütün bu süreçler ancak erken modern dönem Osmanlı Devleti'nin ve imparatorluk projesinin yükselmesi bağlamında en iyi şekilde anlaşılabilir.

Süregelen salgınların sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu'nda vebaya yönelik birtakım yeni düzenlemeler geliştirilmiştir. Örneğin XV. yüzyıl sonları-XVI. yüzyıl başlarında İstanbul'daki veba salgınlarında, günlük ölü sayısını kaydetme, gözleme ve vebadan ölenleri hızla surların dışına kaldırma yönünde giderek artan bir kaygı olduğunu gösteren kanıtlar vardır. Bu uygulamalar aynı zamanda vebanın teşhisi ve ortaya çıkan ölümlerdeki artış ya da azalmaya dair temel ve işleyen bir bilgi dağarcığı sayesinde mümkün olduğunu göstermektedir. Bu tür kayıt tutma uygulamaları, veba ölümlerini Osmanlı idaresi için salgınları ölçülebilir verilere çevirme yönündeki çabaların ürünüdür. Buna karşılık, ölümlerin acil ve uzun vadeli sonuçlarıyla ilgilenmek için gerekli uygulamaların gelişmesini teşvik eden de bu sayılardır. Bunlarla ilgili ilk çabalar, vebadan ölenlerin cenazelerinin kaldırılması ve defin uygulamalarının düzenlenmesine yöneliktir.

Defin alanlarını düzenleme, cenaze sanayii için mal ve hizmetler sağlama ve böyle zamanlarda belli bir seviyede kamu düzenini temin etme çabalarını görürüz. Bu ilk çabalar yavaş yavaş şehirlerde, en başta da İstanbul'da belli bir temizlik ve hijyen ortamını sağlama girişimlerine doğru dönüşmüştür. Düzenlemeler esasen, sağlığın (Osmanlıların bu çağda kabul ettiği) üç temel bileşenine yönelikti: hava, su ve ahlak. Bu amaçla, havanın kalitesinin artırılması (örneğin atıkların ve mezbahaların düzenlenmesi, sokakların temizlenmesi ve kaldırım taşıyla döşenmesi); içme suyu sağlama ve suyollarının bakımı; cemaatin ahlakını bozduğu düşünülen istenmeyen unsurların (örneğin fahişeler, bekârlar, yasa dışı göçmenler) şehirlerden temizlenmesi gibi birçok tedbir uygulamaya konmuştur.[16] Osmanlı idaresi bu çabaların yanı sıra, taşradaki büyük çapta ölümlerden sonra ortaya çıkan krizleri denetlemek ve müdahale etmek için yerel idarecilerle yakın temastadır. Bu müdahaleler, insan hareketlerinin düzenlenmesinden bazı vergilerin ertelenmesine ya da geçici vergi affına kadar uzanır. Bütün olarak ele alındığında bu idari çabalar, iletişim, kontrol ve bu tür krizleri yönetme tekniklerinin başkent dışındaki gelişimini de değerlendirmemize olanak sağlar.

Osmanlı merkezi idaresinin XVI. yüzyılda vebaya karşı uyguladığı, salgın zamanlarında günlük ölümlerin takibinden şehirlerde temizliğin tesis edilmesi ve kamu sağlığı hizmetlerinin sağlanmasına kadar uzanan düzenlemeler bir bütün olarak ele alındığında, idarenin vebaya karşı verdiği bu cevaplar yeni bir kamu sağlığı bilincinin çekirdeğini temsil eder. Başka bir ifadeyle, birbirini takip eden zorlu salgınlar, Osmanlı merkezi idaresini bir dizi yeni düzenleme geliştirmeye zorlamış ve böylelikle, erken modern dönem kamu sağlığı hizmetinin tesisine de katkıda bulunmuştur. Salgın tehdidi Osmanlı merkezi idaresini, kendini toplumu gözlem altında tutma tekniklerinin gelişmesinde, hareketlerinin düzenlenmesinde ve içinde yaşadıkları, çalıştıkları ve öldükleri mekanların kontrolünde ortaya koyan yeni bir idare biçimi uygulamak zorunda bırakmıştır. Toplumu takip ve idarede uygulanmış bu yeni tekniklerin bütünü, sadece Osmanlı kamu sağlığı kurumlarının ortaya çıkışında görülen bir miras bırakmakla kalmamış, erken modern dönem Osmanlı Devleti'nin inşasına da katkıda bulunmuştur.

NÜKHET VARLIK
RUTGERS ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

1 Nils Chr Stenseth ve diğ., "Plague: Past, Present and Future," *PLoS Medicine* 5, sayı 1 (2008): e3; Elisabeth Carniel, "Plague Today," *Pestilential Complexities: Understanding Medieval Plague*, içinde, ed. Vivian Nutton (Londra: Wellcome Trust for the History of Medicine at UCL, 2008), 115–22.

2 Maria A. Spyrou ve diğ., "Analysis of 3800-Year-Old Yersinia Pestis Genomes Suggests Bronze Age Origin for Bubonic Plague," *Nature Communications* 9, sayı 1 (2018): 2234; Simon Rasmussen ve diğ., "Early Divergent Strains of Yersinia Pestis in Eurasia 5,000 Years Ago," *Cell* 163, sayı 3 (2015): 571–82.

3 Tarihteki veba salgınlarının dönemlendirilmesiyle ilgili, bkz. Lester K. Little, "Plague Historians in Lab Coats," *Past and Present* 213, sayı 1 (2011): 267–90. Bu dönemlendirmenin Avrupa-merkezciliği ve Osmanlı veba deneyimiyle neden örtüşmediği üzerine, bkz. Nükhet Varlık, "New Science and Old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters," *The Medieval Globe* 1 (2014): 193–227. Bilimsel mutabakat ve bunun vebayla ilgili tarih yazıcılığına etkileri üzerine, bkz. Monica H. Green, "Editor's Introduction to Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death," *The Medieval Globe* 1 (2014): 9–26.

4 Kirsten I. Bos ve diğ., "A Draft Genome of Yersinia pestis from Victims of the Black Death," *Nature* 478, sayı 7370 (2011): 506–10.

5 Birinci Pandemiyle ilgili ayrıntılı bilgi için, bkz. Lester Little, ed., *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541–750* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007); Dionysios Ch Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics* (Aldershot: Ashgate, 2004).

6 Kara Ölüm'ün Anadolu ve civarındaki yayılımı ile ilgili ayrıntılı bir tartışma için, bkz. Nükhet Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba, 1347–1600* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 132–42.

7 Kara Ölüm'ü takip eden ilk yüzyıl boyunca Osmanlı fetihleri ve veba arasındaki ilişkinin yeniden gözden geçirilmesi için, bkz. Varlık, *Osmanlılarda Veba*, 142–55.

8 1453-1517 arasındaki salgınlar için, bkz. Varlık, *Osmanlılarda Veba*, 171–204.

9 1517-70 arasındaki salgınlar için, bkz. Varlık, *Osmanlılarda Veba*, 205–34.

10 1570–1600 arasındaki salgınlar için, bkz. Varlık, *Osmanlılarda Veba*, 235–55.

11 1700-1850 yılları arasındaki salgınların ayrıntılı bir incelemesi için, bkz. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700–1850)*, çev. Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı, 1997); Varlık, *Osmanlılarda Veba*, 67–68, 358–61.

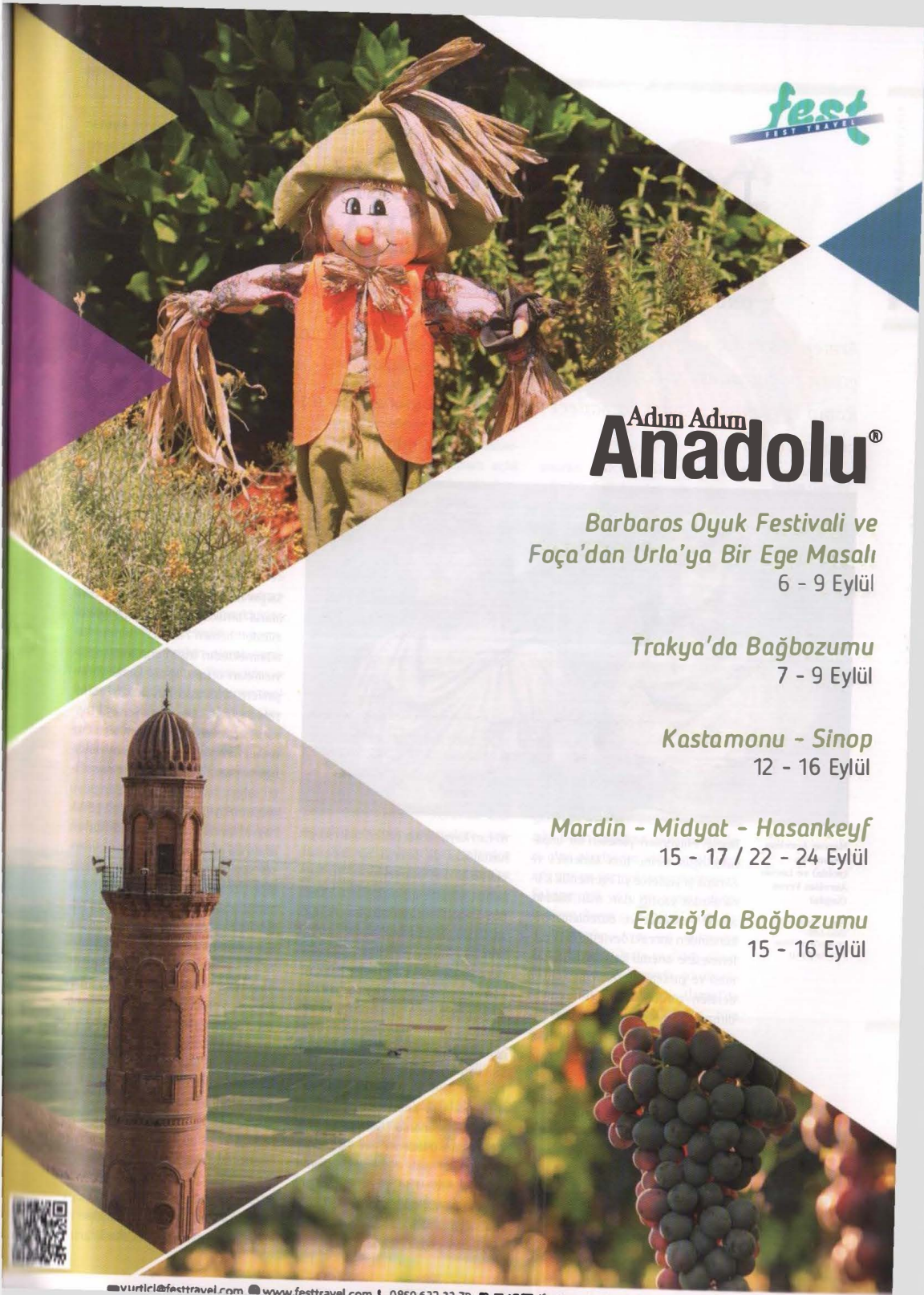
12 Osmanlı veba terminolojisi hakkında ayrıntılı bir tartışma için, bkz. Varlık, *Osmanlılarda Veba*, 29–31; Süheyl Ünver, "Taun Nedir? Veba Nedir?," *Dirim*, sayı 3–4 (1978): 363–66.

13 Varlık, *Osmanlılarda Veba*, 278–84.

14 Varlık, *Osmanlılarda Veba*, 259–307.

15 Varlık, *Osmanlılarda Veba*, 298–305.

16 Varlık, *Osmanlılarda Veba*, 308–57.

fest
FEST TRAVEL
Adım Adım
Anadolu®
Barbaros Oyuk Festivali ve
Foça'dan Urla'ya Bir Ege Masalı
6 - 9 Eylül
Trakya'da Bağbozumu
7 - 9 Eylül
Kastamonu - Sinop
12 - 16 Eylül
Mardin - Midyat - Hasankeyf
15 - 17 / 22 - 24 Eylül
Elazığ'da Bağbozumu
15 - 16 Eylül
yurtici@festtravel.com
www.festtravel.com
0850 622 33 78
/festtravel
Mersis No: 0385044598200019

DOĞU'DAN GELEN ÖLÜM: ANTONİNUS VEBASI

ONUR SADIK KARAKUŞ

Armenia krallığının kontrolü için Doğu'ya, Pers kralı IV. Vologases'e karşı sefere çıkan ve buradaki savaşlardan galip olarak ayrılan Lucius (Verus) öncülüğündeki Roma Lejyonları, Roma'ya sadece zaferi değil aynı zamanda ölümü de götürüyorlardı..

Marcus Aurelius Antoninus (Solda) ve Lucius Aurelius Verus (Sağda)

https://www.flickr.com/photos/69768816@N02/8497151143

Roma! Milyonları yöneten bir imparatorluğun tarihi; tüm Akdeniz'i ve Avrupa'yı yüzlerce yıl egemenlik altına alması; yaptığı idari, mali, hukuki, askeri yenilikler ve düzenlemelerle kendinden sonraki devletlerin örgütlenmesine önemli katkılarda bulunması ve günümüzde Akdeniz kültürü denilen görece ortak bir kültürün oluşmasını sağlaması gibi pek çok unsurla birlikte, fazlasıyla önemli bir dönemi oluşturmaktadır.

Roma tarihinde Kartaca, Parth, Selevkos, barbar kavimler gibi devletler ve halklarla yapılan savaşların veya çeşitli dini-siyasi temelli isyanların yarattığı idari ve sosyo-ekonomik yapıdaki yıkıcı etkiler, birçok çalışmada yer verilmesi nedeniyle gayet iyi bilinen durumlardır. Buna karşın çeşitli dönemlerde olağanüstü can kayıplarına neden olan salgın hastalıklar da önemli bir fenomen olarak dikkat çekmektedir. Bu bağlamda adoptif imparatorlar döneminin önemli isimlerinden biri ve aynı zamanda filozof imparator olarak bilinen Marcus Aurelius Antoninus döneminde (e.MS.161-180) patlak veren ve önlenemeyen bir salgın hastalık kısa sürede tüm imparatorluğa yayılmış ve hanedan üyeleri de dâhil yüz binlerce kişinin ölümüne neden olmuştur.

Patojeni tam anlamıyla bilinmeyen fakat Pergamonlu Galenos'un "de Methodius Medendi" ve "de praecognitione" adlı eserlerindeki anlatımları nedeniyle çiçek hastalığına (smallpox-variola) benzer seyreden bu salgının tam olarak ne olduğunu söylemek güçtür. Söz konusu hastalığa geçmeden önce, o tarihe kadar bilinen dünyada salgın hastalıkların ne şekilde algılandığına ve Roma'nın salgın hastalıklarla olan mücadelesine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Salgın hastalıkların çok hücreli canlılarla birlikte ortaya çıktığı günümüzde hemen herkes tarafından bilinmektedir. İnsanların avcı toplayıcılıktan önce dağınık kırsal yerleşimlere, ardından büyük köy yerleşimleriyle devam eden yerleşik hayata geçmeleri ve bu yaşam biçimine ortam hazırlayan tarım ve hayvancılığa başlamaları bildiğimiz anlamdaki salgın hastalıkların başlangıcını oluşturmuştur. Başlarda çeşitli çiftlik hayvanlarının yalnızca kendi türleri arasında görülen patojenlerin evrimsel süreçleri ve mutasyonu sonucu diğer türlere de yayılmış ve bir süre sonra insanlarda da hastalıklara neden olmuştur. Örneğin orthopoxvirus cinsindeki çiçek hastalığı patojeni büyük baş çiftlik hayvanlarından, yine çiftlik hayvanlarının dışkıları yoluyla kolera, tifo, hepatit gibi bir diğer büyük hastalık olan sıtma ise tarımsal ve su kaynakları yakınlarına kurulan yerleşimlerde yaşayanlara dişi anofel sivrisineklerinden bulaşmıştır. Bu anlamda yerleşik yaşamın başlangıcı kitlesel ölümlere neden olacak olan hastalıkların yayılmasının da başlangıcı olmuştur.[1]

Görüldüğü üzere, insanlığın yerleşik hayata geçmesi salgın hastalıkları da beraberinde getirmiş, ek olarak artan

nüfusla birlikte yetersiz ve sağlıksız beslenme de bu hastalıkların öldürücü etkisini artırmıştır. Gerek yazılı kaynakların yetersizliği gerekse konu bütünlüğünden uzaklaşmamak için Yunan ve Roma dünyasında yaşanan ve filolojik kaynaklara da yansıyan salgın hastalıklara odaklanmak yerinde olacaktır. Bu anlamda üzerinde durulması gereken ilk salgın hastalık, ünlü Atinalı devlet adamı ve hatip Perikles'in de ölümüne neden olan ve MÖ. 430 yılında başladığı düşünülen "Büyük Atina Salgını"dır. Thukydides'e göre söz konusu hastalık Mısır'ın ötesinde, Etiyopya'da başlamış ve hızlı bir şekilde Atina'ya da yayılmıştır.[2] On binlerce insanın ölümüne neden olan ve Atina yurttaşlarının ölümü beklediği bir salgın olarak kaynaklarda geçen söz konusu salgınla ile ilgili olarak en yaygın görüş bunun "Rickettsia Prowazekii" adlı bakterinin neden olduğu tifüs virüsünden kaynaklandığıdır. Kardiyovasküler (kalp-damar) bozukluklar, aşırı su kaybı ve güçsüzlük bu hastalığın başlıca belirtileri olarak sayılmaktadır. Buna karşın Thukydides'in bahsettiği şekilde gastrointestinal (sindirim sistemi organlarının bozuklukları) semptomların tifüste görülmemesi hastalığın farklı bir türü olabileceğini de düşündürmektedir.[3]

Atina Salgını'ndan sonra en azından Batı dünyasında bir süre tarihi kaynaklara yansıyacak ölçüde büyük bir salgın olmamıştır. Buna karşın MS. 100 civarında başlayarak Akdeniz'in güneyinde ve Asya'da veba salgınları yayılmaktadır. Öyle ki MS. 155 yılında Arabistan'da, MS. 160'da Çin'de veba salgını görülmüştür.[4] İmparatorluğun dışında bu gelişmeler olurken Roma, imparatorluğun doğusundaki Pers tehdidiyle meşgul olmuştur. Marcus Aurelius Antoninus döneminde, ortak İmparator Lucius Verus, Perslerle yapılacak olan savaşı yönetmek için Doğu'ya doğru sefere çıkmıştır. MS. 162 yılında başlayan Pers seferi ve bu çalışmanın konusunu da oluşturan vebayla tanışmayı Cassius Dio şu şekilde anlatmaktadır:

> Lucius, bu nedenle Antiokhia'ya gitti ve büyük miktarda birlik topladı, ardından kendi kişisel komutasındaki liderlerden en iyileri seçti, şehirde kendi karargâhını aldı, planları hazırladı ve savaş için tüm malzemeleri toplarken orduyu da Cassius'un emrine verdi. Cassius, Kral Vologaesus'un saldırılarına asil şekilde direndi ve sonunda, kral (Vologaesus) müttefikleri tarafından terk edildi ve tahttan çekildi, fakat Cassius onu Seleukia ve Ktesiphon'a kadar takip etti. Vologaesus'un Ktesiphon'daki sarayına kadarki yerleri yakıp yerle bir ederek Seleukia'yı yıktı. (Verus) geri dönerken, askerlerinin büyük bir kısmını açlık ve hastalık yüzünden kaybetti, ancak kurtulanlarla birlikte Suriye'ye geri döndü. Lucius bu zaferle övündü ve onlardan büyük gurur duydu, ancak onun olağanüstü şansı onu iyi yapmadı; çünkü daha sonra üvey kardeşi Marcus (Aurelius)'a karşı bir komplo kurmuş ve planlarının hiçbirini yapamadan önce zehirle öldürülmüş olduğu söylenir.[5]

Cassius Dio'nun zamanında Verus'un ölüm nedeninin zehirlenme olduğu düşünülse de bunun doğru olmadığı, ölümünün asıl nedeninin Doğu'dan taşınan veba olduğu yaygın olarak kabul edilmektedir.[6] Verus'un ölümünden önceki gelişmelere tekrar dönersek, Doğu'daki seferden başarıyla dönen ordu, Roma'ya doğru dönüşünde hastalığı önce Anadolu'ya, sonra Yunanistan'a ve son olarak Roma'ya kadar yaymıştı.[7] Etiyopya'da patlak verdiği anlaşılan bu salgının, Seleukia kentinin kuşatması sırasında Nisibis (Mardin/Nusaybin)'e kadar geldiği ve Roma ordularına da buradan sıçramış olabileceği düşünülmektedir.[8] Antik Çağ yazarlarından Ammianus Marcellinus ise, salgının zafer sonrası Seleukia kentindeki tapınağı yağmalayan Romalı askerlerin dar bir deliği değerli bir şeyler bulma amacıyla açmaları üzerine yayıldığını iddia etmektedir. Marcellinus'a göre, bu hastalık –adı büyücülükle bir tutulan- Babil'in kadim halklarından Kaldeliler'in gizli yöntemleriyle ortaya çıkmıştır.[9] Ammianus Marcellinus'un iddia ettiği gibi büyücülük yöntemlerinden ziyade tapınak hazinesinin korunması amacıyla bu tip bir tuzağın kurulmuş olabileceği de olası gözükmektedir. Eutropius ise, *Kısa Roma Tarihi* adlı eserinde söz konusu salgını şu şekilde anlatır: "Marcus (Aurelius)'un imparatorluğunda Parthlara karşı kazanılan zafer sonrasında öyle büyük bir veba salgını baş gösterdi ki, Roma'da, baştan sona bütün İtalya'da ve eyaletlerde nüfusun büyük bölümü ve askeri birliklerin neredeyse tamamı bu hastalıktan öldü."[10]

Pergamonlu Hekim Galenos

https://glossar.weinplus.eu/galen

MS. 154-161 yılları arasında çeşitli dönemlerde Roma'da kıtlığın meydana gelmesi ve Tiber Nehri'nin taşması gibi insan sağlığına olumsuz etkileri olan olaylar ise vebanın ölümcül etkisini en üst noktaya çıkarmıştır.[11] Salgının MS. 166 yılı yazına doğru başkent Roma'ya değin ulaştığı anlaşılmaktadır. Aynı yıl hastalığın Anadolu'da da hızla yayıldığı dönemin diğer kaynaklarında görülmektedir. Örneğin Smyrna (İzmir)'da yaşayan Aelius Aristides'in tüm komşularının ve ev halkının hastalığa yakalandığı, pek çoğunun öldüğü ve kendisinin de hastalığa yakalanıp rüyasında gördüğü bir beslenme düzeni sayesinde atlattığı bilinmektedir.[12] Galenos kendi eserinde salgının başlamasıyla birlikte Roma'dan ayrılarak kendi anavatanı olan Pergamon (İzmir/Bergama)'a döndüğünü yazar.[13] Bu bilgiden hareketle, Smyrna'nın aksine Pergamon kentinin söz konusu salgının yıkıcı etkisi-

Armenia'nın alınmasına ithafen basılan bir sikke
Ön yüz: Sağa Dönük Lucius Verus Büstü, L VERVS AVG ARMENIACVS (Lucius Verus Armeniacus [Armenia Fatihi]) Arka yüz: İki Lictorla birlikte platform üzerinde duran Lucius Verus ve önünde Armenia Kralı, TRP IIII IMPII COSII REX ARMEN/DAT

ne yakalanmadığı anlaşılmaktadır.[14] Bunda kentin gelişmiş sağlık hizmetlerinin de etkisi olmuş olabilir.

Roma'dan döndükten sonra iki yıl Pergamon'da kalan Galenos, MS. 168 yılı sonlarında imparatorlardan kendisini göreve çağıran bir mektup almıştır.[15] Çünkü Tuna sınırındaki Germen kabilelerle yaşanan çatışmalar üzerine Lucius Verus ve ortak imparator Marcus Aurelius; Quadi, Marcomanni gibi German kabilelerine müdahale için MS. 169 yılı civarında sefer hazırlıkları yapmaya başlamışlardı ve bu savaşta pek çok doktora da ihtiyaç duyulacaktı.[16] Galenos'un, imparatorların şahsi hekimi olarak mı yoksa askerlerin olası savaş yaralarını tedavi etmesi için mi çağrıldığı tam olarak bilinmemektedir.

Sefere hazırlanan lejyonlar İtalya'nın Aquileia kentinde toplanmaktaydı. Alexandria Troas (Çanakkale/Ezine-Dalyan)'tan yelken açan ve görevlendirildiği üzere kente gelerek orduya yardım etmeye hazırlanan Galenos, karşılaştığı korkunç tabloyu detaylı şekilde açıklamaktadır:

> Aquileia'ya ulaştığımda salgın daha önce hiç olmadığı kadar yayılmıştı, öyle ki imparatorlar acilen birkaç askerle birlikte Roma'ya kaçtı, pek çoğumuz hayatta kalmak için uzun bir süre mücadele etti ve binlerce kişi öldü -sadece veba nedeniyle değil, aynı zamanda kış ortasında bu şeylerin meydana gelmesinden dolayı.[17]

Hastalık nedeniyle gücünü ve sayısal üstünlüğünü kaybeden Roma ordusu tüm bu olumsuzluklara karşın MS. 171 yılında savaşı kazanmış ve Batı sınırını barbar istilasından bir süreliğine temizlemiştir. MS. 172 yılından MS. 180 yılına kadar belirli aralıklarla devam eden Marcomanni savaşları ekonomik önlemleri de beraberinde getirmiş ve salgının neden olduğu can kayıplarını artırmıştır.[18]

Galenos, Methodius Medendi adlı eserinde, salgına yakalandığından şüphelendiği kişilerde deride kabartı, yüksek ateş, bağırsak rahatsızlığı, kusma, mide rahatsızlığı, pis kokulu nefes, öksürük, nezle, deri döküntüsü ve iç iltihap gibi çeşitli belirtilerin olduğunu ve bu belirtilere göre hastalığın hangi aşamada olduğunun teşhis edilebildiğini aktarmaktadır. Ayrıca teşhis için hardal bitkisi ve sirkeden de yararlandığını belirtmektedir.[19] Galenos, hastaların tedavisi için normal yöntemlerin işe yaramadığını fark edince sıra dışı tedavi yöntemlerini dener: Pompeii yakınlarındaki Stabiae'den alınan sütün kimi hastaları iyileştirmesi nedeniyle bu kentin sütünü ve Armenia bölgesindeki toprağın oradaki insanları mucizevi şekilde iyileştirmesi nedeniyle buradaki toprağı tedavilerinde kullanır ve anlattığı kadarıyla yüzlerce kişiyi iyileştirir.[20] Galenos'un anlatımlarından hareketle modern araştırmacılar bu salgının başta çiçek hastalığı olmak üzere, ekzantematöz tifüs veya hıyarcıklı veba olabileceğine ilişkin görüşler ortaya koymuşlardır.[21] Galenos'un detaylarını verdiği bu salgının "kanamalı çiçek hastalığı" olabileceği de son zamanlarda kabul gören bir başka görüştür.[22] Dönemin imparatoru Marcus Aurelius, çiçek hastalığı gibi bu hastalığın da hava aracılığıyla yayıldığını yazmaktadır.[23] Çiçek hastalığı bilindiği üzere, enfekte olan hasta tarafından solunan atomize damlacıklar halinde havaya yayılarak diğer insanlara bulaşmaktadır. Hastalık, enfekte kişinin soluduğu hava aracılığıyla yaklaşık iki metrelik bir mesafeye kadar yayılabilmektedir ve yüz yüze temasla sağlıklı bireylere de geçmektedir.[24] Bu anlamda Roma ordusunun veya kent halkının kısa süre içerisinde bu hastalığa yakalanmış olması şaşırtıcı değildir.

Hastalığın imparatorluk boyunca yayılmasından birkaç yıl sonra bölgesel salgın vakaları baş göstermiş ve ölüm oranları olağanüstü şekilde artmıştır. Öyle ki MS. 166-167 yıllarında en üst noktaya ulaşan salgın bir süre durağan hale gelmiş fakat önce MS. 171-175, yaklaşık beş yıl sonra da MS. 181-183 yılları arasında yeniden baş göstermiştir.[25] Galenos'un bu hastalığı "çok uzun bir veba" şeklinde tanımlaması da söz konusu hastalığın yıllarca sürdüğünü göstermektedir. Salgının ilerleyen yıllarında Galenos da bu hastalığın yıkıcı etkilerine doğrudan tanık olmuş, Roma'daki kölelerini ve Pergamonlu yurttaşı Teuthras'ı kaybetmiştir.[26] Galenos'a bu yıllarda İmparator Marcus Aurelius'un oğlu Commodus'un sağlığıyla ilgilenmesi ve hastalığa yakalanmasının önüne geçilmesi görevi verilmiştir. Galenos'un aktardığına göre, İmparator Marcus Aurelius tahtın varisi Commodus'un sağlığını kendi sağlığından çok önemsemekteydi.[27]

MS. 180 yılında yaşamını yitiren İmparator Marcus Aurelius'la birlikte hastalık da özellikle eyaletlerde yavaş yavaş etkisini yitirmiştir. Marcus Aurelius'un bu salgın karşısında çaresiz kalması, milyonlarca Romalının ölümünü, öleceği güne kadar unutamadığı ve son sözlerinde "Neden hepimizin ortak noktası olan veba ve (bundan) ölenler hakkında düşünmek yerine benim için ağlıyorsunuz?" dediği bilinmektedir.[28] Cassius Dio, Commodus'un tahta geçtiği ilk yıllarda hastalığın yeniden şiddetlendiğini ve Roma'da günde yaklaşık 2.000 kişinin öldüğünü belirtmektedir.[29] Fakat ilerleyen birkaç yılda hastalık öldürücü etkisini azaltmış ve bir süre sonra ortadan kalkmıştır.

Antonînus Salgınında hayatını kaybeden kimselere ait olduğu düşünülen bir toplu mezar-Gloucester

https://www.telegraph.co.uk/news/1915073/Mass-Roman-grave-discovered-in-Gloucesterhtml

Sonuç olarak, Roma İmparatorluğu'nun Pers sınırından Batı'da Ren ve Galya'ya kadar devasa bir alana yayılan hastalık, Orosius'un da belirttiği gibi imparatorluk çapındaki yerel nüfusun büyük bölümünü yok etmiş, özellikle İtalya'da "yıkıntılar ve ormanlar" dışında geriye bir şey bırakmamıştır.[30] Yaklaşık yirmi yıllık bir sürede Roma nüfusundan 7-15 milyon arası kişinin ölümüyle sonuçlanan bu salgın, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün başlangıç aşamalarının ilki olarak görülmektedir. Bu salgının sonucunda Roma ordusu önemli ölçüde azalmış, bunun ortaya çıkardığı asker ihtiyacı barbar halklara olan bağlılığı artırmış, köleler ve üretimin ilk halkası olan kesimlerin ölümüyle iş gücünde meydana gelen eksiklik üretimi de etkilemiş, pek çok soylu aile ortadan kaybolmuş ve imparatorluk ekonomisi büyük bir krize girmiştir.

Umutsuzluğun ve ölümlerin hızla artması nedeniyle eski pagan dinler önemini kaybetmiş, Doğu'nun gizemli dinleri ve Hristiyanlık pek çok kesimce ilgi görmüş ve sonuç olarak imparatorluk önemli bir buhrana sürüklenmiştir. Olaylar bunlarla sınırlı kalmamış, Marcus Aurelius'un ölümü sonrası tahta geçen oğlu Commodus'un öldürülmesi sonucu idari yapıda da kaotik bir dönem başlamış ve Septimius Severus'un egemenliğine kadar bu durum devam etmiştir. Buna karşın alınan önlemler ne Roma ordusunu ne de imparatorluğun sosyo-ekonomik yapısını eski ihtişamlı günlerine getirememiştir.

Yukarıda detaylı şekilde ele alınan bu salgının çiçek hastalığı olduğu hâkim olan görüş olsa da hastalık belirtilerinde bazı tutarsızlıkların olması ve tedavi yöntemlerinde uygulanan farklı metotlar kesin bir sonuca varmamızı güçleştirmektedir. Bu anlamda gelecekte yapılacak bakteriyel DNA analizleri ve paleopatolojik araştırmalar yardımıyla bunun farklı bir salgın olmuş olabileceği de ortaya koyulabilir.

Jules Elie Delaunay (1828-1891), *Peste à Rome*, 1869, Kanvas üzerine yağlıboya, 131 x 176.5 cm

ONUR SADIK KARAKUŞ
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ TARİH BÖLÜMÜ

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

Amm.Mar.- Ammianus Marcellinus. History, Volume II (Çev. J.C Rolfe). Harvard, Harvard University Press, 1940

Cass.Dio.-Cassius Dio, Roman History, Volume IX (Çev.E.Cary). Harvard, Harvard University Press, 1927

Eutr.-Eutropius, Kısa Roma Tarihi (Çev.Çiğdem Menzilcioğlu), İstanbul, Alfa Yayınları, 2016

Hist Aug.Aurelius- Historia Augusta, Volume I (Çev.D.Magie), Harvard, Harvard University Press: 1921

Libr Propr.-Galenos, de Libri propiis. P.N.Singer, Galen: Selected Works. Oxford, New York, Oxford University Press, 1997

M Aur.Med.- Düşünceler (Ş Karadeniz). İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013

Meth.Med.- Galenos, Method of Medicine Books V-IX (Çev. I. Johnston ve C.H.R.Horsley). Cambridge, Harvard University Press, 2011

Orosius- The seven books of history against the pagans (Çev.A.T.Fear), Liverpool, Liverpool University Press, 2010

Thukydides- Historiae (Ed. CHude), Volume I, Libri I-IV, Lipsiae, Aedibus B.G.Teubneri, 1901

Modern Araştırmalar

Emmeluth, D., Deadly Diseases and Epidemics: Plague. Chelsea House Publishers, USA, 2005

Gourevitch, G., I Giovani pazienti di Galeno, Gius, LaterzaGFigli Spa, Roma-Bari, 2012

Little, L.K., Plague and the End of Antiquity, Cambridge University Press, Cambridge, 2007

Littman, R.J., ve M L.Littman, "Galen and the Antonine Plague", The American Journal of Philology, Vol.94, No.3., 1973, ss.243-255

Mattern, S.P., The Prince of Medicine: Galen in the Roman Empire, Oxford, Oxford University Press, 2013

Rossignol, B., "Le Climat, Les Famines et La Guerre", I Giovani pazienti di Galeno (Ed.G.Gourevitch), Gius, LaterzaGFigli Spa, Roma-Bari, 2012

Strauss, J.H.ve Strauss, E.G., Viruses and Human Disease, Elsevier Press, UK, 2008.

Thacker, B., "The Antonine Plague: Unknown Death within the Roman Empire, 165-180 CE", Epidemics and War: The Impact of Disease on Major Conflicts in History (Ed. R. M. Seaman), California, ABC-CLIO Press, 2018

Zelener, Y., "Genetic Evidence, Density Dependence and Epidemiological Models of the 'Antonine Plague'", I Giovani pazienti di Galeno (Ed.G.Gourevitch), Gius, LaterzaGFigli Spa, Roma-Bari, 2012

DİPNOTLAR

1 Salgın hastalıkların ortaya çıkışı, yayılışları ve özellikleri için bkz. Emmeluth 2005: 18-37; Strauss ve Strauss 2008.
2 Thukydides II.48.
3 Little 2007: 4.
4 Rassignol 2012 :115, Tablo.No.3
5 Cass. Dio. LXXI
6 Mattern 197; Eutropius da Verus'un (MS.169 yılında) Venetia'da ani bir kanama geçirip yere düştüğünü ve Yunanlıların *apoplexia* dedikleri hastalık yani beyin kanaması ya da beyne giden damarların tıkanması neticesinde oluşan felç nedenleriyle öldüğünü yazar. Bkz. Eutr. VIII.X
7 Littman ve Littman 2013, 243
8 Tracker 2018:23
9 Amm.Mar. XXIII.6.24
10 Eutr.VIII.XII
11 Rossignol 2012: 115
12 Mattern 2013:199
13 *Libr Prop.* I, 19.15K
14 Mattern 2013: 194
15 *Libr Propr* II.19.17K
16 Mattern 2013: 196
17 *Libr.Propr* II.19.18K
18 Thacker 2018: 28
19 Bkz.*Meth.Med* V.12,361K-367K
20 Mattern 2013:204
21 Littman ve Littman 2013: 245
22 Thacker 2018: 21
23 Bkz. M. Aur. Med. X.2
24 Mattern 2013: 201
25 Zelener 2012: 172-174
26 Mattern 2013: 199
27 *Libr.Propr* II.19.19K
28 *Hist Aug* Aurelius 28.4
29 Cass Dio LXIII, 14.3-6
30 Amm.Mar. XXIII 6.24; Orosius VII 15.

"TOPRAKLA OYNAYAN MEZARINI KAZAR": OSMANLI'DA SITMA VE MEDENİYET*

CHRIS GRATIEN

Cumhuriyet'in sıtma ile mücadelede uyguladığı yöntemler Tanzimat sonrası Osmanlı hükümetlerinin geliştirdiği politikalara dayanıyordu. Osmanlı nın sıtma ile mücadelesi, imparatorluğun sosyo-ekonomik reformlar yoluyla güçlendirilmesi ve modernize edilmesi girişimlerinin bir parçasıydı. Son dönem Osmanlı hükümetleri sıtma ve bataklık alanlar arasındaki ilişkiyi gördüler ve bu alanları kurutma ve "tathir" etme amacıyla çeşitli idari önlemler ve yasal teşvikler getirdiler.

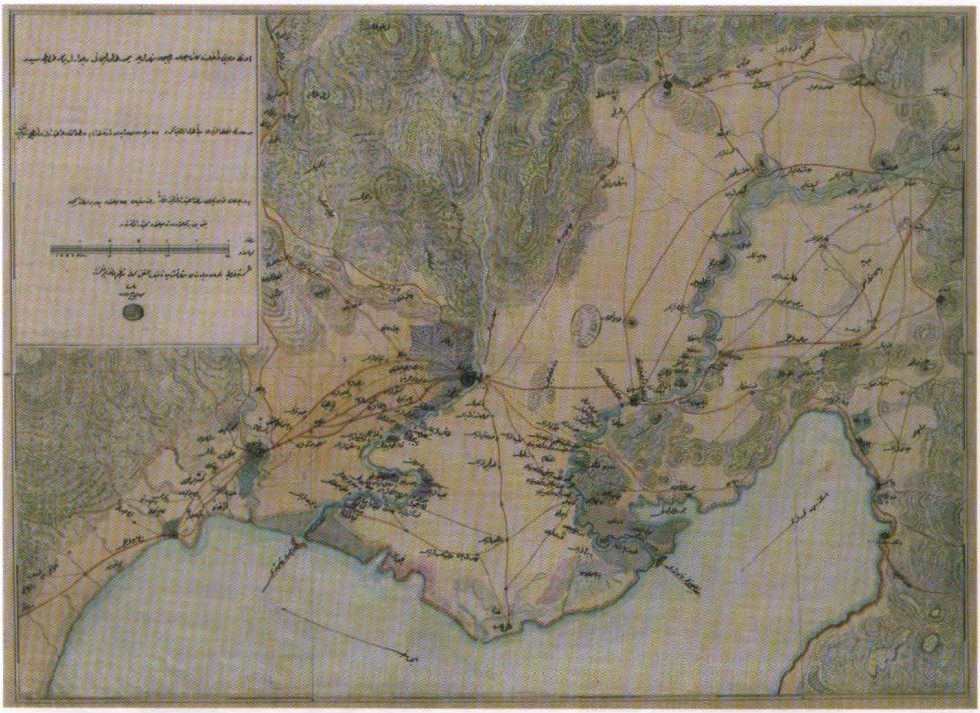
ÇEVİREN: İSMAİL YAŞAYANLAR

1897 yazında Kafkasya muhacirleri Ankara Vilayeti'nin "Sıtma" denilen bir bölgesine yerleştirildi. Osmanlı memurları "Sıtma"nın bir köy ismi olarak kötü olduğuna karar verip, onun adını Şehr-i Cedid olarak değiştirdiler.[3] Ancak isim değişikliği "Sıtma"yı bir gecede yeni bir yerleşim haline getirmedi. "Eski Sıtma'nın sıtması" ile mücadele eden muhacirler tarafından yapılacak bu iş, buranın bir yerleşim haline dönüşmesinde en büyük engel olmuştu.

Onlarca yıl sonra Ankara'daki yeni hükümet Türkiye'deki sıtmayı kökünden kazımakla meşgul olmaya başladı. Sıtma ile mücadele Türkiye'nin 1920'li yıllardan itibaren belirleyici ulusal programlarından biri oldu.[4] Ancak Cumhuriyet Türkiyesi'nin sıtma ile mücadelesinin kökeni Osmanlı'nın "medeniyet" vizyonunun bir uzantısıydı. Sıtma, genç bir ulusun karşı karşıya olduğu eski bir bela olmaktan ziyade, geç Osmanlı İmparatorluğu'nun dönüşümü sürecinde ortaya çıkmış çağdaşlık sorununun bir parçasıydı. Cumhuriyet'in sıtma ile mücadelede uyguladığı yöntemler, hastalık hakkında modern biyomedikal bilginin şekillendiği dönemde olsa bile, Tanzimat ve Tanzimat sonrası hükümetlerinin geliştirdiği politikalara dayanıyordu. Osmanlı'nın sıtma ile çatışması, imparatorluğun sosyo-ekonomik reformlar yoluyla güçlenme ve modernize olma girişimlerinin bir parçası olmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu sıtma ile ciddi bir şekilde karşı karşıya kalmaya başladığında, Osmanlı ekonomisine ve devletin gelişimine bağlı olan vilayetler birer sorun olarak görülüyordu. XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu deniz ötesi yerleşimlere sahip olan sömürgeci bir güç değildi. Ancak Tanzimat Dönemi'nden itibaren milyonlarca insanın öncelikle taşra ve kır sahasına yerleştirilmesiyle ilgili olan iskan programı için çok gayret gösterdi.[5] Pek çok insan salgın hastalıklarla mücadele etti ya da öldü, özellikle de sıtma bu süreçte etkiliydi. Bu konuda Osmanlı, bir yönetim sorunu olarak sıtmayı Avrupa sömürgecilik tarihi ile paylaştı. Sıtma kıta Avrupa'da yüzyıllardır görülmesine rağmen, hastalık hakkında en büyük bilimsel bilgiler "plazmodi" parazitin ilk defa tanımlandığı Fransız Cezayiri'ndeki laboratuarlarda geliştirildi. Ayrıca İngiliz doktor Ronald Ross'un sivrisineğin sıtma mikrobunun taşıyıcısı olduğunu ilk keşfi de Britanya idaresindeki Hindistan'da gerçekleşmişti.

Bugün sıtma ya da malarya, tropikal bölgelerle ilişkilendirilen bir hastalıktır. Tarihsel olarak sıtma, coğrafi yayılımı açısından çok daha az kısıtlanmıştır. James Webb, dünya tarihinde sıtmanın yerine ilişkin yaptığı ustaca çalışmasında, hastalığın Sahra Altı Afrika'daki en eski topluluklarda görüldüğü ve göç edilen her yere insan toplulukları ile seyahat ettiğini ima ederek, sıtmayı "insanlığın yükü" olarak tanımlar.[6] Akdeniz havzasında en az Roma döneminden beri var olan sıtma ve Osmanlı dünyasının gündelik yaşamının da bir parçası haline gelmişti.[7] İnsan kanında sıtmaya sebep olan plazmodi parazitinin pek çok farklı türü bulunmaktadır. Ancak bu parazitler başkalarına bulaşabilmek için bir anofel sivrisineğin ısırığına ihtiyaç duymaktadır. İnsanların sivrisineklere yakın yaşadığı herhangi bir çevre, sıtmanın yayılması kolaylaşmaktadır. Bu durum sıtmanın XIX. yüzyıla kadar dünyada pek çok ılıman bölgede düzenli olarak ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır. Sıtma görünürde ortadan kalktığında bile ihtiyaç duyulan tek şey hastalığın

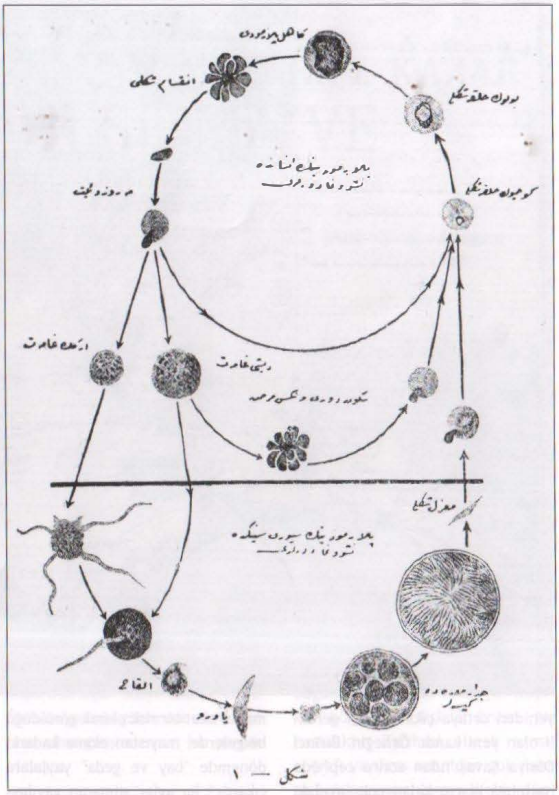
BOA, HRT-h 486 Tanzimat dönemi Çukurova. Ceyhan nehrinin civarındaki muhacir ve aşiret iskân yerleri [haritanın sağ kısmındadır] (1870/1) Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından dijitalize edilmiştir

yeniden ortaya çıkması için gerekli olan yeni kandı. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra cephede hastalığa maruz kalan çok sayıdaki askeri personelin geri dönmesiyle, Büyük Britanya'da sıtma salgını ortaya çıktı.[8]

Sivrisineklerle sıtmanın yayılması arasındaki ilişki XX. yüzyılın başından önce dünya çapında bilinmiyordu. Yine de Osmanlı tebaası hastalığın etkilerini azaltabilecek bazı yöntemlere sahipti. Onlar genellikle, sıtma ateşinin iklim sebebiyle ortaya çıkabileceğine inanıyorlardı. Sıcak, ağır ve nemli havanın hastalıklara sebep olacağı anlaşılmıştı. XIX. yüzyılda Osmanlı Türkçesinde yer alan "vahâmet-i hava" yani havanın vahim olması terimi, Latince'de kötü havayı ifade eden *malaria*dan gelen ve sıtma için kullanılan *malarya* kelimesine karşılık geliyor gibi görünmektedir. Akdeniz'in ovalarında "vahâmet-i hava"dan kaçmak için yerli ahali, yaz aylarında dağlara çekilirdi. Yaylalar temiz hava ve sıhhi nitelikleriyle bilinmekteydi. Adana gibi özellikle sıtmanın akut bir risk olarak görüldüğü bölgelerde, mayıstan ekime kadarki dönemde "bay ve geda" yaylalara çıkardı.[9] Bu aylar sıtmanın yayılma aylarıydı, çünkü bu dönemde sivrisineklerin üremesi için yeterli sıcaklığa ulaşılmış bulunuyordu. Dağlar serin olduğundan sivrisinekler buralarda hayatta kalamıyorlardı. Yerli ahali sivrisineklerin sıtma bulaştırmada herhangi bir rolleri olduğunu bilmiyorlarsa da kendi çevrelerine uygun olarak sıtma ile başa çıkmada çeşitli stratejiler geliştirmişlerdi.

Dağ havası sağlıklı kabul ediliyorken, bataklık ve ekilmemiş ovaların havası ise bunun tam tersi olarak algılanıyordu. Esasen XIX. yüzyılda hem Avrupa'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda bataklık alanlar ile sıtma arasında bir ilişki olduğu daha net bir şekilde anlaşılmaya başlamıştı. 1880 yılında plazmodiyi tanımlayan Alphonse Laveran, sıtmayı Latince bataklık anlamına gelen "palus" kökünden gelen "le paludisme" olarak isimlendirmişti. İmparatorluğun sıtma karşıtı mücadelesinde öncü bir isim olan Osmanlı doktoru Feyzullah İzmidi, "maraz-ı merzagi" ifadesini kullanarak hastalığın yayılımında bataklığın rolüne dikkati çekti.[10] Feyzi Paşa'nın kariyeri boyunca, sıtma üzerine düşünceler muazzam şekilde dönüşüme uğradı. 1880'lerden sonra Osmanlı ordusu ve bahriyesi başarılı bir şekilde kinin ilaçları kullanımı gerçekleştirdi, bunun sonucu olarak ölüm oranlarında gözle görülür bir düşüş yaşandı. Kinin Osmanlı İmparatorluğu'nda oldukça değerli bir madde idi. Böyle bir ilacın Büyük Britanya, Almanya ve İtalya gibi Avrupalı üreticilerden ithal edilmesi gerekiyordu. XX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı kinin sübvansiyonu, Sıhhiye Nezareti'nin gelişmesiyle daha fazla Osmanlı tebaasına ulaştırılmaya başlandı.[11] Sıtma bir tıbbi mesele haline gelmiş olsa da Feyzi, sıtmanın sosyal bir mesele olması ile ilgili sağduyulu söylemi ihmal etmedi: "Sıtma işlenmemiş araziyi tenha hali memleketleri sever. Medeniyet önünde ve mesai-i beşer karşısında dikiş tutturamaz. Mahvolur."[12]

شکل — ۱

1910... - Hematozoalar sineğin vücudunda devirleri geçiriyor. Feyzullah İzmidi, Sıtma: Maraz-i Merzagi (İstanbul: Tanin, 1911). Atatürk Kitaplığı tarafından dijitalize edilmiştir (solda)

Hâmid Osman, Sıtma: Malarya (İstanbul: Kader Matbaası. 1911/12) Yukarıda: Plazmodinin insanda neşv ü nema (büyüme) devirleri. Aşağı: Plazmodinin sivri sinekte neşv ü nema devirleri. TBMM Kütüphanesi tarafından dijitalize edilmiştir (sağda)

XIX. yüzyılda tarım ve "medeniyet"in sıtmanın panzehiri olduğu düşüncesi ortak bir görüştü. Ahmet Cevdet Paşa gibi Osmanlı devlet adamları arasında popüler olan XIV. yüzyıl Arap düşünürü İbn Haldun da *Mukaddime*'de bu bağlantıya değinmişti. Cevdet Paşa'nın sıtma ve medeniyet ile ilgili serüveninde, Feyzi Paşa'nın da atıf yaptığı bir başka darb-ı mesel bu ilişkiyi kanıtlıyordu: "toprakla oynayan mezarını kazar."[13] Cevdet Paşa, Halep valisi olduğu 1860-70'li yıllar boyunca Tanzimat Dönemi'nde Çukurova'daki iskan uygulamalarını iddialı bir şekilde yönetti. Seyrek tarım alanlarına sahip olan Çukurova, Kırım Savaşı'ndan sonra Rus genişleme sahasından gelen binlerce muhacirin yerleşim alanı haline geldi. Ardından 1860'larda bölgenin aşiretleri Fırka-i İslâhiye tarafından zorunlu iskana tabi tutuldu.[14] Yerleşim alanları oldukça verimliydi ve Cevdet Paşa muhacirler ve aşiretlerin başarılı olmasını umuyordu.[15] Ancak her iki durumda da yerleşiklerin çoğu hastalık sebebiyle hayatlarını kaybettiklerinden ekserisi perişan haldeydi. Aşiretlerle ilgili 1876 tarihli bir rapor durumu şöyle betimliyordu: "nüfusça ve hayvanatça pek çok telefat vukua geldiği" ve "meskun oldukları mahallerdeki arazinin kuvve-i intibatiyei her nev' mahsul yetiştirmeye mustaid ise de ... ziraat ve felahet olunamayarak zaruri servet ve mamuriyet-i mahalliye günbegün tedenni ve bu sebeble varidat-ı hazine-yi celile dahi tanakus ettiği."[16] Hayatta kalan muhacirler "abühava ile imtizaç"[17] edemediklerinden, aşiretler ise yaylaya gidemediklerinden dolayı şikâyetçiydi.[18] Osmanlı hükümeti göçmen topluluklarına tohum, hayvan ve ev inşası için para harcıyor olsa da yerleşimler kısa vadede başarısız olmuştu. Uzun vadede Çukurova, Türkiye'nin en önemli tarımsal üretim sahalarından biri haline gelmiş olsa da muhacirler ve aşiretler tarımsal büyümenin doğrudan bir parçası olamadılar.

Aynı dönemde Ahmed Cevdet'in nihai rakibi Tuna Vilayeti'nde benzer önlemler alan Midhat Paşa idi. Midhat Paşa'nın Tuna'da uyguladığı "kır için Tanzimat" anlayışı, imparatorluğun diğer bölgeleri için bir vilayet prototipi haline geldi. Diğer yerlerde olduğu gibi muhacirlerin iskanı için sıtma bir engel teşkil ediyordu.[19] Ancak Midhat Paşa'nın en iddialı yerleşim planı Irak'ta, daha sonra nüfusu yüz binlerce olduğu tahmin edilen Müntefik aşiretini yerleşik hayata geçirmesiyle ortaya çıktı. Midhat Paşa'nın 1869'da Irak'taki Müntefik için Arapça olarak yayımladığı iskan bildirgesinde şu esaslar deklare edilmişti: "mukim ve sakin olduğunuz yerler dahi dünyanın en ziyade mamuriyete kabil mahallerinden olduğu halde devlet-i aliyenin memalik-i sairesinde sekene ve mütevattın tebaa ve ahalisinin nail oldukları refah ve rahat ve emniyet ve mamuriyetten mahrum kalmışsınız."[20] İskan Müntefik ve çevresini hemen değiştirmedi ancak sıtma salgınları sonraki on yılda devam eden bir sorun halini aldı.[21]

Osmanlı döneminin iki önemli entelektüeli olan Cevdet ve Midhat Paşalar, sıtma ve medeniyet arasındaki bağlantı hakkındaki düşüncelerinin hakiki olduğunu kanıtladılar. Devlet-i Aliyye de sıtma ve iskan çıkmazını görmezden gelmedi. Muhacirler mümkün olan yerlerde tıbbi yardım aldılar ve gelecekte "abühava ile imtizaç" edememesi sebebiyle yeniden yerleştirilebilme hakkına kavuştular.[22] Yeni köylerin yaratılması konusunda bilgi veren bir geç dönem Osmanlı risalesinde çevresel faktörlere ve yeni nüfusun sıtmaya maruz kalmaması için önlemler alınması hususlarına dikkati çekmiştir.[23] Osmanlı idaresi Tanzimat Dönemi'nden sonra göçebelere daha hoşgörülü bir duruş sergiledi. Mesela Çukurova'da göçebelerin sıtmadan kaçınmak için mevsimlik olarak göç etmelerine izin verildi.[24]

Buna rağmen bataklıklar ilerlemenin ve kamu sağlığının önünde bir tehlike olarak görülmeye devam etti. Osmanlı döneminin son yıllarında bataklıkları "kurutma" ve "tathir" etme Nafia Nezareti'nin en büyük meselesi haline geldi. Bu dönemde imparatorluktaki tüm bataklıklar kurutma için göstermelik olarak işaretlendi.[25] Pratikte ise Osmanlı hükümeti bataklık kurutma işlemini stratejik ve seçkinci bir tavırla yürüttü. Küçük bir bataklığı kurutmak bile muazzam bir girişimi gerektiriyordu. Örneğin 1888'de Nafia Nezareti olumsuz sağlık koşullarını düzenlemek için İzmir'e yakın bölgelerdeki bataklıkları azaltmak için bir proje başlattı. Müfettişler projenin toplam maliyetinin yaklaşık 515,000 kuruş olacağını hesap ettiler ve projenin yürütülmesi için 30,000 kişinin beş yıl boyunca sürekli çalışması gerektiğini ortaya koydular. İmparatorluğun tamamında halen çok az demiryolu bulunduğundan, çalışmayı hızlandırmak için dağlık araziden kum, çakıl ve toprak taşıyacak 3,500 metrelik bir demiryolu hattı inşa edilmesini dahi önerdiler.[26]

BOA, İ-DH 244/14880, no. 1 "İskenderun iskelesi ile yanında olan batakların resmi" (1851) Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından dijitalize edilmiştir

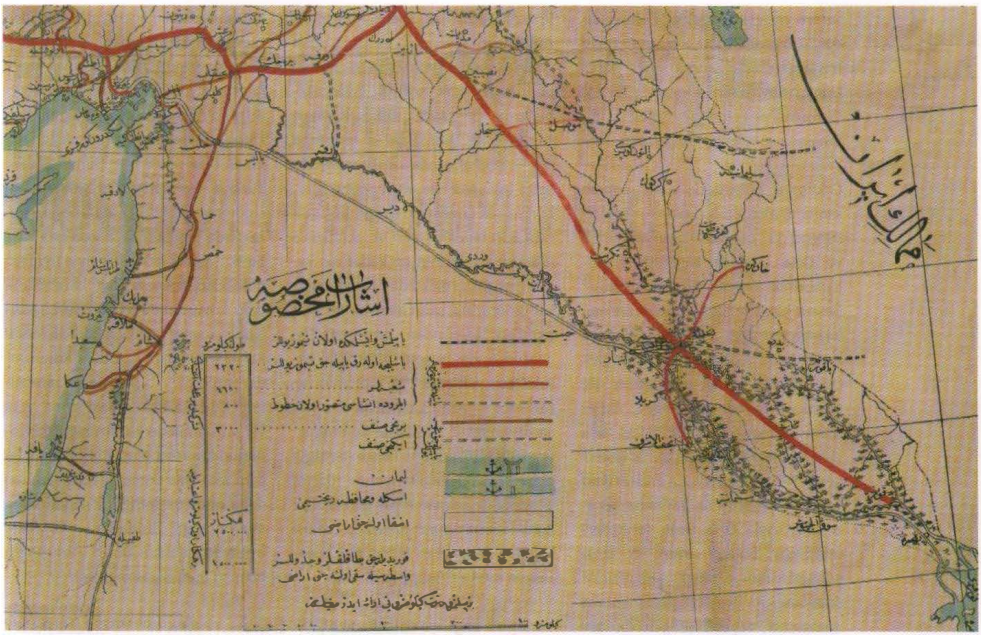

BOA, HRT-h 372 Yapılmış ve Yapılacak demiryolları ve limanlar, sulanacak arazi, kurutulacak bataklıklar ve saire (1914 civarı). Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından dijitalize edilmiştir

Bataklıkların yok edilmesi oldukça pahalı ve aynı zamanda da yüksek başarısızlık riskini barındıran bir işti. Yabancı tüccarlar tarafından imparatorluğun en sağlıksız limanı olarak görülen İskenderun'daki bataklıklar, Osmanlı memurlarının belası haline gelmişti. 1830'larda Mısır'ın işgali süresinde Mısırlı İbrahim Paşa sayesinde liman civarındaki bataklıkların kurutulması için ilk girişimde bulunuldu.[27] 1840'larda peş peşe gelen Osmanlı idareleri liman civarındaki yaşam kalitesini artırmak için kurutma projeleri önerdi ve bunlar 1879, 1893 ve 1902'de tekrarlandı.[28] Bu girişimlerin hiçbiri bataklığı kalıcı olarak yok etmeyi başaramadı. Osmanlı'nın İskenderun bataklıklarını son kurutma girişimi 1911 yılında İttihat ve Terakki idaresi döneminde, devletin mali koşullarının yetersizliği sebebiyle kurutma işini bir şirkete ihale etme kararı ile sona erdi.[29] Fransız yönetimi I. Dünya Savaşı'ndan sonra bölgenin kontrolünü ele geçirdiğinde, İskenderun bataklıklarının kurutulması için bir asırdır süren çabaları tamamlamak adına kurutma planını devam ettirdi.[30]

Göller etrafına ve dönümlerce uzanan daha geniş bataklık sahalara gelindiğinde bataklık kurutma meselesi daha da karmaşık bir hal aldı. Nafia Nezareti'nin Yanya yakınlarındaki Lapsista Gölü'nün bir kısmının kurutulması ve bataklıklarının ıslahı konusundaki dosyası bu zorlukları göstermektedir. Bakanlığın en kapsamlı kayıtlarından biri olan ve 363 belgeyi içeren bu dosyada; çeşitli Osmanlı nezaretleri arasındaki yazışmalar, kurutma planı ile ilgili finansal ve teknik raporlar, projeye talip olanların teklifleri ve yerel mülk sahiplerinin dilekçeleri, izinler, telgraflar ve söz konusu bölgenin muazzam bir inceleme haritası bulunmaktadır. Dosyanın oluşturulması süreci Mayıs 1883'te başlamış ve XX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Dosyanın son parçası olan, Maliye Bakanlığına gönderilen 1910 tarihli mektuptan sadece iki yıl sonra Balkan Savaşları başlamış ve neticesinde Yanya Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmıştı.[31]

Limanların ya da mühim şehirlerin yakınındaki bataklıkların kurutulması Nafia Nezareti için önemli bir faaliyet iken, bu tür pahalı teşebbüsler 1880'lerden itibaren imparatorluğun tüm kırsalını dönüştürmek için pratik bir çözüm değildi. Zira bu girişimler devlete külfetli bir kamu borcu yüklüyordu. Geç Osmanlı döneminde kırsal alanda gerçekleşen dönüşümlerin çoğu hükümet girişimiyle değil, ticari hareketlilik sayesinde ortaya çıkmıştı. Osmanlı politikası, bireyleri boş arazileri şenlendirmek üzere teşvik ederek, kırsal dönüşümü de teşvik etmiş oldu. 1882'de kamu sağ-

BOA, HRT-h 372 Haritadan bir parça. Meşrutiyet döneminde imparatorluğun bütün bataklıklarının kurutulmasına karar verildi ama büyük kısım kurutulamadı. Sağ tarafta: Irak'ta yapılacak demiryolu ve kurutulacak bataklıklar gösteriliyor. Sol tarafta: Akdeniz sahili, Çukurova, Suriye, Lübnan ve Filistin'deki bataklıklar gösteriliyor

lığını geliştirmek amacıyla bataklık kurutmayı teşvik için yeniden düzenlenmiş olan 1858 Arazi Kanunnamesi'ndeki "mevat" kategorisi, toprak sahiplerine, geliştirmeye söz verdikleri binlerce dönümlük arazinin tapu senetlerini elde etmeleri iznini verdi.[32]

Arazi Kanunnamesi'ndeki mevat maddesi bazı durumlarda yeni muhacirlerin yerleşimini kolaylaştırdı. Örneğin 1892'de yaklaşık 300 muhacir ailesi Manyas Gölü yakınlarındaki 2000 dönümden fazla arazi üzerinde, buradaki bataklıkları temizledikleri gerekçesiyle hak iddia etmişlerdi.[33] Bununla birlikte yasa, muhacir hane halkı ile büyük arazi sahipleri arasında anlaşmazlık da yaratabilmekteydi. İstanbul'da bir Levanten olan Emile Baudouy, mevat maddesini kullanarak Adapazarı yakınlarında 15.000 dönümlük devasa bir arazideki bataklıkları kuruttu. Arazi başlangıçta bataklıkları kurutmak üzere taahhütlerini yerine getirmeyen iki Müslümana verilmişti. Proje, öncelikle bataklığın kurutulması ve tarımsal sulama amacıyla suyun kullanımı için beş kilometre uzunluğunda, sekiz metre genişliğinde ve iki metre derinliğinde bir sulama kanalına ihtiyaç duyuyordu. Kurutma konusundaki taahhütlerini yerine getiremedikleri zaman, deniz fenerleri müfettişi olan Galata'dan Baudouy ile bir saray kahyasının oğlu ortaklaşa olarak arazi üzerinde hak iddia etti. Bununla birlikte Boşnak muhacirleri birkaç yıldan beri bu civara yerleşiyorlar ve tarım alanı açmak için etraftaki orman arazisine tecavüz ediyorlardı. Her ne kadar bu tecavüzler Baudouy'un haklarına aykırı olsa da bataklıkları kurutma işi yıllarca sürmüştü. 1901 yılına kadar muhacirler tarafından 4000 dönümden fazla toprak işgal edildiğinden, Baudouy muhacirler üzerinden bu arazinin bedelini tazmin etmişti.[34]

Zengin toprak sahipleri ve tüccar, sermaye ve bağlantıları sayesinde mevat arazinin sunduğu fırsatlardan faydalanmak için oldukça iyi durumdaydılar. Bazı bölgelerde kırsal alan ticari çıkarlar sayesinde tamamen ele geçirildi. Örneğin, Çukurova «büyük toprak sahiplerinin, ihracat yapan tüccarın, yabancı kapitalistlerin ve yerel bürokratların» ortak hegemonyasında bir pamuk üretim sahası haline geldi.[35]

Adanalı, Tarsuslu ve Mersinli pek çok tüccar kökenli büyük toprak sahibi Osmanlı Rum ve Ermeni'sinin yanında sayısız Müslüman toprak sahipleri de bu politikadan faydalandı. 1880'lerde Adana valisi olan Abidin Paşa kurutulacak araziye sahip oldu. Diğer taraftan yeni yerleştirilmiş aşiretlerin ileri gelenlerinden 5,000 dönümlük bir araziye sahip olan Alaybeyzade Mahmud gibi isimler de yeni topraklar elde etti.[36] Arazilerin pek çoğu bir avuç insana ait olduğuna göre, tarımsal emeğin büyük oranda topraksız tarım işçilerinden karşılandığı anlaşılıyordu. Her yıl on binlerce erkek ve kadın Anadolu ve Suriye'den pamuk, buğday ve susam ekimi için Çukurova'ya akın ediyordu. Tarım mevsimi sivrisineklerin üreme dönemi ile büyük oranda örtüştüğünden, bunun sonucu olarak sıtma işçiler arasında yayıldı. Bir Osmanlı doktoru şuna dikkat çekmişti: "Adana'da bu işçi sorunu gerçekten düzeltilmesi gereken bir sorundur. Çoğu soğuk bölgelerden kalkıp haftalarca yol yürüyerek Çukurova gibi sıcak ve nemli bir iklime geliyor. Otuz kırk para karşılığında o yakıcı güneşin altında çalışıp gecelerini açıkta geçiriyor ve böyle sağlığa

zararlı yiyeceklerden çoğu ölüp gidiyor."[37] Osmanlı idaresi bu işçiler için hastaneler açtı[38] ancak sıtma İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasına kadar Çukurova'ya gelen mevsimlik işçiler arasında görülmeye devam etti.

Çukurova bölgesinde etkili toprak sahibi ailelerden biri olan Sursoklar, Lübnan'da modern tarihyazımında ve Orta Doğu'da kapitalizmin gelişmesinde önemli bir rol oynadı.[39] Beyrut kökenli Sursok ailesi güneyde İskenderiye'den kuzeyde Mersin'e kadar Doğu Akdeniz kıyılarında pek çok bölgede toprak sahibiydiler. Bu arazilerin neredeyse tamamı, Akdeniz kıyılarındaki ticari tarım için hızla geliştirilmekte olan alçak bölgelerdeydi.[40] Sursoklar ayrıca Filistin'deki Yahudi muhacirlere yaptıkları arazi satışlarıyla Orta Doğu tarihçileri tarafından bilinir[41] ancak ilk arazi edinimlerinin Osmanlı idaresince onaylandığını ve satışların mevat maddesine dayandırıldığını da belirtmek gereklidir. Baron Rothschild 1880'lerde Rus İmparatorluğu'ndan gelen Yahudi "muhacirin"in 20,000 dönüm bataklık araziye yerleştirilmelerine müsaade etti.[42] Hariciye Nezareti ile Rothschild'ın temsilcisi Elie Scheid arasında küçük arazilerin satın alınması ile ilgili yazışmalar, bürokratik engellerin üstesinden gelmek için bataklık alan ve ekilmemiş arazi söylemlerinin ne kadar işe yaradığını göstermektedir. 300 dönümlük bir arazinin satın alma işlemi Yafa müftüsü tarafından engellenmeye çalışıldığında, Scheid bölgedeki bataklıkları yok etmek ve sıtmanın zararlarını ortadan kaldırmak için başarılı bir proje teklifinde bulunarak, Osmanlı hükümetini kendi tarafına çekmiş oldu.[43] İngiliz manda idaresi döneminde, sıtmanın yok edilmesi ve bataklıkların kurutulması meselesi Siyonist "toprakları iyileştirme" projesinin merkezi haline geldi.[44]

Yerleşime engel ya da bahane olarak sıtma ve onun medeniyetle olan kavramsal ilişkisi, Osmanlı dünyasında Orta Doğu'nun ekonomik ve siyasi haritası için önemli sonuçlar doğurdu. Son dönem Osmanlı hükümetleri kamu sağlığı alanında önemli adımlar atmış olsa da Birinci Dünya Savaşı, Türkiye Cumhuriyeti'ni sıtmayla ve ciddi sıtma tehlikesi arz edecek topraklarda yaşayan bir halkla baş başa bıraktı. Sıtma mücadelesiyle uğraşan doktorlar ve memurlar, bazen Anadolu köylüsünün cehalet ve bilgisizliğinin kamu sağlığı müdahalelerine karşı bir tutum oluşturduğu konusunda paternalist bir söylem kullandılar.[45] Türkiye kırsalındaki sıtma, yeni bir ulusun medenileştirilmesi misyonunun bir aracı olarak görülse de bu aynı zamanda Osmanlı Tanzimatı'nın daha önce başlattığı bir uygarlaşma misyonunun ürünüdür. "Toprakla oynayan mezarını kazar" atasözünün hikmeti bunun göstergesidir.

CHRIS GRATIEN
VIRGINIA ÜNİVERSİTESİ TARİH BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

Bu çalışmanın daha geniş versiyonu için bkz. "The Ottoman Quagmire: Malaria, Swamps, and Settlement in the Late Ottoman Mediterranean," *International Journal of Middle East Studies*, 49/4: 583-604.

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), BEO 995/74567 (17 Ağustos 1897).
2 Bkz. İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Tarihi," *70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi*, Ed. Gül E. Kundakçı (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1999); Şükran Köse, *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017).
3 Bkz. Reşat Kasaba, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees* (Seattle: University of Washington Press, 2009).
4 James Webb, *Humanity's Burden: A Global History of Malaria* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2009).
5 On malaria in Rome: Robert Sallares, *Malaria and Rome: A History of Malaria in Ancient Italy* (Oxford: Oxford University Press, 2009).
6 Webb, *Humanity's Burden*, s. 140.
7 BOA. MVL 310/45 (2 Haziran 1857).
8 Feyzullah İzmidi, *Sıtma-i Maraz-ı Merzagi* (İstanbul: Tanin, 1911).
9 Bkz. Feza Günergun ve Şeref Etker, "From Quinaquina to 'Quinine Law': A Bitter Chapter in the Westernization of Turkish Medicine," *Osmanlı Bilim Araştırmaları* 14 (2013): 41–68.
10 İzmidi, *Sıtma*, s. 17.
11 İzmidi, *Sıtma*, s. 14.
12 Bkz. Andrew Gordon Gould, "Pashas and Brigands: Ottoman Provincial Reform and Its Impact on the Nomadic Tribes of Southern Anatolia, 1840-1885" Doktora tezi (University of California, Los Angeles, 1973).
13 Ahmet Cevdet Paşa'nın Çukurova'da iskan tecrübesi hakkında ayrıntılı yazıları için bkz. Ahmet Cevdet Paşa ve Cavid Baysun, *Tezâkir: 21-39* (Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 1986); Cevdet Paşa ve Yusuf Halaçoğlu, *Maruzât* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980).
14 BOA, ŞD 2117/55, No. 4 (19 Mayıs 1876).
15 BOA, A-MKT-MHM 223/3 (23 Haziran1861).
16 BOA, ŞD 2117/55, No. 4 (19 Mayıs 1876); İ-MMS 60/2843, No. 3 (23 Ekim 1878).
17 Bkz. Milen V. Petrov, "Tanzimat for the Countryside: Midhat Pasa and the Vilayet of Danube, 1864-1868" Doktora tezi (Princeton University, 2006), 351-52.
18 BOA, İ-DH 1294/101717, no. 1-4 (4 Ağustos 1869).
19 BOA, DH-MKT 1953/84 (26 Mayıs 1892); DH-ŞFR 346/36 (3 Haziran 1905).
20 BOA, DH-MUİ 99/82, No. 1-3; DH-HMŞ 27/68 (10 Mart 1916).
21 Yeni Tesis Olunacak Köylerde Nazar-ı Dikkate Alınacak Esasat-ı Sıhhiye ve Mevcut Köylerin Bu Cihetlerden Mümkün Olduğu Kadar Islahı (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1914), 4–5.
22 BOA, İ-MMS 60/2843, No. 3 (23 Ekim 1878).
23 BOA, BEO 4048/303549 (5 Haziran 1912).
24 BOA, Y-EE-d 1085 (10 Eylül 1888) Lef 2-4.
25 William Burckhardt Barker, William Ainsworth, *Cilicia, Its Former History and Present State* (London: R. Griffin, 1862), s. 114.
26 BOA, A-MKT 76/36 (11 Nisan 1847); A-DVN 27/39 (2 Temmuz 1847); MVL 241/25, no. 2 (8 Eylül 1851); A-AMD 34/16 (8 Aralık1851); İ-DH 255/15722 (29 Temmuz 1852); A-MKT-UM 290/31 (1857). İ-ŞD 1/31 (8 Nisan 1868); Y-EE 35/94 (11 Temmuz 1872). ŞD 2215/65 (10 Ekim 1879); DH-MKT 53/26 (26 Ağustos 1893); BEO 2805/210320 (15 Nisan 1906); BEO 2724/204340 (20 Ocak 1903); OH-MKT 2659/5 (10 Ocak 1904).
27 BOA, DH-İD 44-2/18, no. 4 (6 Ağustos 1912).
28 Delmas ve Trabaud, *Contribution à l'étude générale du paludisme en Syrie* (Beirut: Imprimerie du Bureau Topographique de l'A.F.L., 1926), 28.
29 BOA, T-NF-VRK 1373/34, no. 1 (1910/11).
30 BOA, T-NF-VRK 31/20 (20 Aralık 1882); Atıf Bey, *Arazi Kanunname-i Hümayunu Şerhi*, 2. Baskı. (İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1911/12), 43–46, 327–37.
31 Yücel Terzibaşoğlu, "Landlords, Nomads and Refugees: Struggles over Land and Population Movements in North-Western Anatolia 1877-1914" Doktora tezi (University of London, 2003), s. 138.
32 BOA, BEO 995/74595, no. 3 (1 Ekim 1893); BEO 995/74595, no. 4 (23 Ağustos 1896); T-NF-VRK 51/9 (23 Ağustos 1901); BEO 1742/130580 (4 Kasım 1901).
33 Meltem Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin region 1850-1908* (Leiden: Brill, 2010), s. 15.
34 BOA, DH-İD 160-2/56, No. 5 (11 Şubat 1324|24 February 1909); Toksöz, *Nomads, Migrants, and Cotton*, 179-80.
35 Şerafeddin Mağmumi, *Cahil Kayra, Bir Osmanlı Doktorunun Anıları* (İstanbul: Boyut, 2001), 175.
36 BOA, ŞD 2120/46, No. 7 (20 Kasım 1880).
37 Bkz. Kristen Alff, "Levantine Joint-Stock Companies, Trans-Mediterranean Partnerships, and Nineteenth-Century Capitalist Development", *Comparative Studies in Society and History*, 60, no. 01 (2018): 150-177.
38 Université Saint-Esprit de Kaslik, Sursock 18078, "Proprieties 1895–1901."
39 Gershon Shafir, *Land, Labor, and the Origins of the Israeli–Palestinian Conflict, 1882–1914* (Berkeley, Calif.: University of California Press, 1996), 39.
40 BOA, DH-MKT 2422/104 (1 Kasım 1900). Daha fazlası için bkz. Ran Aharonson, Rothschild and Early Jewish Colonization in Palestine (Lanham/Jerusalem: Rowman & Littlefield Publishers/Hebrew University Magnes Press, 2000).
41 BOA, BEO 507/37969, no. 2 (24 Ekim 1894). Daha fazlası için bkz. Yuval Ben-Bassat, *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine, 1865–1908* (London: I.B.Tauris, 2013).
42 Sandra M. Sufian, *Healing the Land and the Nation: Malaria and the Zionist Project in Palestine, 1920-1947* (Chicago: University of Chicago Press, 2007).
43 Kyle T. Evered and Emine Ö. Evered, "Governing Population, Public Health, and Malaria in the Early Turkish Republic," *Journal of Historical Geography* 37, no. 4 (2011); "State, Peasant, Mosquito: The Biopolitics of Public Health Education and Malaria in Early Republican Turkey," *Journal of Political Geography* 31, no. 5 (2012).

BİR HASTALIK OLARAK KOLERA VE TARİHTE KOLERA PANDEMİLERİ

İSMAİL YAŞAYANLAR

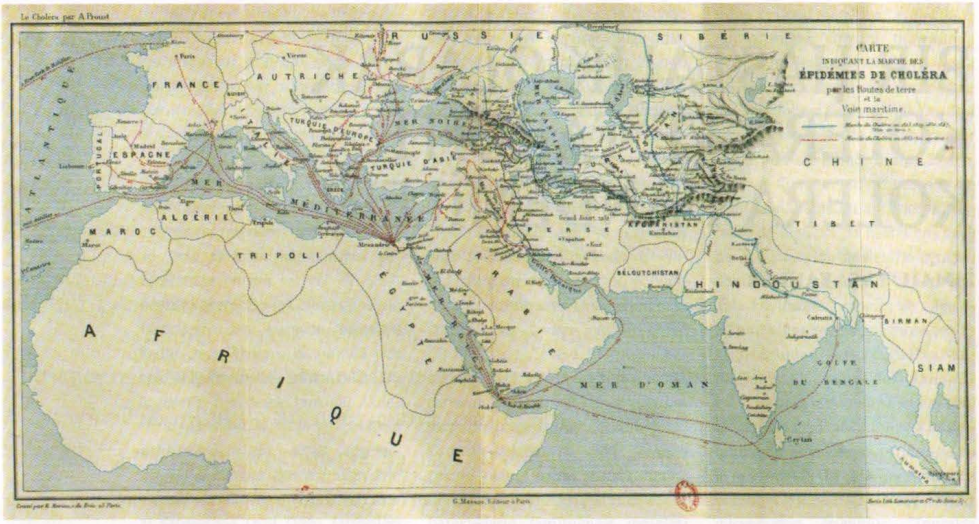
Yerleşik hayata geçişle birlikte insanların kendi çöplerine yakın yaşamaya başlamaları, vebadan koleraya çeşitli enfeksiyon hastalıklarının ortaya çıkmasına neden olacak ve yüzyıllar boyunca insanların kitlesel olarak ölümüne sebebiyet verecek şekilde dünya tarihini etkileyecekti. Ticaret, seyahat, savaşlar ve göç farkında olmadan salgınları dünyanın çeşitli yerlerine taşıyor ve geniş kitlelerin hayatlarını kaybetmesine yol açıyordu. Altı büyük pandemi halinde dünya tarihine adını yazdıran kolera, bugün hala varlığını sürdüren ve zaman zaman belirli bölgeleri etkisi altına bir hastalıktır.

İnsan topluluklarının bir arada yaşama tecrübesini edinmesinden, kentleri kurmalarına kadar geçen süreçte üretim şekillerinde temel bir değişim yaşanmıştı. Avcı-toplayıcı toplum yapısından, toprağın işlendiği ve kısmen ıslah edilmeye çalışıldığı, ayrıca hayvanların evcilleştirilerek insanlara hizmet eder hale getirildikleri yerleşik yaşam beraberinde pek çok yenilik getirmişti. Temel bir içgüdü olan hayatta kalma mefhumunun bir endişe olmaktan çıkıp, soyun devamı için gerekli bir iteleyici güç olmasında kısmen güvenli olan yerleşik yaşam etkiliydi. Çünkü yerleşik insan, doğayı daha rahat kontrol edebiliyor, toprağı işleyerek ürün alabili-

Koleraya yakalanmış Venedikli bir kadın

Wellcome Library, London Iconographic Collections, Library reference no: ICV No 1074

Koleranın yayılma yollarını gösterir harita

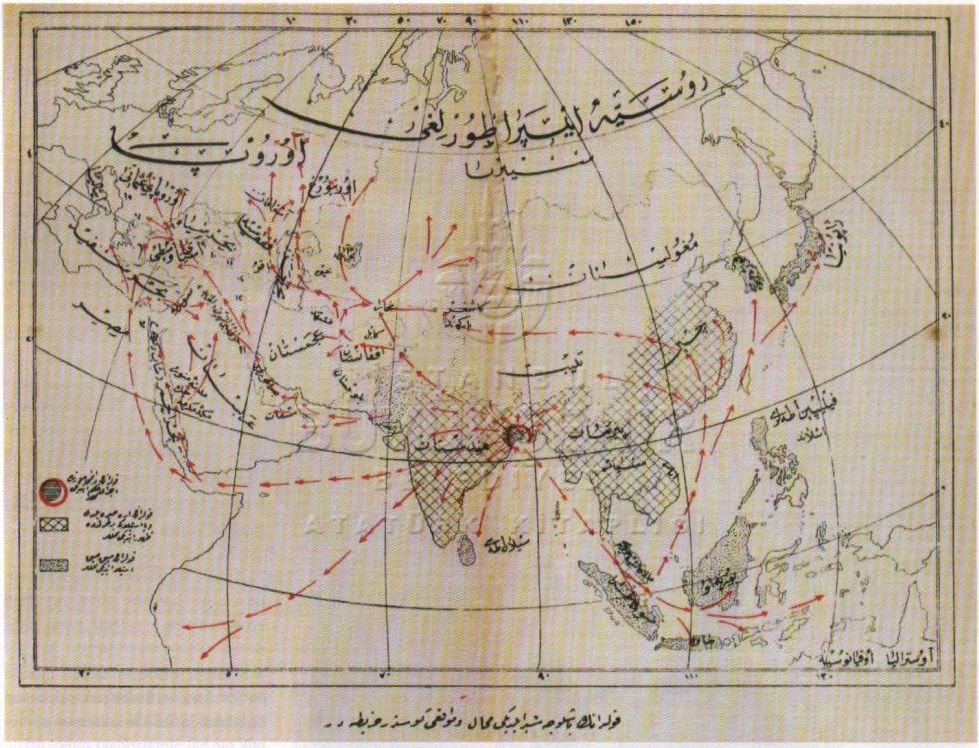
A. Proust, *Le Cholera Etiologie et Prophylaxie*, Paris: G. Masson, 1883, s. 229

yor, hayvanları kendi ihtiyaçları için besleyip evcilleştirebiliyor ve böylece kendi yaşam sahasında üreyerek hem bölgesel nüfusun hem de dünya nüfusunun artmasını sağlıyordu.

Nüfus artışı ile doğru orantılı olarak tüketim maddelerine duyulan ihtiyaç da arttığından, yerleşik insan doğaya daha fazla müdahale ederek besin temini sağlıyordu.[1] Nüfus artışı aynı zamanda insani ve hayvani atıkların da artması demekti. Elbette bazı hayvansal ve evsel atıklar topraktan daha fazla verim almayı sağlıyor olsa da insani atıklar (dışkı-ölü beden) ile tüketim için kesilen hayvanlardan artakalan bazı maddeler çevresel kirliliğe yol açıyordu. İnsanların kendi çöplerine yakın yaşamaya başlamaları, vebadan koleraya çeşitli enfeksiyon hastalıklarının ortaya çıkmasına neden olacak ve pek çok enfeksiyon yüzyıllar boyunca insanların kitlesel olarak ölümüne sebebiyet verecek şekilde dünya tarihini etkileyecekti.[2] Elbette salgınların yayılmasında insan topluluklarının ilişki halinde olmaları en büyük etkendi. Ticaret, seyahat ve göç farkında olmadan salgınları dünyanın çeşitli yerlerine taşıyor ve geniş kitlelerin hayatlarını kaybetmesine yol açıyordu.[3] Bunun yanında askeri faaliyetler de bölgesel nitelikteki hastalıkların kıtalara yayılmasını tetikliyordu.[4]

Su kaynaklı hastalıklardan olan kolera, akut ve şiddetli ishal ile kendini gösteren ve kısa sürede vücudun büyük miktarda su kaybetmesine sebep olan bakteriyel bir rahatsızlıktır. Hastalığa sebep olan bakteri *vibrio cholerae* olarak adlandırılmıştır.[5] İnsan vücuduna ağız yoluyla giren bakteri, sonrasında mideye iner ve burada mide asidi (gastrik asit) ile karşılaşır. Bakterilerin büyük bir kısmı gastrik asitte ölür. Fakat vücuda alınan sıvı ya da besin içerisindeki kolera bakterisi sayısının fazla olması durumunda bazı bakteriler ölmeden bağırsaklara geçebilir.[6] Bağırsaklar vibrio cholerae'nın yaşaması ve üremesi için en uygun ortamdır. Hastalık bir ila üç gün arasında belirtilerini göstermeye başlar. İlk semptom acısız fakat sık tekrarlayan ishal ve kusmadır. Kusma ve ishal nöbetleri hasta bedenin saatte yaklaşık bir litre su kaybetmesine sebep olur. Vücut su ile birlikte potasyum ve sodyum gibi tuzları da kaybeder. Sırasıyla gerçekleşen diğer belirtiler; cildin elastikiyetini kaybetmesi ve renginin kahverengi-maviye dönmesi, kan basıncının düşmesi, el ayalarının buruşması, dil ve dudakların morarması, burun mukozasının kuruması, göz çukurlarının çökmesi, kol ve bacak krampları, sesin kısılması ve son olarak da böbreklerin iflas etmesidir. Kaybedilen su hastanın vücut ağırlığının yüzde 20 yahut 30'una ulaştığında hasta hayatını kaybeder. Bu süre hastanın vücut direncine bağlı olarak 4 ila 24 saat arasında değişebilir. Enfeksiyonun hafif atlatılması durumlarında ise uygun ve vaktinde tedavi ile hasta üç ila dört günde iyileşebilir.[7]

Vibrio cholerae bakterisini keşfeden ve bu bakteriyi izole ortamda ilk defa üreten kişi Robert Koch'tur. Fakat Koch'un keşfine kadar geçen süreçte Fracastoro'dan sonra bakteri teorisinin gelişimine katkı sağlamış olan İngiliz doktor John Snow'un koleranın kaynağına ilişkin ortaya attığı teoriye de değinmek gerekir. Dr. Snow 1848'de Londra'da patlak veren kolera salgınına ilişkin yaptığı gözlemler esnasında, çağdaşı pek çok bilim insanı gibi hastalığın "kirli hava" yoluyla bulaştığı görüşüne katılmıyordu. 1849 yılının sonuna kadar sürdürdüğü araştırmaları boyunca temel hipotezi koleranın su yolu ile yayıldığıydı. Snow meşhur Broad Street deneyinde sokağın içme suyu kaynağına atık suların karıştığını ve bu pompadan su alan hanelerde koleranın ortak bir hastalık olarak görüldüğünü tespit etmişti.[8] Fakat Pasteur'ün yaşayan mikroorganizmaları görüntülemesi ve Koch'un koleraya sebep olan bakteriyi keşfetmesine kadarki süreçte, Dr. Snow'un bilime olan bu

Koleranın yayılma yollarını gösterir harita

Akil Muhtar, Besim Ömer, *Kolera Hastalığında İttihazı Lazım Gelen Tedâbir ve Ettıbâ'ya Rehber*, Dersaadet, Arşak Garveyan Matbaası, 1327

katkısı çağdaşları tarafından göz ardı edilecekti. Aynı sıkıntılar Koch'un keşfi sonrası da yaşanmıştı. Koch'un keşfini gölgelemeye çalışan bir Alman doktor 1892 yılında bir beher dolusu kolera basili içerek hasta olup olmayacağını gözlemlemişti. Şanslı doktor hiçbir hastalık belirtisi göstermemişti fakat kolera bakterisinin asidik ortamda öldüğü zaten bilinen bir gerçek olduğundan yaptığı eylem bakteri teorisinin sonunu getirememişti.[9]

Vibrio cholerae Hindistan'ın Batı Bengal bölgesinde endemik olarak bulunan ve Ganj deltası vasıtasıyla zaman zaman Hindistan ve Bangladeş'in diğer bölgelerine de yayılan bir bakteri idi.[10] Sadece Ganj değil, Brahmaputra ve Yangzte nehirleri vasıtasıyla da kolera Güneydoğu Asya'ya kadar uzanıyordu. Çünkü bu üç nehir belirli noktalarda birbirleriyle bağlantılı kollara sahipti.[11] Vibrio Cholerae, ancak kaynama derecesindeki ısıda yok edilebilen bir bakteri türüdür. Çok soğuklarda hayatta kalmayı başararak, genelde bataklık ve nemli alanlardaki sularda daha kolay üreyebilir. Bu sebeple özellikle haziran ve eylül ayları arası koleranın yayılması için oldukça elverişlidir. Vibrio Cholerae'nın en hızlı üreдiği ısı 37,5-C'dir ve bu derece insanın vücut ısısı ile aynı olduğundan, insan bağırsakları bakterinin en verimli üreme sahasını oluşturur.[12]

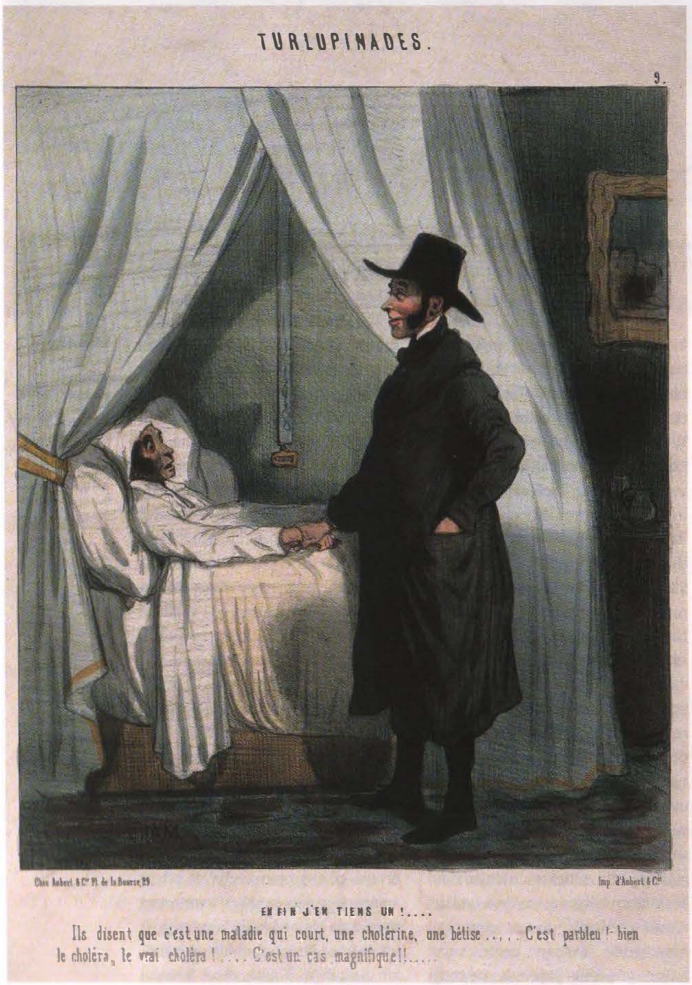
Hastalığın Ganj deltasında yayılmasının sebeplerinden birisi haziran-dan eylüle kadar süren yoğun muson yağmurları esnasında yaşanan taşkın ve sellerdir. Nehrin suyu bu dönemlerde bataklık alanlar yarattığından bakterilerin üremesi için uygun ortamlar sağlıyordu. Enfekte sularda yaşayan balıklar ya da bu sularla sulanan tarlalardan alınan mahsul de enfekte olduğundan, hastalığın bölgede yayılma yolları oldukça fazlaydı.[13] Ayrıca içme suyu havuzlarına karışan nehir suyu, halkın gündelik yaşamda tükettiği suyun da enfekte olmasına sebep oluyor, kaynatılmadan içilen sular, bu sularla yıkanan sebzeler ve meyveler hastalık yapıcı bakterileri insan vücuduna taşıyordu. Bunun haricinde yılın geri kalan zamanlarında Ganj'ın debisi oldukça düşük olduğundan, belirli bölgelerde nehir neredeyse durgun su birikintisi halini alıyordu. Hem bu birikintiler civarında yaşayan hem de insan atıkları üzerine konan sinekler, açıkta duran besin maddelerine kolayca kolera bakterisini aktarabiliyordu.[14]

Koleranın tarihinin en az 2000 yıl öncesine dayandığı düşünülse de, hastalıkla ilgili yazılı kayıtların yetersizliği sebebiyle bu konuda kesin bir bilgi elde etmek şu ana kadar mümkün olmamıştır. Hintlilerin Ayurvedik (Ayurveda, Güney Hindistan'da ortaya çıkmış olan ve hayat bilgisi anlamına gelen sağlık sistemi) metinlerinde akut ishal ile kendini gösteren fakat dizanteri olduğu düşünülen hastalığın kolera olma ihtimali

1821 Osmanlı-İran savaşı esnasında galip gelen İran birlikleri, sonrasında kolera tarafından mağlup edilmişti ve kolera Hazar kıyılarına kadar ulaşmıştı. İran ticaret ağı hastalığı 1823'te Astrahan'a kadar dağıtmış, aynı yıl Kahire'de de kolera görülmüş ve 1824'ten sonra hastalık sönmüştü

oldukça yüksektir.[15] Zira hastalığın belirtileri kolera ile aynıdır.[16] Yine Ganj deltasına yakın bazı yerleşim bölgelerindeki erken dönem Thai kaynaklarında da çeşitli yerel isimlerle anılan hastalıkların kolera olduğu düşünülmektedir.[17]

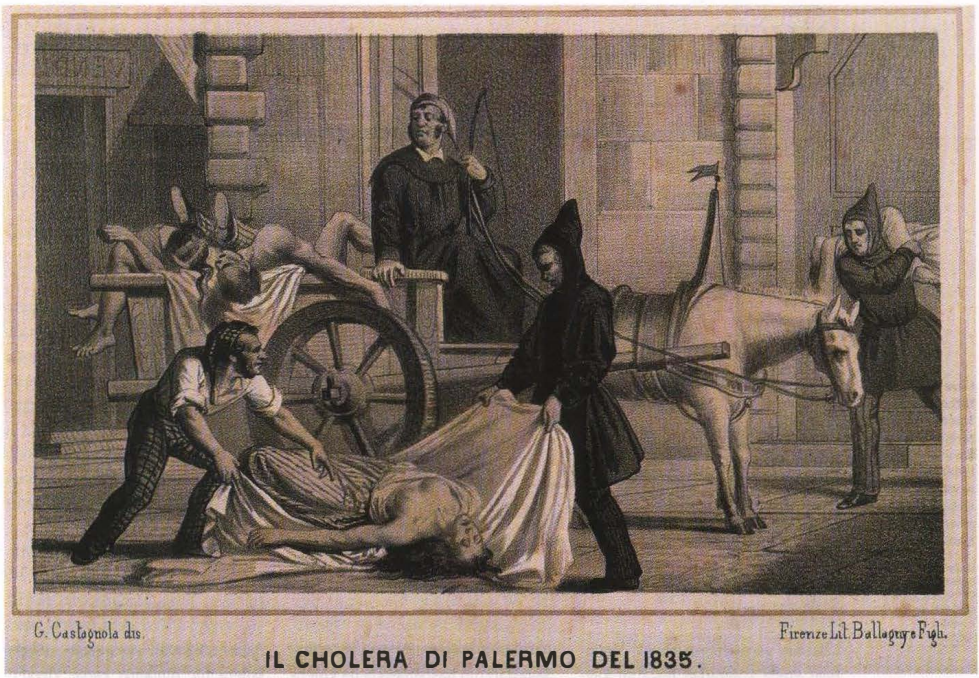
Özellikle Kuzey Hindistan'da kolera XVI. yüzyıldan beri varlığını gösteren bir hastalıktır.[18] Hindistan'da yaşanan kolera salgınları ile ilgili ilk bilgi Portekizli kaşif Gaspar Correia'nın *Lendas da India* isimli eserinde geçmektedir. Correia 1543'te yerel halkın "moryxy" olarak isimlendirdiği bir hastalık sebebiyle Goa'da kitlesel ölümler meydana geldiğini ve insanların ölüleri gömmekte zorlandıklarından bahsetmektedir. 1663'te Goa'ya giden başka bir Portekizli Garcia, orada da kolera semptomları gösteren bir hastalığın haziran ve temmuz ayları boyunca şiddetli bir şekilde devam ettiğini ifade etmiştir. 1600'lü yıllarda Goa, Jakarta ve Madura'dan üç kolera vakası daha rapor edilmiştir. 1817'deki büyük kolera pandemisine kadar batılı kaynaklarda Hindistan'da dört defa daha kolera salgını olduğuna ilişkin raporlar vardır.[19]

Koleralı hastayı muayene eden hekim (1845)

Wellcome Library, London Iconographic Collections, Library reference no: ICV No L 13492

Peki ne oldu da 1817'de kolera endemik bir hastalık olmaktan çıkıp epidemik (lokal salgın) hatta pandemik (kıtalararası salgın) bir hal aldı? Bunu tetikleyen neydi? Elbette bu sorulara verilecek pek çok cevap bulunmakla birlikte koleranın epidemik bir hal almasındaki temel etken hızla artan Hindistan nüfusu ve bu nüfusu kaldıramayan Hindu kentleri idi. Artan nüfus aynı zamanda artan insan atığı demekti ve Hindistan'da evsel atıkları içme suyundan uzak tutacak bir kanalizasyon sistemi yoktu. Ayurvedik metinler hijyen ve temizliği tavsiye eden satırlarla dolu da olsa, insanlar kutsiyet atfettikleri Ganj'dan su içiyor, balık tutuyor, açtıkları kanallarla sulama yapıyor, aynı zamanda bu nehre kendi atıklarını akıtıyorlardı.[20] Bu duruma muson yağmurlarının getirdiği debi değişimleri, taşkınlar ve bataklıklar da eklenince sadece kolera değil, su kaynaklı pek çok hastalığın yayılmasına neden oluyordu. Ganj'in tüm kirliliğine rağmen Hindu dinine mensup halklar kutsal festivalleri döneminde Batı Bengal'de Ganj kıyılarında kutlamalar yapıyor, bu nehirde yıkanıyor ve aynı zamanda yaktıkları ölülerinin küllerini bu nehre savuruyorlardı.[21] Elbette bu ortamda hastalıkların, özellikle de koleranın yayılması çok kolaydı. 1783'te Kalküta'da

Palermo'da 1835 salgınını gösterir bir gravür

Wellcome Library, London Iconographic Collections. Library reference no ICV No 10742)

patlak veren kolera salgını 20.000 Hindu hacısının ölmesine sebep olmuştu.[22]

Endemik koleranın epidemik hatta pandemik bir hal almasındaki ikinci büyük etken İngiltere'nin Hindistan politikalarıydı. 1814'te Kalküta'da kolera patlak verdiğinde İngiliz birlikleri buraya yeni yeni gelmeye başlıyordu ve Fort William'dan gelen büyük bir birlik Kalküta'ya girmişti.[23] Bölgedeki İngiliz askeri ve ticari faaliyetlerinin hareket kazanması limandan limana, kentten kente vibrio cholerae'nın taşınmasına sebep olacaktı.[24]

Mart 1817'de Fort William (Kalküta)'da ortaya çıkan yeni kolera salgını, kısa sürede Bengal eyaletinin pek çok bölgesine sıçramıştı. Sadece temmuz ayında Kalküta'da tedavi altında olan 25.000 kişiden 4000'i hayatını kaybetmişti. Ağustosta Jessore'ye ulaşan hastalık binlerce kişinin ölümüne sebep olmuştu. Hastalık ilk olarak Seylon'a (Siri Lanka) ve Burma'ya, oradan da Endonezya'ya yayılmıştı. 1818'de Java'da 100.000 kişi koleradan hayatını kaybetmişti. 1820'de büyük salgın Filipinler'e ve Çin limanlarına ulaşmıştı. Kolera'dan ilk etkilenen Çin limanı Kanton olmuştu, zira burası batı ile ticaret yapılan en önemli limandı. Ticaret, 1822-24 arasında kolerayı Yangzte Vadisi'ne oradan da Kuzey Çin'e ve Pekin'e götürecekti.[25]

1820'de Hindistan'dan Umman'a yardım için gönderilen İngiliz askerleri hastalığı beraberlerinde Basra Körfezi'ne taşımışlardı. Bombay içlerinden Şiraz'a gelen ikinci grup asker ise İran'a kolera tohumlarını ekmişti. Basra'da 1821'de üç hafta içerisinde 15.000 ila 18.000 arası insan kolera sebebiyle hayatını kaybetmişti. Dicle yoluyla Bağdat'a ulaşan hastalık kuzeye doğru yayılıyordu. 1821 Osmanlı-İran savaşı esnasında galip gelen İran birlikleri, sonrasında kolera tarafından mağlup edilmişti ve kolera Hazar kıyılarına kadar ulaşmıştı. İran ticaret ağı hastalığı 1823'te Astrahan'a kadar dağıtmış, aynı yıl Kahire'de de kolera görülmüş ve 1824'ten sonra hastalık sönmüştü.[26]

İkinci büyük kolera pandemisi 1826'da Bengal'de başlamış ve 1827'de Punjab'a sıçramıştı. 1829'a kadar yayılım sahasını geliştiren kolera Hazar'ın İran kıyılarında görüldükten sonra deniz ticareti vasıtasıyla Kuzey ve Batı Rusya'ya geçmişti. 1830'da Moskova ve Kharkov'a ulaşan salgın, Bulgaristan sınırlarını tehdit etmeye başlamıştı. 1830-31 kışında Rus orduları ile birlikte kolera da Varşova ve Riga'yı işgal etmişti. Aynı yıl İpek Yolu güzergahında Batı Çin'e ulaşan kolera Hicaz'dan sonra İstanbul, İskenderiye ve İzmir'i de vurmuştu. Hicaz'a hacı olmak üzere giden Müslümanların yarısına yakını kolera sebebiyle hayatını kaybetmişti. Koleranın Baltık kıyılarına ulaşması Avrupa devletlerinin endişesini de artırmıştı. Nitekim 1831 Ağustosunda Berlin ve Viyana'yı kasıp kavuran kolera rüzgarı, Hamburg üzerinden İngiltere'ye kadar ulaşmıştı. 1832'de İngiltere'nin İrlanda'yı işgali sırasında da hastalık buraya da sıçramıştı. Bu dönemde göçe zorlanan İrlandalılar kereste gemileriyle İskoçya'ya kaçtıklarını zannederken, kendilerini Atlantik'in ortasında bulmuşlardı.[27]

Ukrayna Askeri Hıfzısıhha Müdürlüğü tarafından hazırlatılan koleranın yayılma mekanizmasını gösteren bir karikatür (1921)

Wellcome Library, London Iconographic Collections, Library reference no: ICV No L3250

İrlandalı göçmenlerin büyük çoğunluğu yolda koleradan hayatını kaybetmiş ve cesetleri okyanusa gömülmüştü. Gemiler Kanada'ya çıkmadan önce otuz gün boyunca St. Lawrance Nehri'ndeki bir adada karantinaya tabi tutulsalar da buradan kaçan İrlandalıların karaya çıkarlarken yanlarında getirdikleri yegane şey kolera idi. Yeni Dünya, Haziran 1832'de kolera ile tanıştı. Quebec'de başlayan salgın kısa sürede Montreal'e sıçramıştı. Aynı tarihlerde yeni bir karantina sistemini uygulamaya sokan New York hastalıkla tanışmıştı. Elbette hastalık Avrupa'dan gelen ticaret gemileriyle değil, Kanada'dan gelen gemiler ve fakir İrlandalı göçmenlerle kente girmişti. Kolera; Philadelphia ve Chicago'yu dolaştıktan sonra Güney Amerika'ya geçmiş, 1833'te Meksika'da 15.000'den fazla kişi kolera sebebiyle hayatını kaybetmişti. Aynı yıl İspanya, Portekiz, Karayipler ve Küba'da kolera görülmüştü. İkinci pandemide neredeyse tüm dünyayı kasıp kavuran kolera bakterisi 1837'de endemik sahası olan Bengal'e çekilmişti.[28]

İngilizlerin askeri faaliyetleri 1839'da koleranın Afganistan'a yayılmasına sebep olmuştu.[29] 1840'ta Afyon Savaşları'nın başlamasıyla da kolera tekrar Çin'e ulaşmış ve 1842 sonlarına kadar etkisini sürdürmüştü. Çünkü devam eden Afyon Savaşları esnasında British India'dan hem kara hem de deniz yolu ile askerler Çin'e gönderiliyordu. Bu durum koleranın da askeri harekete eşlik etmesine sebep oluyor ve böylece üçüncü pandemlnin de başlangıcını oluşturuyordu. 1844 ve 1845 yılları boyunca kolera kuzeyde İç Asya ve İran topraklarına, kuzeybatıda ise Basra kıyılarına ulaşmıştı. Devam eden salgın Hazar ve Karadeniz kıyılarını da fethettikten sonra 1846-47 arası dönemde kolera İstanbul'da görülmüş, daha sonra sırasıyla Polonya, İsveç, Berlin, Hamburg, Hollanda, Londra ve Edinburg'da salgınlar patlak vermişti. 1848 kışında dinlenmeye çekilen kolera, bahar ortasında yeniden faaliyete geçti ve mart ayında Paris'te ve tekrar Londra'da görüldü.[30] Aralık ayında ikinci defa Atlantik'i geçen salgın New York ve New Orleans'ı vurduktan sonra, 1850'lerde California'ya kadar yayılmıştı. 1851 ve 1892 yılları boyunca Kuzey Afrika, Güney Amerika ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinde tekrarlayan salgınlar yaşanmıştı. 1854'te kolera hiç olmadığı kadar kuvvetli bir şekilde Kuzey ve Güney Amerika, Avrupa, İngiltere ve Osmanlı topraklarını vurmuştu. 1855'ten sonra salgın Batı'da tamamen söndü, Doğu'da ise kısmi olarak varlığını devam ettirdi.[31]

Dördüncü kolera pandemisi yine Bengal merkezli olmak üzere 1863'te başlamıştı. Bu pandemi özellikle 1865 haccında Hicaz'daki Müslümanların olumsuz etkilenmesine sebep olmuştu. Kolera her zamanki güzergahını takip ederek Mısır, İran, Hazar ve Karadeniz kıyıları üzerinden İstanbul'u etkisi altına almıştı. 1866'da Avrupa'ya geçen salgın 1867'ye kadar etkisini sürdürmüş, aynı yıl Kuzey ve Güney Amerika'da da salgınlar baş göstermiş ve dünya genelinde salgın 1874'te sönmüştü.[32]

Beşinci pandemi 1881'de patlak vermiş ve özellikle Mısır'ı etkilemişti. Hastalık Mısır'dan az da olsa Akdeniz'in Kuzey Afrika ve Güney Avrupa kıyılarına sıçramıştı. Esas büyük tehlike Rusya üzerinden ilerliyordu. Rusya'nın batı sahasından Avrupa'ya giren kolera, özellikle

İngilizlerin askeri faaliyetleri 1839'da koleranın Afganistan'a yayılmasına sebep olmuştu. 1840'ta Afyon Savaşları'nın başlamasıyla da kolera tekrar Çin'e ulaşmış ve 1842 sonlarına kadar etkisini sürdürmüştü. Çünkü devam eden Afyon Savaşları esnasında British India'dan hem kara hem de deniz yolu ile askerler Çin'e gönderiliyordu.

Almanya'yı derinden etkilenmişti. 1892'de Hamburg'ta yaşanan salgın büyük bir patlama etkisi yaratmıştı.[33] Hastalık batıda Güney Amerika'yı, doğuda ise Japonya ve Çin'i de etkisi altına almıştı.[34] Koleranın beşinci dünya turu 1896 kışına kadar devam etmişti. Kışın başlangıcı ile birlikte salgın anayurduna geri dönmüştü.[35]

Altıncı pandemi 1899'dan 1923'e kadar uzun süre devam etmişti ve Hindistan, Uzak Doğu, İç Asya, Anadolu, Mısır, Suriye, İran, Batı Rusya ve Balkanları etkilemişti. Hastalık Güney Avrupa, Macaristan, Çin, Japonya ve Kore'de ise etkili seyretmese de varlığını sürdürmüş; İngiltere, Fransa, Almanya, İspanya ve Amerika'ya hiç ulaşmamıştı.[36]

Altı büyük pandemi halinde dünya tarihine adını yazdıran koleranın, bu pandemiler dışında bir kıta içinde kalan daha sınırlı alanları etkilediği pek çok epidemisinin de yaşandığını belirtmek gerekir. Bunun haricinde kısa süreli lokal nitelikte küçük epidemiler de koleranın dünyaya yayılımından sonra sıklıkla görülmüştür. Kolera bugün hala varlığını sürdüren ve zaman zaman belirli bölgeleri etkisi altına bir hastalıktır. En yakın örneği Suudi Arabistan'ın saldırısına maruz kalan Yemen'de görülmüş, bu epidemide bir milyona yakın Yemenli hayatını kaybetmiştir. Son aylarda bölgedeki kolera salgını sönmüş gibi gözükse de oldukça sinsi ilerleyen bu hastalığın yeniden gün yüzüne çıkıp çıkmayacağı henüz bir muamma olarak karşımızda durmaktadır.

İSMAİL YAŞAYANLAR
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

1 William H. McNeill, *Plagues and Peoples*, Oxford: Basil Blackwell, 1976, s. 39-45, 53.
2 Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 28.
3 Nükhet Varlık, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics In The Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)*, Chicago: The University of Chicago, 2008, s.14-15.
4 McNeill, *a.g.e.*, s. 81.
5 Reinhard S. Speck, "Cholera", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 642.
6 Alfred Jay Bollet, *Plagues & Poxes: The Impact of Human History on Epidemic Disease*, Second Edition, New York: Demos Medical Publishing, 2004, s. 92.
7 William Coleman, *Deadly Disease and Epidemics: Cholera*, New York: Chelsa House Publishing, 2003, s. 46-50 ; William H McNeill, *Plagues and Peoples*, Oxford: Basil Blackwell, 1976, s. 261.
8 Coleman, *a.g.e.*, s. 28-35.
9 McNeill, *a.g.e.*, s. 267.
10 Speck, *a.g.m.*, s. 642; McNeill, *a.g.e*, s. 261
11 Bollet, *a.g.e.*, s. 92.
12 Bollet, *a.g.e.*, s. 18
13 Surinder M. Bhardwaj, "Disease and Ecologies of South Asia", *The Cambridge World History of Human Diaease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge : Cambridge University Press, 1999, s. 463.
14 Bhardwaj, *a.g.m.*, s. 465-467.
15 Rones C. Chakrovorty, "Disease of Antiquity in South Asia", *The Cambridge World History of Human Diaease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 412.
16 Koleranı dizanteriden ayıran en önemli nokta, hastanın dışkısının haşlanmış pirinç gibi gözükmesidir. Bkz. Coleman, *a.g.e.*, s. 46.
17 Scott Bamber, "Disease of Antiquity and the Premodern Period in Southeast Asia", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 412.
18 Michael W. Dols, "Disease of The İslamic World", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 334.
19 Hakim Mohammed Said, "Disease of the Premodern Period in South Asia", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 415; Speck, *a.g.m.*, s. 643.
20 Chakrovorty, *a.g.m.*, s. 412.
21 McNeill, *a.g.e.*, s. 46 ; David Arnold, "Disease of the Modern Period in South Asia", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 421
22 Speck, *a.g.m.*, s. 645; Edward Bascome, *A History of Epdemic Pestilences from The Earliest Ages. 1495 Years Before the Birth of Our Savior to 1848*, London: John Churchill Press, 1851, s. 157.
23 Speck, *a.g.m.*, s. 645.
24 McNeill, *a.g.e.*, s. 262.
25 Bollet, *a.g.e.*, s. 93 ; McNeill, *a.g.e.*, s. 263; Speck, *a.g.m.*, s. 646 ; Keith W. Taylor, "Diseases and Disease Ecology of the Modern Period in Southeast Asia", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 441-442 ; Bascome, *a.g.e.*, s. 21, 151-152, 154.
26 Bollet. *a.g.e.*, s. 93-94; Speck, *a.g.m.*, s. 646 ;
27 Bollet. *a.g.e.*, s. 94; Speck, *a.g.m.*, s. 646, McNeill, *a.g.e.*, s. 263 ; Fred H. Hitchins, *Emigration to Canada 1800-1867*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ontario: University of Western Ontario, 1924, s. 167 ; Bernard Grun, *The Timetables of History, A Horizontal Linkage of People and Events*, 4 Baskı, New York: Touchstone Publishing, 2005, s. 395; Bascome, *a.g.e.*, s. 158-159, 162.
28 Bollet. *a.g.e.*, s. 94-95 ; Speck, *a.g.m.*, s. 646-647 ; Said, *a.g.m.*, s. 415, Bascome, *a.g.e.*, s. 163.
29 Kolera'nın Afganistan'da yayılmasının önemli sebeplerinden bir diğeri de İndus Nehri'dir. İndus Nehri'nin suyu kolera mikropları ile enfekte olduktan sonra bölgeye hastalığın yayılmasında oldukça etkili olmuştur. Bascome, *a.g.e.*, s. 176-177.
30 Londra'daki ilk kolera salgınından sonra hükümet uygulamaya koyduğu kamu sağlığı politikaları sayesinde ikinci salgına hazırlıklıydı. Roma döneminden beri kullanılagelen eski kanalizasyon sistemi boşaltılıp temizlenmiş ve yeni bir kanalizasyon sistemi tesis edilmişti. Bu sistemde kanalizasyonlardaki su akışını sürekli hale getirerek, pis su ve atıkların belirli noktalarda birikmesi ve boruların tıkanması engelleniyordu. İngiltere'nin Londra'da uyguladığı bu sistem, 1866'da New York'ta da tesis edilecektir. Bkz. McNeill, *a.g.e.*, s. 271-273 ; Grun, *a.g.e.*, s. 421.
31 Speck. *a.g.m.*, s. 647 ; Bascome, *a.g.e.*, s. 178-179, 181.
32 Speck, *a.g. m.*, s. 647.
33 Hamburg şehrinin suyu Elbe Nehri'nden süzülmeden alınıyor ve dağıtılıyordu. 16 Ağustos 1892 günü aniden patlayan salgında üç ay içinde 7.600 kişi öldü. Bkz. Nuran Yıldırım, "Su ile Gelen Ölüm: Kolera ve İstanbul Sular", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar-Sağlık Tarihi Yazıları 1*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 130.
34 William Johnston, "Epidemic Past and Science Present: An Approach to Cholera in Nineteenth-Century Japan", *Harvard Asia Quarterly*, Vol.14, 2012, s. 31
35 Speck, *a.g.m.*, s. 647.
36 Speck, *a.g.m.*, s. 647

SELANİK 1910-1911: KOLERA SALGINLARI, KAHRAMAN BİR DOKTOR, YAHUDİ İŞÇİLERİN İSYANI VE SERSERİ GAZETECİLER

İ. ARDA ODABAŞI

1911 Eylülü hem kolera salgını hem de salgın kaynaklı toplumsal gerginlikler bakımından Selanik'in en hararetli ayı olur. Söz konusu gerginliklerin odağında ise Yahudiler, daha doğrusu alt toplumsal sınıflara mensup Yahudiler bulunur. Nitekim kolera evvela bir fakir hastalığıdır ve şehirde yoksulluk özellikle Yahudiler arasında çok yaygındır. Neredeyse isyan şekline bürünen olaylar sert tartışmalara yol açacaktır.

1910 SALGINI VE KAHRAMAN BİR DOKTOR

Pandemik bir hastalık olarak kolera, 1910 senesi yazında Osmanlı topraklarına Rusya'dan girer. Ülkenin doğu ve kuzey bölgelerinden sonra 1 Eylül'de İstanbul'da görülür. Payitaht işlek bir merkez olduğundan birçok bölgeye buradan yayılmış. 16 Kasım'da Selanik'te ortaya çıkmıştır.[1] 1910'un Kasım ve Aralık aylarında şehri kaplayan korku ancak yeni seneyle birlikte dağılacaktır. 5 Ocak tarihli bir habere bakılırsa, on günden beri şehirde kolera musibetine uğrayan kimse görülmediğinden karantina lağvedilmiştir.[2]

Kalem dergisinin 13 Ekim 1910 tarihli (No: 97) kolera karikatürü. "Rusya çarı İkinci Nikola hazretlerinin son hediyesi" altyazısıyla hem kolera mikrobunun Osmanlı topraklarına Rusya'dan girdiğine işaret ediliyor hem de siyasi göndermelerde bulunuluyor

1910 salgınında Selanik'te 48 kişi hastalığa yakalanmış ve bunların 21'i hayatını kaybetmiştir. Hasta ve ölü sayısı İstanbul'da 1319'a 784, Edirne'de 300'e 235, Manastır'da 11'e 9'dur.[3] Rakamlar Selanik şehrinin 1910 salgınında iyi bir sınav verdiğini gösterir. *Rumeli* gazetesine göre Selanik, sıhhat ve afiyetini bilhassa faal Sıhhiye Müfettişi Tevfik Rüştü Bey'e borçludur. Şehir ahalisi ona minnettardır.[4]

Dr. Tevfik Rüştü [Aras] Bey, vilayet sıhhiye müfettişi olarak kolerayla mücadelede büyük başarı kazanmıştır. Öyle ki şehrin bir anlamda kahramanı olur. Tevfik Rüştü bir İttihatçıdır. Dâhiliye Nezareti'nin aynı kişide hem memuriyet hem de parti başkanlığı veya delegeliğinin birlikte caiz olmadığına dair kararının ardından, İttihat ve Terakki Cemiyeti (ITC) Selanik vilayet merkez heyeti delegeliğinden Temmuz 1910'da istifa etmiş ve bunu şehrin günlük gaze-

telerinden *Zaman*'da ilan etmiştir. Resmî görevi Selanik Vilayeti sıhhiye müfettişliğidir.[5] Onun 1911 başında Selanik'te bir "kahraman" statüsüne yükselmesinde, mesleğindeki ve kolera salgınındaki başarısı yanında politik kimliğinin de yeri olduğu düşünülebilir. Nitekim bu "kahraman" kampanyasının başını İTC'nin Selanik'teki yayın organı olup yazı işleri müdürlüğünü de Yunus Nadi [Abalıoğlu] Bey'in yürüttüğü *Rumeli* gazetesi çeker ve üstelik şehre bir "Tevfik Rüştü abidesi" dikilmesi hususunda önde gelen İttihatçıların da rolü olduğu anlaşılmaktadır.

17 Ocak tarihli *Rumeli*'de "Tevfik Rüştü Abidesi" başlıklı bir yazı yayımlanır. Yazıda, koleranın bir memlekette bu kadar kolay savuşturulmasının Avrupa'nın en muntazam ve sağlık koşulları en mükemmel memleketlerinden sonra bir de Selanik'te görüldüğü ve bununla ne kadar iftihar edilse az olduğu belirtilir. Gazeteye göre gerçi bu sonuçta başkalarının payı da yok değildir ama takdir ve tebrikin en büyük kısmı gayur Sıhhiye Müfettişi Tevfik Rüştü Bey'e aittir. Kendisi çalışkanlığı ve fedakârlığıyla göz doldurmuştur. Bu onun görevidir ama genel sağlığa ilişkin bu meselede görevin bu denli cansiperane yapılmış olması karşısında yalnız Selanik değil, bütün Rumeli kıtası ona şükran borçludur. Çünkü Selanik Rumeli'nin merkezidir. Koleranın Selanik'te önü alınarak bütün Rumeli büyük bir afetten kurtarılmıştır. İşte bu nedenle memleketin kadirşinas fertlerinden bazıları, memleket namına Tevfik Rüştü Bey'e verilecek bir hatırayla karşılıkta bulunmak istemişlerdir. Gazetenin evvelki günkü nüshasında[6] yayımlanan Orman ve Maden Müdürü Yusuf Bey'in açık mektubuyla bu kadirşinaslığın kapısı açılmıştır. Keyfiyetten haberdar olan Tevfik Rüştü Bey ise, böyle bir hatıranın yine memlekete faydalı bir şey olmasının kendisini daha çok memnun edeceğini duyurmuştur. Telgraf ve Posta Başmüdürü Hamdi Bey'in başkanlığında oluşturulan heyetin kabul edeceği bağışlarla vücuda getirilecek "abide"nin ne olacağını gazete şimdiden söylemek istemez. Sadece bu abidenin Tevfik Rüştü Bey'i memnun ettiği kadar memleket için de ebedî bir feyz ve şükran kaynağı olacağını belirtmekle yetinir. Bağışları her gün sütunlarına geçireceğini bildiren *Rumeli*, mevcut yekûnu verir. Bağışta bulunanlar arasında önde gelen İttihatçılardan Dr. Nazım Bey ile Serez mebusu Mithat [Mithat Şükrü Bleda] Bey de vardır.[7]

Takip eden günlerde "Tevfik Rüştü Abidesi İçin" ve/veya "Tevfik Rüştü Hatırası İçin" başlıklı sütunlarda bağışçıların isimleri ve bağış miktarları listelenir. Kadın erkek, değişik cemaat ve toplumsal kesimlerden pek çok ismin yer aldığı bu listeler Mayıs ayı sonlarına dek sürecektir. 19 Mart'ta yayımlanan listede İTC'nin Hacı Adil [Arda], Eyüp Sabri [Akgöl], Ömer Naci, Ziya Gökalp gibi önde gelen simaları da yer alır.[8]

Bu sıralarda Tevfik Rüştü Bey'in popülaritesi gayet yüksektir. 19 Nisan'da Yadigâr-ı Terakki Mektebi Yalılar Şubesi'nden yedi sekiz kız öğrenci beraberlerinde okul müdürü ile öğretmenleri (ve Mustafa Kemal Atatürk'ün de öğretmeni olan) Şemsi Efendi bulunduğu halde *Rumeli* gazetesi matbaasını ziyaret etmiş, okul arkadaşlarıyla beraber "Tevfik Rüştü Hatırası"na katılma ricalarını bildirmişlerdir. El emeklerinin mahsulü etamin işlemeli bir çift yastığı piyangoya çıkarmak yoluyla topladıkları parayı ilgili komisyona ulaştırmak üzere müdüriyete teslim eden minik öğrencilerin gazete sütunlarına geçen mektuplarından, bahsi geçen "abide" veya "hatıra"nın Tevfik Rüştü adına kurulacak bir kütüphane olduğu öğrenilebilmektedir.[9] Bu sırada İzmir'de bulunan Tevfik Rüştü Bey ise, İzmir eşrafından Evliyazade ailesine mensup bir hanımefendiyle aynı günlerde evlenir.[10]

1911 SALGINI

Kolera 1911'in Mayıs ayında Samsun'da yeniden ortaya çıkmış, yayılmaya başlamış ve aynı ay içinde İstanbul'da görülmüştür. Giderek Selanik'e yaklaşmaktadır.[11] 1911 epidemisinin geçen senekinden çok daha şiddetli geçeceği, Selanik basınında ilgili haber ve yazıların giderek yoğunlaşmasından, başmakalelerin konuya ayrılmasından da anlaşılır.[12] Kolera mikrobunun şehri sarsacağı ay eylüldür. Selanik'te 8 Eylül itibariyle tecrithanede tutulanların sayısı 25'tir.[13]

10 Eylül tarihli *Rumeli*'ye göre İstanbul'da, Kosova'da, Manastır'da hükmünü büyücek bir şiddetle icra etmekte olan kolera nihayet "evvelki günden itibaren" Selanik'te de kendini göstermiştir. Hastalığın şehirde belirişi akıllara şaşkınlık verecek bir

***Rumeli* gazetesi yazı işleri müdürü Yunus Nadi Abalıoğlu**

Nevsal-i Milli, Dersaadet: Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, 1330

1925-1938'de dışişleri bakanlığı görevinde bulunması nedeniyle "Atatürk'ün Dışişleri Bakanı" olarak anılan Dr. Tevfik Rüştü Aras

Servet-i Fünun, No: 44-1518 (17 Eylül 1925)

Selanik Vardar Caddesi

İ. A. Odabaşı arşivi

çoklukla olduğundan herkesi bir telaş almıştır. Kolera, cuma günü (8 Eylül) sabahından cumartesi sabahına kadar 20 kişide görülmüş, bunların beşi hayatını kaybetmiştir. Hastalığa yakalananların çoğu Musevi[14] cemaati mensuplarıdır. Şehrin Musevi ailelerinin fakir kısmı, bir hanede beş altı aile olmak üzere pek sıkışık halde yaşamaktadır. Beş altı aile 20-30 ve hatta daha fazla nüfuslu olabilmektedir. Böyle bir evde bir kolera hadisesi çıkınca diğerleri kaçmakta, böylece mikrop daha da yayılmaktadır.[15]

Koleranın Selanik'te ilk günlerdeki ilerleyişi beklenmedik ölçüde hızlı ve yıkıcı olur. Hemen ertesi gün hastalığa yakalananların 40-50'ye ulaştığı bildirilir. Şehre panik havası hâkimdir. Kolera şiddetlendikçe belediyenin gayretleri artmış ve emirleri de sertleşmiştir. Görevini tam anlamıyla yerine getirmeyen belediye çalışanlarının görevden hemen uzaklaştırılacakları ilan edilir. Koleraya tutulanlar acilen tecrithaneye sevk edilmektedir. 8 Eylül'den 11 Eylül'e kadar hastaların sayısı 54 olarak kaydedilir ve bunların önemli bir kısmı hayatını kaybeder. Çoğunluğu Yahudi ve kadındır.[16] Aynı tarih aralığı için ertesi gün verilen toplam rakam 64'tür. Belediyenin davetine icabet etmeyerek millete bakmayan doktorlar da mahalli hükümetin uyuyan, belediyenin vurdumduymaz "kodamanları" da artık eleştirilmektedir.[17]

Şehirde bir tür seferberlik başlar. İttihat ve Terakki kulüpleri de harekete geçmiştir. Afete karşı elbirliğiyle tedbirler belirlemek ve bunları uygulamak üzere şehirdeki bütün İT kulüpleri[18] idare heyetleri ile bu kulüplere mensup doktorlar 10 Eylül Pazar akşamı rıhtım kulübüne çağrılır. Sıhhıye Müfettişi Tevfik Rüştü Bey de hazır olduğu halde müzakerede bulunulacak ve kararlar alınacaktır.[19] Bu toplantıda koleraya karşı "müdafaa heyetleri" kurulması için bir komisyon oluşturulur ve alınan karar hızla hayata geçirilir.[20] Şehrin muteber simalarından Muallim Şemsi Efendi de müdafaa heyetlerinde bilfiil görev almıştır.[21]

YAHUDİ İŞÇİLERİN İSYANI

1911 Eylül'ü hem kolera salgını hem de salgın kaynaklı toplumsal gerginlikler bakımından Selanik'in en hararetli ayı olacaktır. Sözkonusu gerginliklerin merkezinde ise Yahudiler, daha doğrusu alt toplumsal sınıflara mensup Yahudiler bulunur. Nitekim kolera evvela bir fakir hastalığıdır; sefaletle doğru orantılıdır[22] ve yaklaşık 150 bin nüfuslu şehirde yoksulluk özellikle –muhtemelen şehir nüfusunun yarısını oluşturan– Yahudiler arasında çok yaygındır.[23] Gerçi dünyanın birçok bölgesinde koleranın sebep olduğu toplumsal çalkantılara Osmanlı toplumunda çok fazla rastlanmış değildir.[24] 1892'de Bağdat'ta Yahudi ve Müslüman Arap cemaatler arasında yaşanan kriz bilinen nadir örneklerdendir.[25] 1911 epidemisinde Selanik bir başka örnek olarak belirir.[26]

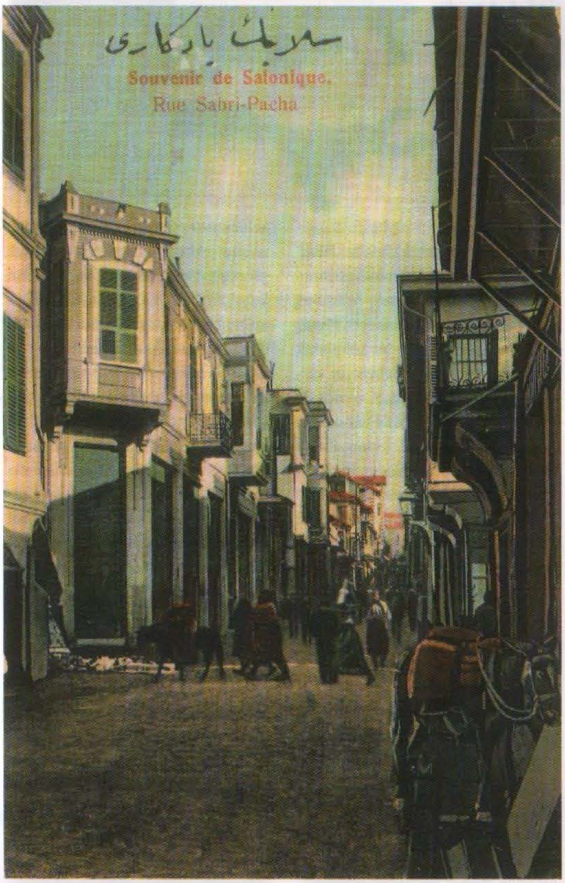
Rumeli gazetesinde daha 10 Eylül'de rastlanan başlıksız bir haber, şehirde kolera kaynaklı toplumsal/kitlesel gerginliklerin ilk işaretlerinden olması bakımından dikkat çeker: Ayasofya civarındaki bir hanede yaşayan ailede kolera alametleri görüldüğünden ev kordon altına alınmıştır. Gazetenin yeni istihbaratına göre 1500'ü aşkın, 2000'e yakın bir Musevi kitle, kordonu muhafazaya memur kişiye hücum etmiş ve kordon altında bulunanları haneden dışarı çıkararak aralarına almışlardır. *Rumeli* bu haberi sıhhiye müfettişine bildirir bildirmez Tevfik Rüştü Bey beraberinde birkaç jandarmayla olay yerine gitmiştir.[27] Koleranın muhtelif anasır bulunan şehirde "münhasıran" Museviler arasında zuhuru, Musevi vatandaşları hayrete düşürmekte, şüphelendirmektedir. Öyle ki Avrupa'dan ecnebi bir doktor getirmeye bile niyetlendikleri işitilmiştir.[28]

Asıl büyük olaylar bir hafta kadar sonra yaşanır. *Rumeli*'nin verdiği bilgiye göre, 16 Eylül Cumartesi gecesi beş altı kadar Musevi'nin sinematografları (sinema salonlarını) dolaşarak ahaliyi, belediye hastanesi menfaatine alınmakta olan 10 parayı ödememeye teşvik ettikleri görülmüştür. Bu kişiler Eden, Pathe ve Splendid sinematograflarına gitmiş, salonlara girip çıkanlara "kolera olmadığı halde doktorlar var diyor" şeklinde telkinlerde bulunmuşlardır. Ertesi sabah (17 Eylül Pazar) birkaç Musevi sokakları dolaşarak Musevilere ait dükkânları kapatmak ister ve emirlerine itaat etmeyenlere cebirle muamelede bulunur. Kendisine telefonla bilgi verilen vali (İbrahim Bey) hemen belediyeye gelir ve askeriye de durumdan haberdar edilir. Valinin emriyle gerekli yerlere asker ve jandarma sevk olunur. Söz konusu kişilerin aranmasına başlandığı sırada hadise büyür. Rivayetlerin, şayiaların ardı arkası kesilmez ve herkes sokaklara üşüşür. İzdiham oluşur fakat jandarma aracılığıyla kalabalık dağıtılır. Hadiseden haberdar olan Musevi cemaati ileri gelenlerinin bir kısmı hahamhaneye, bir kısmı da nasihat etmek üzere halkın toplandığı mahallere gider. Hahamhanede hahambaşının başkanlığında

düzenlenen toplantıda bir beyanname yayımlanmasına karar verilir. Beyannamede ahaliye hükümetin emirlerine itaat edilmesi lüzumundan, afetin defi için her türlü fedakârlığın gösterileceğinden bahsedilir. Kışkırtıcılar ise tutuklanmıştır ve polis tarafından yapılan ilk araştırmadan sonra adliyeye sevk edileceklerdir.[29]

Gazete ertesi gün hadise hakkında yeni, kimisi evvelkinden farklı ve önemli ayrıntılar verir. Buna göre, kordon altında bulunan birçok aile "doktorlar bizi aç bırakıyorlar, hastalık yoktur" diyerek jandarmalara hücum etmiş ve bunu takiben 3000 Musevi toplanarak Kazancı Meydanı'nda Dr. Ilya Efendi tarafından söylenen nutukla dükkânların kapatılmasını teşvik ve cebretmek üzere çarşının değişik noktalarına dağılmışlardır. "Müşevvik" (şevke getiren, kışkırtan) sıfatıyla tutuklanıp adliyeye teslim edilenler şunlardır: Liman Dairesi ihracat memuru Manuel Salim, tavukçu Salamon, tüccar hademesi Salamon Yosef, kayıkçı Ustriku, yumurtacı Evadya, manifaturacı Malizya, pabuççu Avram, lağımcı Gravil, hurdacı Ovaya, tavukçu Isak, süpürgeci İsak, demirci Avram, şekerci Baru, Liyaho Yosef. Gazetedeki deyişle, hayatlarını düşünemeyecek kadar zavallı olan bu bedbahtların basit seviyede kimseler oldukları görülmektedir. *Rumeli*, hükümetin bu cüretkâr kimselere adilane bir hak ve hakikat sillesi vurmaktan sakınmayacağına emin olduğunu da ekler.[30]

Selanik'in ajitatif yayını, gazetesinin ismiyle anılan Silahçı [Hasan] Tahsin'in sahibi olduğu *Silah*'ın[31] olaya ilişkin anlatımı çok daha çarpıcıdır. Üstelik yazar M. Şakir, gazetenin idarehanesinin bulunduğu yer dolayısıyla olaylara şahit olmuş, nedenlerine ve eylemcilerin sınıfsal kimliklerine dair açık tespitlerde bulunmuştur. M. Şakir'in anlatımına bakılırsa, dün sabah Sabri Paşa Caddesi'ndeki mağazaların birdenbire büyük bir kalabalık tarafından kapatılmasına teşebbüs edilmesi herkesi hayretlere düşürmüştür. İskeleden yukarıya doğru gelmekte olan bu kalabalık, mağaza sahiplerine tehditkâr sözler-

Yahudi isyanının merkezi Sabri Paşa Caddesi

İ. A. Odabaşıarşivi

le mağazalarını kapatmalarını ihtar etmiş, buna uymayanlarınkini de bizzat kapatmaya girişmiştir. M. Şakir idarehanede bu "çirkin" olayın şahidi olmuştur. "Amele sınıfından" birkaç yüz "hazele" (yüzsüz, adi, aşağılık, alçak, kalleş, kancık), kolera afetinin varlığına inanmayarak[32] ve bunu doktorların bir menfaat vasıtası olarak kullandığı zehabıyla ahaliyi genel bir ayaklanmaya teşvik etmek ve ortalığı velveleye düşürmek maksadıyla bu cüretkârlığa teşebbüs etmiştir. Taleplerini hükümete tehditle kabul ettirmek için bu işe girişen bu cahil güruh, koleranın neden münhasıran Museviler arasında zuhur ettiğine bir türlü akıl erdiremediklerini ve bunun Museviler kasten öldürmek için bir hile olduğunu söylemekten çekinmeyerek bütün Musevi vatandaşları dehşete düşürmüşlerdir. Manastır'da daha evvel yaşanan olaylar nedeniyle Selanik ahalisinde de kolera aleyhinde cüzi de olsa bir cereyan hasıl olmuştur. Kolera konusunda şehrin doktorlarına güvenmeyen Musevi vatandaşlar cahilce bir itikatla Avrupa'dan doktor getirmeye karar vermişlerdir. Hükümet ile belediyenin müştereken aldığı tedbirlerden rahatsız olanlar ahali arasında kargaşa çıkmasına alet olmaktan geri durmamışlardır. Bundan bir hafta önce, yani koleranın en şiddetli günlerinde, halkın bir yerde toplanması mikrobun yayılmasına sebebiyet vereceğinden, bunun önünü almak için şehirdeki büyük mağazalardan bir kısmı hükümetin emriyle kapatılmıştır. Selanik'te tütün mağazaları çok sayıda olduğundan bunların kapatılmasıyla beraber

Tütün mağazalarının da bulunduğu Hürriyet (Olympos) Meydanı

I. A. Odabaşı arşivi

birkaç bin amele[13] işsiz halde sokaklarda gezmeye, ötede beride hükümetin kararından memnuniyetsizce bahsetmeye başlamıştır. Yükselen memnuniyetsiz sesler nihayet Musevi vatandaşlarda genel bir hal alarak dünkü "acayip" olaya sebebiyet vermiştir. Bunu Manastır'daki olayın da bir dereceye kadar beslemiş olması ihtimal dâhilindedir. Manastır'da hükümet tarafından şiddet kullanılmayarak ahalinin isteklerinin körü körüne yerine getirilmesi, Selanik halkında koleranın varlığı aleyhindeki fikirlerin kuvvetlenmesine neden olmuştur. Üstelik Selanik hükümeti Manastır olayını ciddiye alıp gerekli tedbirleri almamıştır. Dolayısıyla *Silah* yazarı hükümeti pek kabahatli bulmaktadır: "Esasen bir cehalet kitlesinden ibaret olan amelenin pek o kadar da tatil-i eşgal, grev, terviç-i metâlib gibi nümayişlerden anlamadıklarını, onlarca bunların bir sürü meçhulattan ibaret olduğunu hükümetin takdir etmemesine, veyahut edip de amelenin bu suretle bir hareketine ihtimal vermemiş olmasına" teessüf eder. İsteklerini hükümete kabul ettirmek için mağaza ve dükkân camlarını kırmaya bile cüret eden güruh, bu hareketlerine saatlerce devam ettiği halde görevli inzibattan bir karşılık görmeyince cesareti sürmüş, tüccarları büyük korku ve telaşa düşürmüştür. Hükümet ancak iki üç saat sonra harekete geçmiştir. Gelişmişlik (terakki) noktasından, ahalisinin aydın oluşu bakımından örnek bilinen Selanik böyle cahilce bir olayla lekelenmiştir. Olayın sorumlularından ziyade mahalli hükümeti eleştirmek gerektiği görüşündeki M. Şakir, bütün kabahati "lakayt ve ihmalkâr" hükümette bulmaktadır ve ısrarla valinin değiştirilmesini talep eder.[14]

Bu eleştiriler üzerine vilayet makamının gönderdiği tekzip, *Silah*'ın ertesi günkü nüshasında yayımlanır. Buna göre, vilayette çıkan diğer gazetelerde yer aldığı üzere olay hükümetçe öğrenilir öğrenilmez derhâl mahallîne inzibat memurları ve bütün kuvvetler yetiştirilerek kanunen icap eden muamele ifa edilmiş, toplanan halk dağıtılarak üzücü bir olaya mahal bırakılmamıştır. Bu sebeple heyecan doğduğuna dair neşriyat hakikate aykırıdır. *Silah*'ın, vilayetten gelen açıklamanın hemen altında yer alan cevabı açıktır: "Biz dünkü makalemizi tamamıyla mübalağadan ari hakikat olarak yazdık. Çünkü idarehanemiz de vakanın cereyan ettiği mevkide olduğundan diğer gazetelerin meselede bizim kadar malumattar olamayacakları tabiidir."[15]

M. Şakir'in makalesi *Rumeli*'yle *Silah* arasında da tartışma yaratır. Valinin istifaya çağrılmasını hükümetin nüfuzunu yıprattığı gerekçesiyle eleştiren *Rumeli*'ye göre, galeyana karşı hükümetin aldığı tedbirler ortadadır. Önayak olanlardan sekiz on kişi tutuklanmış, kalabalık öğleye kadar dağıtılmıştır. Hal böyleyken *Silah*'ın yayımı, *Rumeli* tarafından gazetecilik noktasından eleştirilir. Bu gibi taarruzların tekrar etmemesi temennisini dile getiren[16] *Rumeli*'nin bu "üsiten, büyük ağabey üsluplu" uyarısını *Silah* ertesi gün kısaca yanıtlar ama belli ki tartışmayı uzatmak da istememektedir.[17]

Rumeli, olayın ertesi günü hadisenin sebepleri üzerinde durmuştur. Kendi attığı "Koleraya Karşı İsyan" başlığının ironisini vurgular; Selanik gibi aydın bir muhitte biraz düşünebilen cahillerin bile güleceği böyle bir halin yaşanması ihtimalini şaşırtıcı bulur. Koleraya karşı isyan pek tuhaftır. Hem gülünecek hem de ağlanacak bir durumdur. Bu, "kolerayı serbest bırakınız" demekten başka bir anlama gelmez. Peki sebebi nedir? *Rumeli*'ye göre kolera zuhur ettiğinden beri birçok dedikoduya yol açan şeyler arasında bir de "ölülerin defni" meselesi vardır.[18] Musevi vatandaşlar koleradan ölen dindaşlarının dini merasimi dairesinde defnedilmediğine daha başta itiraz

Yahudi meyveciler

Selânik 1850-1918, Gilles Veinstein (Haz.), İletişim Yayınları, 1999

etmişlerdir. İtirazları dinlenilmiş ve seçilecek birkaç Musevi'nin –tecrit olunmak şartıyla– defin merasimlerini icra etmelerine izin verilmiştir. Ancak seçilen dört beş kişi hastaları ve ölüleri görünce korkmuş ve hizmetten çekilmiştir. Yerlerine gelenler de aynı şeyi yapınca bazı ölülerin beş altı saat, hatta daha uzun süre ortada kaldığı olmuştur. Bu durumda hükümet de "fen ne emrediyorsa" onu yapmıştır. Musevilerin bir kısmı ise hiç hakkı olmadığı halde buna kızmış, yine dinî merasim icra edilmediğini ileri sürmüşlerdir. İkinci bir sebep, koleranın varlığına dair şüphedir. Afetin ilk atağında şehir 40'ı aşkın kurban verdiği halde kimileri hâlâ kolera olmadığı iddiasında ısrar edebilmiştir. Doktorlara düşen görev yanlış fikirleri düzeltmekken ve birçok doktor da bunu yapmışken bazı "şaki" tabipler cahil halkın batıl kanaatlerini kuvvetlendirmek için elden geleni yapmış, "kolera yok!" demişlerdir. Böylece dedikodu artmış, kolera var mı yok mu gibi münasebetsiz bir tereddüde düşenler çoğalmıştır. Hastalığın yalnız Museviler arasında hüküm sürmekte oluşu da sıhhiye heyetine, hükümete ve belediyeye karşı memnuniyetsizlik doğurmuştur. Hâlbuki "niçin kolera yalnız Musevilere inhisar ediyor?" diyenler onların yaşadıkları yerleri görmüş olsa bunu sormayacaklardır. Soruyu *Rumeli* cevaplar: Çünkü Musevilerin fakir takımı birkaç aile bir yerde oturmaktadır. Öyle haneler vardır ki buralarda beş on aile birlikte barınmaktadır. Ailelerin bir kısmı da izbe katlarında, pislik içinde yaşamaktadır. O kadar ki buralara giren müdafaa heyetleri hayretler içinde kalmışlardır. Kolera ötekini berikini sürükleyip dururken Musevi ailelerden bir kısmı hâlâ kavun karpuz yemekte, kabukları da süprüntülerle beraber sokak ortalarına atmaktadır. Gazetenin dünkü hadise nedeniyle Musevi mahallelerine giren bir yazarı, birçok sokakta böyle manzaralara tesadüf etmiştir. Cahil kafalar koleranın niçin yalnız Museviler arasında yayıldığını bir türlü anlamak istememektedir. Hatta "kolera varsa niçin hiçbir doktor koleraya tutulmadı" diyenler bile bulunduğuna göre, bazılarınca bu sebeplerin hiçbir zaman anlaşılmayacağı da bellidir. *Rumeli*'ye göre, Musevilerde doktorlara yönelik güvensizliği de "gülünç isyanın" sebepleri arasında saymak lazım gelir: "Doktorlar alelade bir hastalığa tutulanlara zehir içiriyorlarmış."[39] Maksatları da kolera olduğunu göstererek fazla para almak imiş!" *Rumeli*'ye göre ihtimal ki bu zehap da "şakî" doktorlar tarafından ahaliye telkin olunmuştur. Hatta güvensizlik o dereceye varmıştır ki Avrupa'ya doktor siparişine kadar varılmıştır. Hâlbuki güvensizlik gösterilen belediye doktorları içinde birçok Musevi bulunmaktadır.[40] Hastaların tecrithaneye nakilleri, orada uygun şekilde tedavi edilmedikleri yolundaki rivayetler de isyanın sebeplerinden birini oluşturur. Bir diğer sebep, hastalığın görüldüğü hanelere kordon uygulanması sonucu o hanelerdekilerin işlerinden güçlerinden mahrum kalıp bütün o günler boyunca para kazanamamalarıdır. *Rumeli*'ye göre işte bütün bu sebepler toplanmış, müşevvikler meydana çıkmış ve isyan gerçekleşmiştir.[41]

Kordon memurluğu sırasında hastalığa yakalanan Çarşı Karakolu polislerinden Mehmet Nuri Efendi vefat edip, aynı karakolda bulunduğu için dört polis arkadaşı da tecrit altına alındığında *Rumeli* bunu, pazar günkü hadisenin sebeplerinden olan yanlış zanları değiştirmesi gereken bir kanıt olarak öne sürer. Gazeteye göre hükümetin gayesi genel sıhhatin teminidir. Yoksa hükümet nazarında Museviler, Rumlar, Bulgarlar (Osmanlı anasırı) ayrı ayrı mevzubahis olmaz. Hükümetin prensiplerinin her unsurla alaka ve irtibatı eşittir. Diğer bir deyişle, Yahudilere yönelik ayrımcı bir muamele söz konusu değildir. Bu arada Musevi bir doktor Musevi vatandaşlara söylediği bir nutukta Selanik'te kolera olmadığını, Sıhhiye Heyeti'nin faaliyetlerinin anlamsız olduğunu büyük bir hararetle iddia etmiş ve bunun üzerine zabıta tarafından yakalanıp ilgili mercie sevk edilmiştir.[42]

1911 epidemisi evvelkine göre çok daha şiddetli geçtiğinden, 1910'da rastlanmayan kitlesel gerginlikler doğurmuştur. Bu arada Tevfik Rüştü için de işler eskisi kadar iyi gitmemektedir. Daha birkaç ay önce şehrin kahramanı haline gelmiş, adına kurulacak kütüphane için bağış toplanan vilayet sıhhiye müfettişi, çok açık eleştiriler almıyorsa da *Yeni Asır* ve *Rumeli* gibi gazetelerin az çok imalı makalelerine cevap verme gereksinimi duymaktadır.[43]

SERSERİ GAZETECİLER

Sokakta olaylar son bulmuş gibidir ve hadisenin elebaşları adliyeye sevk edilmiştir ama konu kapanmış değildir. Basında sert polemiklere yol açar. Polemiğin tarafları *Rumeli* ile Sam Levi'nin sahibi bulunduğu Fransızca *Journal de Salonique*'dir ve *Yeni Asır* ile *Progrès de Salonique* gazeteleri de tartışmalara kısmen dâhil olur.

Mesele tutuklulardır. Müşevvikler hakkında "koleranın sirayetini men etmek üzere hükümetçe müttehaz tedâbîr-i şedideye fiilen mümanaat" etmiş olmaları itibariyle kanuni takibatta bulunulacaktır. 19 Eylül günü çıkan *Journal de Salonique* (JS) hükümete (valiliğe) müracaatla müşevviklerin "asi" sayılamayacağını, hak-

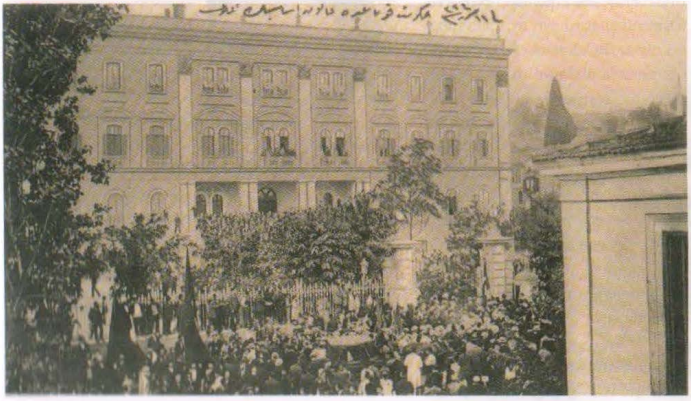
1911 salgınının hemen ardından basılan ***Kolera Hastalığında İttihazı Lazım Gelen Tedabir ve Etıbbaya Rehber*** isimli kitaptan koleralı hasta çizimi

larında "asi" sıfatıyla takibatta bulunmanın uygun olmayacağını, "asi" olmak için silahlı olmak lazım geldiği halde o gün çocukça gürültü çıkaranların silahlı olmadıklarını yazmıştır. Bu görüşe katılmayan *Rumeli*'ye göre öncelikle tutuklular hakkında pek ciddi tahkikat icra edilmektedir ve verilecek hüküm de buna dayanacaktır. Dolayısıyla beyhude telaşa gerek yoktur. İkinci olarak, *JS* tutukluların kabahatini inkâr etmemekle beraber silahlı olmadıkları için asi sayılamayacaklarını öne sürmektedir. Hâlbuki ülkede bir İçtima Kanunu vardır. Yapılan şey ister gürültü ister nümayiş ister isyan olsun kanuna aykırıdır. Ayrıca *JS* dükkânları cebren kapatmaya cüret edenlerin silahlı olup olmadıklarını kesin bir şekilde nasıl temin edebilmektedir? Silah mutlaka omuzda taşınmaz, bir revolveri saklamak zor değildir. Bunlar sürmekte olan tahkikat neticesinde anlaşılacaktır. Şimdiden "asi değildir, haklarında asi muamelesi yapılamaz" denemez. *Rumeli*'nin nazarında, tutuklu bulunan kişiler hükümete fiilen karşı gelmeye cüret etmiş, insanları tehdide kadar varmışlardır. Üstelik "hükümet nazarında da bu böyledir." *Rumeli*'ye göre *JS* biraz daha tarafsız tavır alsa mesele onun gözünde de bu şekle bürünecektir. Selanik'te yine Fransızca çıkan *Progrès de Salonique* gazetesi de müşevviklerin nasıl bir hak ve yetkiye dayanarak tutuklu halde sorgulanmakta olduklarını, hükümetin onları ne suretle tevkif ettiğini sormaktadır. *Rumeli*'ye göre bu soru fazladır çünkü hükümet hiçbir zaman kanunu ayaklar altına almaz, alamaz. Bu kişiler haklı olarak tevkif edilmişlerdir. Tutukluların asi olmadıkları iddiası doğru bile olsa, herhalde suçludurlar. Zaten bunu *JS* de kabul etmektedir. Dolayısıyla geriye tek bir soru kalmaktadır: hükümetin müşevvikleri tutuklama yetkisi var mıdır, yok mudur? *Rumeli*'nin cevabı bellidir. *Rumeli*'ye göre herkes istediğini söyleyebilir, düşündüğünü yazabilir ama hükümeti halk nazarında haksız gibi gösterecek neşriyat da iyi sonuçlar vermeyecektir.[44]

JS bu yazıya (anlaşılan biraz alaycı bir) karşılık vermiş, *Rumeli* de onu yanıtlamıştır. *JS* müşevviklerin affedilmesi hususunda *Rumeli*'nin de kendisiyle beraber olacağı ümidindedir ama *Rumeli* hükümete karşı gelenlerin, her kim olursa olsun, affına hiçbir zaman taraftar değildir. Ona göre hükümet halkın sağlığını korumak için tedbirler almakla meşgulken, başkaları memleketin sıhhatiyle, hayatıyla oynamak istemiştir. İTC'nin yayın organı, herkesin kanunlara ve kanunların emirlerini uygulamaya mecbur olan hükümete itaat etmesi gerektiği kanaatindedir: "Bilinmelidir ki kanuna, hükümete karşı kalkmak cüretini gösterecek her baş ezilecektir. Çünkü anarşi istemiyoruz." Gazetenin istihbaratına göre, *JS*'nin af talebine Musevi ileri gelenlerinden birçokları da katılmış, hatta valiye müracaatta bulunulmuştur. Müracaatçılar arasında Hahambaşı Efendi de bulunmaktadır. *Rumeli* bu girişimi garip bulur çünkü tutukluların tahliye veya affları keyfiyetine valinin müdahale yetkisi yoktur. Ona adliye karar verir. Adliye, yetkisi olmayanların müdahalesini kabul edemez. *Rumeli*'nin uyarısı nettir: Yetkisi dışında iş görecek kişi, isterse vali beyefendi hazretleri olsun, karşısında herkesten evvel "bizi" (İTC'nin yayın organını) bulacaktır.[45]

Polemiğin (*Rumeli* tarafındaki) son ve en şiddetli kısmı, üç günlük Ramazan bayramının ardından gelir ve "Serseri Gazeteciler – Kolera İsyanı" başlığını taşır. *Rumeli*'nin verdiği bilgiye göre, bayramın ilk günü *Yeni Asır* gazetesinde Sam Levi'nin bir mektubu yayımlanmış[46], evvelki gün de *JS*'de ilgili bir yazısı çıkmıştır. Levi'yi ezelî ve ebedî haleti "serserilik" olan adamlardan sayan *Rumeli* önce tartışmadaki ihtilaflı noktaları sıralar: *JS*'ye göre isyanın tutuklu bulunan tertipçileri, müşevvikleri ve iştirakçilerinin söz konusu hareketleri kendilerinin hapsedilmesini gerektirmez; *Rumeli*'ye göre gerektirir. *JS*'ye göre valiye giden ve Musevi cemaati adına hareket eden bazı Musevi erkânının ricası üzerine hükümet tutukluları serbest bırakmalıdır. *Rumeli*'ye göre vali bağımsız yargıya müdahale edemez. Bunu talep etmek münasebetsizlik, "serseri bir gazeteci"nin bu esasa dayanan beyanlara hiddetlenerek alabildiğine hezeyanlar savurması ise edepsizliktir. Anlaşılan *JS*, *Rumeli*'yi "vatanı biz kurtardık, inkılapçıyız" vadisinde bir tutumda olmakla itham etmiştir. *Rumeli* buna karşılık, şimdiye dek böyle bir iddiada bulunmadıklarını beyan ve inkılap ile vatanperverliğin serserice küçümsemeyle ağza alınamayacağını ihtar eder. *Rumeli*'ye göre vatanın ve vatanperverliğin ne demek olduğunu *JS* sahibi gibi bazı "vatansızlar" anlayamazlarsa mazurdurlar. *JS* ayrıca *Rumeli*'nin Osmanlı kavimleri ve unsurları arasında ayrılık yaratmaya çalıştığını da ileri sürmek istemiştir. *Rumeli*'nin mesleği, kendi ifadeleriyle, "ittihat ve terakki"dir ama herhangi bir "serseri edepsize" "edepsiz" demekle o edepsizin mensup olduğu cemaate hakaret edilmiş de olmaz.[47]

Selanik hükümet konağı 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilanı sırasında

I. A. Odabaşı arşivi

Görülebildiği kadarıyla bu polemik daha fazla sürmez ama kolera kaynaklı ve koleranın en fazla görüldüğü Musevi cemaati odaklı tartışmalar da son bulmaz. Sözgelimi *Progrès de Salonique*'in 13 Ekim tarihli nüshasındaki bir yazıya Tevfik Rüştü 19 Ekim'de *Rumeli* sayfalarında sıhhiye müfettişi sıfatıyla uzunca bir yanıt verecektir.[48]

MİKROBA BORÇLU OLUNAN

Salgın ekim ayında durulacak, kasımda son bulacaktır. Yasaklar teker teker kalkarken sonuncusu 21 Kasım'da duyurulur: Selanik'te hastalık 20 günden beri atlatılmış olduğundan Sıhhiye Heyeti kavun karpuz ve diğer yaş meyvelerin –çürük olmamak şartıyla– satışına izin vermiştir.[49] 1910'da olduğu gibi 1911'de de Selanik'in diğer pek çok Osmanlı şehrine göre daha iyi bir sınav verdiği söylenebilir. Selanik'te ancak üç haneli –ve o da küçük– rakamlar söz konusuyken, mesela payitahtta 2620 kişi hastalığa yakalanmış ve 1583'ü ölmüştür.[50]

Kolera mikrobu 1911'in Eylül ayında şehri sarsarken, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehirlerinden birinin hassas fay hatlarına da dokunmuş, onları harekete geçirip yüzeye çıkarmış ve daha görünür kılmıştır: sınıfsal farklılaşmalar, cemaatler arası dinsel ve etnik ayrımlar, geleneksellik / din – modernlik / bilim zıtlaşması, siyasi ve ideolojik kutuplaşmalar...

İ. ARDA ODABAŞI
ÜSKÜDAR ÜNİVERSİTESİ İLETİŞİM FAKÜLTESİ
RADYO, TELEVİZYON VE SİNEMA BÖLÜMÜ

Selanik'te Yahudi mezarlığı

Selânik:1850-1918, Gilles Veinstein(hzl.), İletişim Yayınları, 1999

DİPNOTLAR

1 Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı: 1 (1995), s. 58-60
2 "Kolera", *Rumeli*, No: 329 (23 Kânunuevvel 1326 / 5 Kânunusani 1911), s. 3.
3 Unat, s. 60.
4 "Kolera", *Rumeli*, No: 329 (23 Kânunuevvel 1326 / 5 Kânunusani 1911), s. 3.
5 "Aynen Varaka", *Zaman*, No: 375 (28 Hazıran 1326), s. 3. Resmî görevi için ayrıca bkz. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye* 1326 Sene-i Maliye 65. Sene, Dersaadet: Selanik Matbaası, 1326, s. 641.
6 16 Ocak tarihli nüsha Türkiye kütüphanelerinde bulunmamaktadır.
7 "Tevfik Rüştü Abidesi", *Rumeli*, No: 339 (4 Kânunusani 1326 / 17 Kânunusani 1911), s. 3.
8 "Tevfik Rüştü Hatırası İçin", *Rumeli*, No: 390 (6 Mart 1327 / 19 Mart 1911), s. 3.
9 "Harum Kızlarımızda Fazilet Duygusu", *Rumeli*, No: 418 (7 Nisan 1327 / 20 Nisan 1911), s. 2.
10 "Tevfik Rüştü Bey'in Akdi", *Rumeli*, No: 419 (8 Nisan 1327 / 21 Nisan 1911), s. 3.
11 Unat, s. 60-61.
12 1911 epidemisi sadece Selanik'te değil, tüm ülkede 1910'a göre çok daha şiddetli geçmiştir.
13 "Kolera", *Rumeli*, No: 534 (26 Ağustos 1327 / 8 Eylül 1911), s. 2.
14 Türkçe gazetelerde "Yahudi" tabiri nadiren kullanılır. Yaygın kullanım "Musevi"dir.
15 "Şehrimizde Kolera", *Rumeli*, No: 535 (28 Ağustos 1327 / 10 Eylül 1911), s. 1-2.
16 "Kolera", *Rumeli*, No: 536 (29 Ağustos 1327 / 11 Eylül 1911), s. 2-3.
17 "Selanik'teki Kolera Vukuatı", *Sılah*, No: 310 (30 Ağustos 1327), s. 2.
18 Selanik'te sekiz İTC kulübü mevcuttur
19 Vilayet Murahhası Neşet, "İttihat ve Terakki Kulüpleri Heyet-i İdareleri", *Rumeli*, No: 535 (28 Ağustos 1327 / 10 Eylül 1911), s. 3.
20 Rumeli, "Yine Koleraya Karşı...", *Rumeli*, No: 537 (30 Ağustos 1327 / 12 Eylül 1911), s. 1.
21 "Kolera", *Rumeli*, No: 541 (4 Eylül 1327 / 17 Eylül 1911), s. 2.
22 Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera – İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi, 2007, s. 206-207
23 Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri - Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)*, Gül Çağalı Güven (çev.), İstanbul: YKY, Nisan 2007, s. 261-262.
24 Ayar, s. 223.
25 Paul Dumont, "Yahudiler, Araplar ve Kolera: 19. Yüzyıl Sonunda Bağdat'ta Cemaatler Arası İlişkiler", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Paul Dumont ve François Georgeon (ed.), Ali Berktay (çev.), 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Şubat 1999, s. 136-152.
26 Selanik'ten az önce, koleranın çok şiddetli geçtiği Manastır'da da benzer olaylar yaşanmıştır.
27 *Rumeli*, No: 535 (28 Ağustos 1327 / 10 Eylül 1911), s. 2.
28 Tokmak, "Davul", *Sılah*, No: 310 (2 Eylül 1327), s. 1.
29 "Koleraya Karşı İsyan!?", *Rumeli*, No: 542 (5 Eylül 1327 / 18 Eylül 1911), s. 2.
30 "Kolera", *Rumeli*, No: 542-2 (6 Eylül 1327 / 19 Eylül 1911), s. 2.
31 *Sılah* da *Rumeli* gibi İttihatçıdır ama bu iki gazete arasındaki farklılıklar, İTC'nin homojen bir yapı olmadığının da göstergelerindendir. Rumeli bölgesinin *Sılah*'ın da dâhil olduğu ajitatif yayınları için bkz. İ. Arda Odabaşı, "II. Meşrutiyet Manastır'ında Ajitatif Siyasî Basın", *Yedinci Uluslararası Atatürk Kongresi 17-22 Kasım 2011 / Üsküp - Manastır, Makedonya Bildiriler I. Cilt*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015, s. 287-312.
32 Koleranın fakirlerin haklarını basurmak için düzenlenmiş bir yalan olduğu, dünya kolera salgınlarında en çok rastlanan şayialardandır Ayar, s. 221.
33 Tütün tasnif ve işleme Selanik'te en kalabalık işçi kütlesini barındıran iş koludur ve şehirde işçiler arasındaki ağırlıklı grup da Musevilerdir. Bkz. Donald Quataert, "Selânik'teki İşçiler, 1850-1912", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesi'ne İşçiler 1839-1950*, Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (der.), Cahide Ekiz (çev.), 2. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s. 113, 116-117
34 M. Şakir, "Manastır'daki Rezalet Şehrimizde de Canlandırılmak İsteniyor. Hükümet-i Vilayet 81-ruh", *Sılah*, No: 315 (5 Eylül 1327), s. 1-2.
35 "Makam-ı Vilayetten: Sılah Gazetesi Müdüriyetine", *Sılah*, No: 316 (6 Eylül 1327) s. 1.
36 "Çekil A Politikası", *Rumeli*, No: 542-2 (6 Eylül 1327 / 19 Eylül 1911), s. 3.
37 "Rumeli Arkadaşımızın Pek Fuzuli Bir Müdahalesi", *Sılah*, No: 317 (7 Eylül 1327) s. 2. Tartışma böylece sonlanır. Sadece *Sılah*'ın ertesi günkü fıkrasında bahis vardır. Bkz. Tokmak, "Davul", *Sılah*, No: 318 (8 Eylül 1327) s. 1.
38 Cenaze merasimleri kolera salgınları sırasında yaşanan gerginliklerin önde gelen nedenlerindendir. Örnekler için bkz. Dumont, s. 144-147; Ayar, s. 229.
39 Kolera salgınlarında sıkça karşılaşılan bir şa'ia, yetkililerin fakirlere saldırmanın bir yolu olan zehirleme suretiyle kolerayı bilinçli olarak yaydıklarıdır. Ayar, s. 221.
40 Bir hafta kadar önce mıntıka tabiplerinin vazifeleri hakkında bilgi verilen bir yazıda, şehirde koleraya karşı görevli belediye tabiplerinin isimleri ve görev bölgeleri listelenmiştir. Bu listeden belediye doktorlarının önemli bir kısmının Musevi olduğu görülebilmektedir. Bkz. "Mıntıka Etıbbâsı Vezâifi", *Rumeli*, No: 535 (28 Ağustos 1327 / 10 Eylül 1911), s. 2.
41 "Koleraya Karşı İsyan!?", *Rumeli*, No: 542 (5 Eylül 1327 / 18 Eylül 1911), s. 2.
42 "Kolera", *Rumeli*, No: 543 (7 Eylül 1327 / 20 Eylül 1911), s. 2.
43 Vilayet Sıhhiye Müfettişi Tevfik Rüştü. "Bir Cevap", *Rumeli*, No: 542-2 (6 Eylül 1327 / 19 Eylül 1911), s. 2.
44 "Koleraya Karşı İsyan", *Rumeli*, No: 544 (8 Eylül 1327 / 21 Eylül 1911), s. 2.
45 "Koleraya Karşı İsyan", *Rumeli*, No: 545 (9 Eylül 1327 / 22 Eylül 1911), s. 2.
46 Bu *Yeni Asır* nüshası Türkiye kütüphanelerinde bulunmamaktadır
47 "Serseri Gazeteciler – Kolera İsyanı", *Rumeli*, No: 547 (15 Eylül 1327 / 28 Eylül 1911), s. 3.
48 Sıhhiye Müfettişi Tevfik Rüştü. "Evrak ve Mekâtib: Rumeli Gazetesi Heyet-i Tahririye-i Muhteremesine", *Rumeli*, No: 566 (6 Teşrinievvel 1327 / 19 Teşrinievvel 1911), s. 3.
49 "Şuûn: Belediye Riyasetinden", *Rumeli*, No: 594 (8 Teşrinisani 1327 / 21 Teşrinisani 1911), s. 2.
50 Unat, s. 61.

HEKİMBAŞIZÂDE DOKTOR MUHYİDDİN'İN KALEMİNDEN GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE KUŞPALAZI (DİFTERİ) İLE MÜCADELENİN ZORLUKLARI: "VÂLİDEYNE İHTÂR YAHUD KUŞ PALAZI"

BERRAK BURÇAK

Doktor/kocakarı karşıtlığı geç Osmanlı kamu sağlığı söyleminin bilhassa çocuk sağlığı boyutunda sıkça karşımıza çıkan bir konudur. Şüphesiz bu tesadüfî bir durum değildir. Bu iki aslî fail, II. Abdülhamid döneminden itibaren ziyadece siyasallaşan geç Osmanlı kamu sağlığı söyleminin bilim/cehalet karşıtlığı üzerinden yükselen temel yapıtaşlarını oluşturmaktadır.

Osmanlı-Türk edebiyatının usta isimlerinden Ömer Seyfettin'in (1844-1920) *Kaşağı*[1] adlı hikayesi ailesi ile birlikte bir çiftlikte yaşayan Kahraman ve Hasan isimli iki erkek kardeşin öyküsünü Kahraman'ın gözünden anlatmaktadır. Anlatıya göre iki kardeşin en çok sevdiği şey çiftlikteki atlar ve bu atların bakımıdır. Özellikle de Kahraman, atları tımar etmeyi çok sevmekte ancak yaşı küçük olduğu için babalarının seyisi olan Dadaruh onun atları tek başına tımar etmesine izin vermemektedir. Bir gün atları tek başına tımar etmeyi aklına koyan Kahraman, annelerinin İstanbul'a gitmiş olmasından faydalanarak gizlice girdiği Dadaruh'un odasındaki sandıkta yepyeni bir kaşağı bulur. Sevinçle atları tımar etmeye koşan Kahraman'ın sevinci kursağında kalacaktır çünkü bu yeni kaşağının dişleri fazlaca keskindir ve atlar tımar edilmeyi istememektedir. Bu duruma çok sinirlenen Kahraman önce kaşağının dişlerini duvara sürterek köreltmeye çalışır ancak bu işe yaramayınca hırsından kaşağıyı bir taşla ezer ve çeşmenin yalağının içine fırlatıp atar. Parçalanmış halde bulunan kaşağı yüzünden büyük bir korkuya kapılan Kahraman, bu kabahatini hiçbir şeyden haberi olmayan küçük kardeşi Hasan'ın üzerine atar. Bunun neticesinde babalarından okkalı bir tokat yiyen Hasan artık ceza olarak ahıra giremeyecektir. Ayrıca Hasan, annelerinin gözünde de yalancı durumuna düşmüştür. Her ne kadar bu yaşananlar belki de sıradan bir çocukluk kabahati olarak kalabilecekken, hikaye tam da burada dramatik bir dönüşüm geçirir ve hazin bir sonla noktalanır. Bu olaydan bir sene sonra Hasan aniden hastalanır. Kahraman bu süreci şu şekilde anlatır: "Bir gün birdenbire hastalandı. Kasabaya at gönderildi. Doktor geldi. 'Kuşpalazı'[2] dedi. Çiftlikteki köylü kadınlar eve üşüştüler. Bir takım tekir kuşlar getiriyorlar, kesip kardeşimin boynuna sarıyorlardı."[3] Kardeşi hastalanınca Kahraman gerçeği açıklamak ister: "Ben içimdeki zehirden azabı boşaltmak için acele ediyordum"[4] ancak maalesef kaşağıyı kendisinin kırdığını itiraf edemeden Hasan vefat eder: "Yazık ki, zavallı masum kardeşim o gece ölmüştü. Sofada çiftlik imamıyla Dadaruh'u ağlarken gördük."[5]

Kaşağı temelde iftira ve vicdan azabı gibi ahlaki konuları ele alan bir hikaye olsa da Ömer Seyfettin'in hikayesinin merkezine yerleştirdiği ve geç Osmanlı devlet ve toplumu için kanayan bir yara olan salgın hastalıklara ve bu hastalıklardan mütevellit çocuk ölümlerine işaret etmektedir. Görülebildiği üzere *Kaşağı*'da hikayenin trajik sonunu getiren aslî unsur kuşpalazıdır ve bu hastalığın yıkıcı etkisi bir ailenin felaketine yol açmıştır: Hasan kuşpalazından hayatını kaybetmiş, çaresiz anne ve baba da evlat acısıyla yanmıştır. Hikayenin anti-kahramanı Kahraman ise Hasan'ı kaybetmenin acısının yanı sıra yapmadığı bir şeyi kardeşinin üzerine atmanın vicdan azabını da hayatı boyunca taşıyacaktır.

Ömer Seyfettin *Kaşağı*'da kuşpalazı bağlamında ele aldığı salgın hastalıkların, gerek Osmanlı son dönem birey/çocuk gerekse ailesi ve top-

Hamidiye Etfal Hastanesi

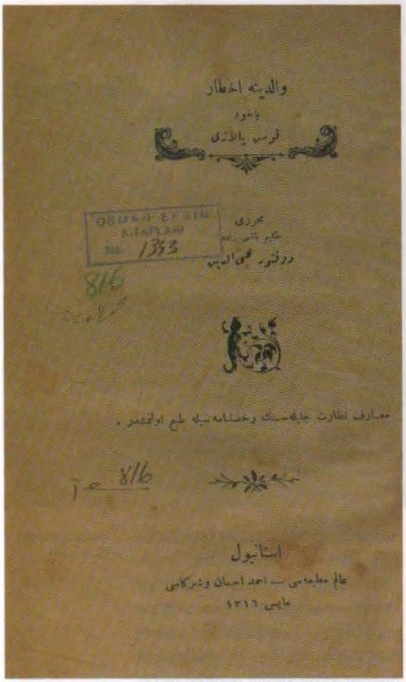
http://sunumer.ibb.gov.tr/

lumu üzerindeki ezici etkilerini göstermenin yanı sıra diğer bir önemli nokta hakkında da önemli ipuçları sunmaktadır: salgın bir hastalıkla mücadelenin maddi ve manevi güçlükleri. Ömer Seyfettin *Kaşağı*'da kuşpalazının etkilediği aile fertleri ve çiftlik çalışanları dışında iki önemli karakteri daha tasvir eder: Hasan hastalanınca kasabadan getirtilen doktor ve çiftlikteki köylü kadınlar. Doktor hastalığı teşhis etmiş, çiftlikteki köylü kadınlar ise Hasan'ı iyileştirebilmek için "kocakarı ilacı" olarak tabir edebileceğimiz bir tedavi yöntemi uygulamışlardır. Ancak maalesef Hasan tüm çabalara rağmen kurtarılamamıştır.

Ömer Seyfettin'in burada ayrıntısına girmeden zikrettiği bu iki hikaye karakteri, yani doktor ve kocakarı, bir salgın hastalık esnasında tezahür eden iki farklı yaklaşıma örtük bir şekilde işaret eden temsili tiplerdir. Şöyle ki, *Kaşağı*'da hem modern tıp bilgisini haiz diplomalı bir erkek doktor hem de geleneksel bilgi ile hareket eden kadın şifacılar resmedilmektedir. Her ne kadar Ömer Seyfettin kuşpalazı bağlamında doktor ile kocakarıyı herhangi bir yargı ifadesi içermeden okuyucuya sunmuş olsa da, doktor/kocakarı karşıtlığı geç Osmanlı kamu sağlığı söyleminin bilhassa çocuk sağlığı boyutunda sıkça karşımıza çıkan bir konudur.[6] Şüphesiz bu tesadüfî bir durum değildir. Bu iki aslî fail, II. Abdülhamid döneminden itibaren ziyadece siyasallaşan[7] geç Osmanlı kamu sağlığı söyleminin bilim/cehalet karşıtlığı üzerinden yükselen temel yapıtaşlarını oluşturmaktadır.

Bilindiği üzere II. Abdülhamid devri sağlık alanında büyük gelişmelerin yaşandığı bir dönemdi. Özellikle çocuklarla ilgili büyük gelişmeler söz konusuydu.[8] Bunun en büyük örneği 1899 yılındaki kuruluşu II. Abdülhamid'in kızlarından Hatice Sultan'ın difteriden hayatını kaybetmesi ile ilişkilendirilen ve Osmanlı'da açılan ilk çocuk hastanesi olan Hamidiye Etfal Hastane-i Alisi'dir.[9] Nadir Özbek'in son dönem Osmanlı hayır kurumları ve refah sistemi üzerine yaptığı önemli çalışmasında gösterdiği üzere özellikle II. Abdühamid dönemi kamu sağlığı politikaları bir taraftan monarşist, paternalist ve popüler bir padişah imajı yaratmayı amaçlayan ve bu faaliyetleri bir dizi "iktidar stratejisi" şeklinde kullanan Osmanlı merkezi idaresi ile aynı dönemde sayıları artmaya başlayan diplomalı/modern doktorların kişisel ve mesleki çıkarları ile büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu iki temel kaygı II. Abdülhamid dönemi kamu sağlığı söyleminin şekillenmesinde etkin olmuştur. Bu konuda Nadir Özbek şöyle yazmaktadır: "Osmanlı elitinin, özellikle de tıp uzmanlarının, halk sağlığı ve hijyen konularında bir kamusal söylemin oluşmasına büyük katkıları olmuştur. Bu tıp uzmanları, Abdülhamid rejiminin sosyal refah ve halk sağlığı alanlarındaki siyasetini belirlemede etkili olmuştur."[10]

Bu yazıda bahsi geçen halk sağlığı siyasetinin önemli temsilcilerinden Hekimbaşızade Doktor Muhyiddin'in (1871-1926) 1900 yılında yayımlanan *Vâlideyne İhtâr yahud Kuş Palazı*" adlı eserini II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) kamu sağlığı söylemi inşa pratiği açısından inceleyeceğiz. Hekimbaşızade Doktor Muhyiddin,

Vâlideyne İhtâr

Hekimbaşızade Doktor Muhyiddin, *Vâlideyne İhtâr Yahud Kuş Palazı*, İstanbul: Alem Matbaası - Ahmed İhsan ve Şürekası, Mayıs 1316

II. Abdülhamid döneminin önde gelen askeri doktorlarındandır. Kendisi II. Abdülhamid döneminde kurulan yeni sağlık kurumlarında çalışmış ve hatta fahrı olarak Etfal Hastanesi ve Darülaceze'de de görev yapmıştır.[2] Her ne kadar *Vâlideyne İhtâr* anne babaları kuşpalazı hakkında bilgilendirmeye yönelik tıbbî bir risale olarak kaleme alınmışsa da özellikle kitabın giriş kısmında Doktor Muhyiddin'in modern tıbbı yüceltmek başta olmak üzere öne çıkardığı muhtelif temalar bu eserin tıbbî olduğu kadar siyasî ve iktisadî saikler ışığında da kaleme alındığını göstermektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Doktor Muhyiddin'in eseri Osmanlı bilim/tıp tarihi için önemli olduğu kadar geç dönem Osmanlı siyası, iktisadi ve düşünce tarihine ışık tutabilecek mahiyettedir.

"FERYÂD-I ETİBBÂYA BİR TERCÜMÂN"

Vâlideyne İhtâr yahud Kuş Palazı isimli eser başlığına bakıldığında bu eserin anne babalara nasihat vermek amacıyla kaleme alındığını düşündürmektedir. Yanı bu eser kuşpalazı hakkında anne babaları bilgilendirecek, onların hastalıkla mücadele ederken yapabilecekleri yanlışlara dikkati çekerek ebeveynlere doğru yolu gösterecektir. Gerçekten de Doktor Muhyiddin'in 61 sayfalık eseri kuşpalazı hastalığının tarihini, mahiyetini ve alametlerini, hastalığın teşhis ve seyir sürecini, bu hastalıktan nasıl korunabileceğini ve hastalığın tedavisi ile ilgili süreç ve yöntemleri uzun uzadıya anlatmaktadır. Bu açıdan bakıldığında *Vâlideyne İhtâr*, olağan bir tıbbî eser izlenimi vermektedir. Ancak kitabın giriş kısmı dikkatle okununca Doktor Muhyiddin'in bu eseri salt tıbbî bir amaç için yazmadığı, eserin yazılmasının arkasında birtakım farklı saik ve kaygıların yattığı açıkça görülebilmektedir.

Doktor Muhyiddin eserinin giriş kısmında birtakım konuları ön plana çıkarmaktadır. Bu temalar modern tıp ve doktorların yüceltilmesinden, çocukların ailevî ve toplumsal açıdan kıymetinin vurgulanmasına, çocuk bakımında anne babalara düşen "fenni vazifeler"den, bir salgın hastalık esnasında Müslüman Osmanlı doktorlara müracaat edilmesine kadar uzanan geniş bir yelpaze sunmaktadır. Doktor Muhyiddin ilk bakışta rastgele seçilmiş gibi duran bu farklı temaları, aslında belli bir sistematiğe oturtmuş ve bilinçli bir tercihle ön plana çıkarmıştır. Şöyle ki, bu konular aslında geç Osmanlı bağlamında son derece önem kazanan modern nüfus politikaları, pronatalism, vatanperverlik ve protomilliyetçilik vb. gibi birtakım geniş siyasi ve iktisadi meselelere bağlamaktadır. Bu açıdan okunduğunda *Vâlideyne İhtâr*, II. Abdülhamid dönemi reformist elitlerinin zihin haritasının bir numunesi olarak son dönem Osmanlı'da tıp uzmanlarının kamusal söylemi şekillendirmede nasıl etkin bir rol oynadıklarını göstermektedir.

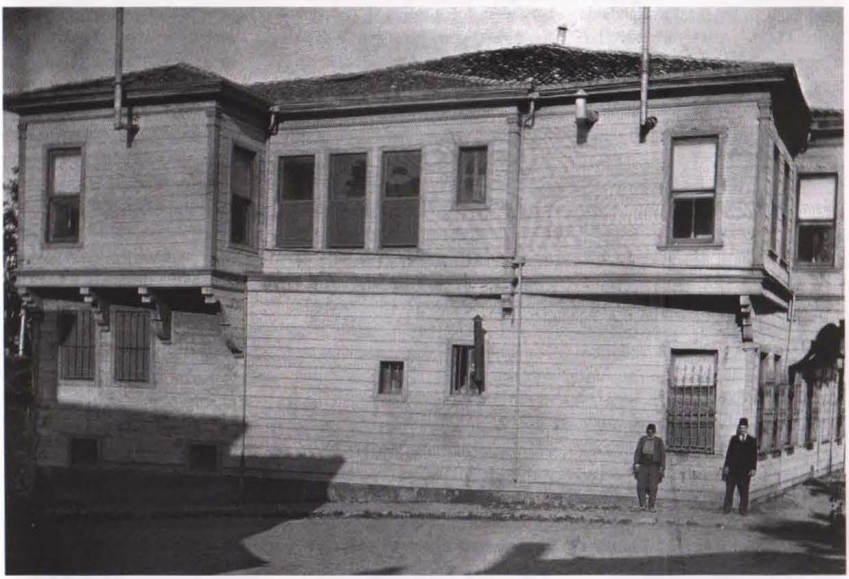
Doktor Muhyiddin ilk olarak kitabını XX. yüzyılın başında İstanbul'u etkisi altına alan ve "illet-i müdhişe" olarak tabir ettiği kuşpalazı hastalığı sebebiyle anne babaları bilgilendirmek amacıyla kaleme almayı düşündüğünü yazmaktadır: "Şu mevsimde şehrimizde kuş palazı 'illet-i müdhişesi haylice hüküm-fermâ olduğundan bazı malûmât-ı müfîde ve fenniyeyi şâmil bir risâle yazarak enzâr-ı ebeveyne arz etmeği düşündüm."[3] Eserin yayın tarihinin Mayıs 1316 (Mayıs-Haziran 1900) olduğu düşünülür ve kuşpalazının daha çok sonbahar ve kış aylarında etkisini gösteren bir hastalık olduğu göz önünde bulundurulursa, İstanbul'da XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başında bir difteri salgını yaşanmış olmalıdır.

Zeynel Özlü'nün son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kuşpalazı ve koruyucu sağlık hizmetleri üzerine yapmış olduğu detaylı çalışması 1899-1900 yıllarında İstanbul'da difteri hastalığına yakalanan ve bu hastalıktan vefat eden çocuklardan bahsetmektedir.[4] Tarih bakımından Doktor Muhyiddin'in anlatısı ile Zeynel Özlü'nün bulguları örtüşmektedir. Ayrıca yine Osmanlı son döneminde salgın ve çocuk hastalıkları üzerine yapılan farklı çalışmalar da aynı tarihlerde taşrada gerçekleşen difteri salgınlarından bahsetmektedir.[5] Doktor Muhyiddin'in bu eseri kaleme almasının arkasındaki temel itici güç de ilk bakışta kuşpalazı gibi görünmektedir. Tam da bir doktorun ahaliyi salgın hastalıklardan korumak amaçlı bir eser kaleme almasından daha doğal ne olabilir diye düşünürken Doktor Muhyiddin okuyucuyu farklı bir yöne çeker:

> Ulûm ve fünûn müntesibininin ve bi'l-hassa etibbânın fazîlet ve kadr ü kıymetlerini lâyık olduğu derecede takdir eylemek şânından olan efkâr-ı münevvere ashâbının böyle risâleleri okuma-

ğa rağbet edeceklerini ve icâbına göre cihet-i tatbikıyyesine girişeceklerini nazâr-ı itibâra alarak 'illet-i mezkûrenin tarihine, ve vech-i zuhûr ve seyri ile âraz ve tedâvisine dair olan mülahazâtımın neşrini tasmîm eyledim, hiç şübhe yok ki hayat ve sıhhat-i hayatın kadr ve kıymetini tescil eden bilâd-ı mütemeddinenin her tarafında mevki-i tatbik ve icrâya konulagelen kavâid-i sıhhıye ve tedâbir-i tahaffuziyyeyi tefekkürâtına esas ittıhâz eden bir tâbibin umûmun sıhhatini sıyânet yolunda vâkı olacak mütalaatı medid bir say ve meşakkatin ve müşkül bir tahsil ve tetebbuun kuvve-i müfekkireye ifâza eylediği hakâyık-ı müsbetenin mahsûlü, ve terakkiyât-ı hazıra-ı fenniye ile taban tabana zıdd olub şer ve hikmetin kâmilen hilâfında bulunan bir takım münasebetsiz ve teessüf-engiz ahvâlin kalbinde hâsıl eylediği bir tesirin neticesidir. Cehâlet ve gaflet yüzünden şüle-i hayatları sönüp giden etfâl-i masûmenin hatırât-ı elimesini düşündükce kabaca söylenmekliğim afv buyurulsun. Evden eve dolaşan fesâd dellâlı kocakarıların, hanım ninelerin sâika-ı cehâletle revâc bulan kurşuncu kadınların medh ve tavsiye ettikleri ilaçların devâ-yı tıbbıyeye tercihen bir çok yerlerde hüsn ü kabul görmekte olması ve bu yüzden tedâvi-yi etibbânın küll yevm birı türlü müşkülât içinde akim bir halde bırakılması sezavâr-ı teessüf olduğundan böyle câhil, bî-behre kadınların heyet-i ictimâiyyemiz ve ale'l-husûs gâfil vâlidelerimiz üzerindeki tesir ve nüfûzlarını bir dereceye kadar tadil edebileceği ve bu ahvâle bir nihâyet verilmek üzere vâkı olan feryâd-ı etibbâya bir tercümân olabileceği ümidinde bulunduğum işbu risâle-i nâçîzin tahrîrini kendime vazîfe add eyledim.[6]

Yukarıdaki uzun alıntıdan görülebildiği üzere Doktor Muhyiddin'in böyle bir eseri kaleme almasının arkasında tıbbi olduğu kadar birtakım hissi sebepler de yatmaktadır. Bu duygusal sebepler esere ahlaki bir boyut kazandırmaktadır. Şöyle ki, Doktor Muhyiddin anlatısını kuşpalazını temel alan bir mücadele kurgusu üzerine inşa etmiştir ve şüphesiz bu anlatıda belli başlı düşman masum çocukları hedef alan kuşpalazıdır. Böylesi bir mücadelenin büyük zorlukları vardır,[7] ancak Doktor Muhyiddin'e göre temel sorun sağlıklı bilgi eksikliği ve bu eksiklik neticesinde ortaya çıkan güçlüklerdir. Doktor Muhyiddin kuşpalazına karşı mücadeleye bilgi/bilim penceresinden yaklaşmaktadır. Bu nedenle Doktor Muhyiddin anlatısınının *dramatis personea* yani oyuncu karakterlerini modern bilimsel bilgi/cehalet karşıtlığı temelinde dört farklı zümre olarak kurgulamıştır. Bu sınıflandırmaya göre ilk zümre (Doktor Muhyiddin'in kendisinin de dahil olduğu) gerek aldıkları zorlu bilimsel eğitim gerekse insanların hayatını kurtarmak olan ulvî amaç ve çabaları açısından büyük övgülere layık olan hamiyetli ve güvenilir diplomalı doktorlardır. İkinci zümre bir taraftan bu doktorların sahip oldukları tıp bilgisi ve erdemi takdir edebilecek, doktorların insan sağlığını korumak amacıyla sarf ettikleri büyük çabayı görerek doktorun tavsiyesine uyabilecek olan; diğer taraftan da hasta bir evlada sahip oldukları için doktorun ilgi ve himayesine muhtaç olan, yani bu eserin asıl muhatabı ve "efkâr-ı münevvere ashâbı" olan ebeveynlerdir. Üçüncü zümre ise kuşpalazının hedef ve kurbanı ve bu anlatının en kıymetli varlıkları olan zavallı masum çocuklardır. Dördüncü ve belki de okuyucu açısından en

Bakteriyoloji-hane-i Şahane

http://sumumeri bb.gov.tr/

Telkihhane-i Şahane

http://sunumer.ibb.gov.tr/

ilginç olan son zümre batıl inançları ile anneleri su-i tesirleri altına alan ve bu sebeple de hamiyetperver doktorların tüm bu takdire şayan çabalarını boşa çıkaran yaşlı, cahil, meşum, tehlikeli kocakarılar; hanım nineler ve kurşuncu kadınlardır. Her ne kadar bu şifacı kadınlar Doktor Muhyiddin nezdinde etkili bir mücadelenin önündeki baş engel olarak hakir görülseler de Doktor Muhyiddin kurşuncu kadınlar hakkında şu ilginç dipnotu da düşmekten geri kalmamıştır: "Biz kurşuncu kadınların mesleğine müdâhale etmiyoruz, boş yere değil ya bir sanat mukâbilinde namüskârâne para kazanıyorlar. Eğer şer'in hilâfında bir şey ise zaman geçdikce o kendi kendine gâib olur. Şu kadar ki vazifeleriyle iktifâ edüb hekimliğe kalkışmamalıdırlar."[18]

Doktor Muhyiddin'e göre salgın bir hastalıkla mücadeledeki en doğru hareket vaktinde doktora müracaat edilmesidir. Yoksa ölüm kaçınılmaz olacaktır. Bu sebeple Doktor Muhyiddin'in yukarıda tarif ettiği birtakım "câhil, bî-behre" şifacı kadınlar hasta çocuk sahibi gafil valideleri etkileyerek anne babaların zamanında doktora başvurmasını geciktirmektedir. Bu yüzden de tıbbi teşhis ve müdahale/tedavinin zamanında yapılamaması bu hastalık ile mücadelede en büyük güçlüğü oluşturmaktadırlar. Doktor Muhyiddin burada doktor/kocakarı karşıtlığı üzerinden iki şey yapmaktadır: bir taraftan modern tıp uzmanları olan erkek doktorları yücelterek geleneksel tıbbın uygulayıcıları olan kadın şifacıları değersizleştirmekte; diğer taraftan da diplomalı/diplomasız ikiliği ile kadın şifacıları sağlık alanından dışlayarak kamu sağlığını erkek egemen bir alan haline dönüştürmektedir.[19]

"CİĞERPÂRELERE AİD OLAN VEZÂİF-İ FENNİYE"

Kuşpalazı son dönem Osmanlı'da büyük ölçüde çocuk ölümlerine sebebiyet verdiği için Doktor Muhyiddin açısından doğru teşhiş ve tedavinin hayati bir önemi bulunmaktaydı. Bu bakımdan Doktor Muhyiddin'in anlatısının zafer/hezimet, yaşam/ölüm, doğru/yanlış, bilgi/cehalet karşıtlığı temelinde inşa edilen siyah beyaz bir anlatı olması pek de şaşırtıcı değildir. Bu anlatının mantığına göre hastalık ile mücadelede atılan doğru adım zafer/yaşam/mutluluk anlamına gelmekte; yanlış adım ise hezimet/ölüm/vicdan azabı ve mutsuzluk demekti. Bu açıdan bakıldığında doktor doğru bilgi, güven, yaşam, zafer ve mutluluk; kocakarı ise cehalet, batıl inanç, tehlike, hezimet ve mutlak ölümü çağrıştırmaktaydı.

Bu meşum kocakarı imgesi Doktor Muhyiddin'in anlatısı bakımından modern tıp ve doktorları yüceltmenin yanı sıra ikinci bir amaca da hizmet etmekteydi: bilgisiz, gafil, doğru ile yanlışı ayıramayan nâ-makbul bir anne imajı tesis etmek. Her ne kadar *Vâlideyne İhtâr* genel olarak anne babalara hitaben yazılmış bir eser olarak lanse edilse de Doktor Muhyiddin aslında burada daha çok annelere odaklanmakta, onlara doğru ile yanlışın ne olduğunu göstererek ideal/makbul "fenni" annelik pratikleri tesis etmeye çalışmaktadır.[20] Doktor Muhyiddin'in anlatısının en kıymetli varlığı çocuktur ve ebeveyn açısından hiçbir şey evlatlarının sağlık ve mutluluğundan önemli olamayacağından ebeveynlere, özellikle de annelere çocuk bakımı konusunda çok önemli vazifeler düşmektedir. Doktor Muhyiddin'in ifadesiyle:

> Bir çocuk nedir? Bütün pederler ve vâlideler ile hem hiss ü zebân olarak söylemeliyiz ki çocuk ömr-i güzeştenin bir yadigâr-ı kıymetdârı, âlam ve ekdâr-ı halin vücûd-ı tesliyeti, amâl ve servet-i müstâkbelenin bir süret-i müteşahhısası ve sermâye-i mücessemidir. Hâl böyle iken bir peder ve vâlide içün ciğerpârelerine aid olan vezâif-i fenniyenin ifâsında zerre kadar tekâsül göstermek bir taraftan bunca fezâili câmi olan bir vücûd-ı mukâddesi gâib ettireceği gibi diğer taraftan da kendi saadetlerini payimal edüb hayatlarına onulmaz yaralar açacağına şüphe yoktur. [...] Güneşin gaybûbetinde sitârelerin semavâta ışık vermesi gibi pederlerinin yokluğunda ziyâ-yı hayâtlarıyla ailelerini tenvîr edecek olan bu elmas parçalarının şunun bunun elinde mahv olub gitmesine kanaat hâsıl eden, rıza gösteren analar ana mıdırlar hele bunların gelecek zamanda mülkümüze bahş edecekleri feyzler düşünülecek olursa bir çocuğun hayatı heyet-i ictimâiyyemiz arasındaki mevcûdiyeti ne kadar kıymetli olduğu ortaya çıkarsa o nokta-i nazârdan bu kıymeti idrâk edemeyen babalar o rızâya iştirâk edüb de fısk ü fücurun nâşir ve menbaı olan o acûzelerin esassız sözleriyle vakitlerini zayi ve rahm ve şefkat-ı übüvvetkârânelerini beyhûde yere sarf eden vâlideyndir.[21]

Görülebileceği üzere Doktor Muhyiddin birtakım ideal ebeveynlik tahayülleri üzerinden anne babaları eleştirmektedir. Bu anlatıda ideal anne ve babalık pratikleri daha önceki devirlerde pek de söz konusu olmayan yeni "fenni vazifeler"den oluşmaktaydı. Bu vazifeleri hakkıyla yerine getiremeyen ebeveynlere anne baba denilemeyecektir. Şöyle ki, bir anne şimdinin kıymetli cevherleri, geleceğin ışıkları çocuklarının "şunun bunun elinde mahv olub gitmesine" izin vermez. Doktor Muhyiddin burada yine kocakarılara atıfta bulunmaktadır. Yine aynı şekilde "acüzcelerin esassız sözleri"ne kıymet verdikleri için hem vakit hem de merhametlerini boş yere harcayan gafil anne babaların gözünde tababet pek tabii ki değersiz bir şeydir. Doktor Muhyiddin bilhassa çocuk sağlığı hususunda gaflet içinde olmayı Osmanlı toplumu için son derece tehlikeli bir durum olarak görmektedir çünkü muhtemel çocuk ölümlerine yol açan sebeplerin başında modern tıbba kıymet vermemek gelmektedir. Doktor Muhyiddin ebeveynleri bu gafletten uyandırmaya niyetlidir; zira tababet ta Adem peygamber zamanına dayanan bir ilimdir ve ilimler hiyerarşisinde en yüksek mertebededir. Bu bakımdan ebeveyn nezdinde en güvenilir zümre doktorlar olması lazım gelirken ne yazık ki şifacı kadınlar doktorlardan rol çalmaktadırlar.

Kocakarı örneğinde gündeme getirilen bu rol çalma meselesi Doktor Muhyiddin'in anlatısında farklı bir hususa da eklemlenir. II. Abdülhamid dönemi kamu sağlığı alanında Doktor Muhyiddin gibi diplomalı doktorlardan rol çalan başka tehlikeli bir zümre daha bulunmaktadır: ecnebi doktorlar! Doktor Muhyiddin'in anlatısı kuşpalazı bağlamında zikredilen zümrenin II. Abdülhamid döneminde Osmanlı'ya gelen Avrupa menşeli doktorlar mı yoksa Osmanlı'daki diplomalı gayrimüslim doktorlar mı olup olmadığı konusuna herhangi açıklama getirmemektedir. Ancak bu dönemde İstanbul'da çocuk doktorlarının bulunduğunu ve tedavi amaçlı reklam verdiklerini biliyoruz.[22] Doktor Muhyiddin için vaktiyle tabibe müracaat edilmemesi ne kadar büyük bir hataysa aynı şekilde bir hastalık esnasında Müslüman Osmanlı bir doktoru tercih etmemek o derecede hatalı ve affedilmez bir harekettir. Doktor Muhyiddin'in bu düşüncesi iki farklı şekilde yorumlanabilir: geç Osmanlı kamu sağlığı alanında tezahür eden rekabet ortamında yaşanan bireysel ve mesleki kaygılar veyahut vatanperver duygular çerçevesinde yeşeren Müslüman Osmanlı ahaliye yönelik koruyucu refleks. Bu iki olasılığın örtüşmesi de pekâlâ mümkündür.

Bu yazıda Doktor Muhyiddin'in *Vâlideyne İhtâr yahud Kuş Palazı* adlı eseri örneğinde II. Abdülhamid dönemi reformcu elitist zihniyetini resmetmeye çalıştık. Bu eser bize son dönem Osmanlı'da yaşanan modern tıp ve doktorların siyasallaşma sürecini II. Abdülhamid'e muhalefet amacıyla örgütlenen Jön Türk hareketi/ İttihat ve Terakki Cemiyeti örneğinde olduğu gibi siyasal yapılanma/devlet kurma çerçevesinin yanı sıra Osmanlı'dan Cumhuriyete miras kalan bir düşünce yapısını oluşturmakta oynadıkları etkin rol üzerinden okumanın da mümkün olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla son tahlilde *Vâlideyne İhtar yahud Kuş Palazı* adlı eserin karmaşık bir süreç olan Osmanlı modernleşmesini anlamlandırmak adına önemli bir kaynak oluşturduğu kanaatindeyiz.

BERRAK BURÇAK
BİLKENT ÜNİVERSİTESİ SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

1 Ömer Seyfettin, *Kaşağı (Seçilmiş Hikayeler)*, Yayına hazırlayan: Murat Batmankaya (İstanbul: Say Yayınları 2006), ss. 191-196.

2 Kuşpalazı/Difteri *corynebacterium diphthriae* adlı bakterinin sebep olduğu, özellikle burun içi lezyonlarını ve boğazı etkileyen ve genellikle çocuklarda görülen salgın bir hastalıktır. Difteri tarif ve tarihçesi için bkz. Sandra M. Moss, "Diphtheria", *Encyclopedia of Pestilence, Pandemics and Plagues*, Cilt 1 A-M, ed. Joseph P. Byrne (London: Greenwood Press, 2008), ss. 158-161.

3 *Kaşağı*, s. 194.

4 *Kaşağı*, s. 196.

5 *Kaşağı*, s. 196.

6 Bu tema sıkça Dr. Besim Ömer Paşa'nın eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu konuyu Osmanlı dönemi doğum politikaları çerçevesi genelî Besim Ömer özelinde inceleyen önemli bir çalışma için bkz. Gülhan Erkaya Balsoy, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı: Geç Osmanlı Doğum Politikaları* (İstanbul: Can Yayınları, 2015).

7 Bkz. İbrahim Halil Kalkan, *Medicine and Politics in the Late Ottoman Empire (1876-1909)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2004).

8 Bkz. Cüneyd Okay, *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850-1900* (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998); Cüneyd Okay, "Modern Developments in Children's Health Care in the Ottoman Empire 1850-1900, *International Journal of Turcologia*, Cilt IV, Sayı 8, 2009, ss. 23-30; Benjamin C. Fortna (ed.) *Childhood in the Ottoman Empire and After*, (Leiden & Boston: Brill, 2016); Ayşe Zeren, "'Traditional' or 'Modern': The Reforms in the Ottoman Understanding Towards 'Children' In the Late Nineteenth Century," *International Journal of Arts and Sciences*, 4/17, 2011, ss. 51-75.

9 Nuran Yıldırım, *Hastane Tarihimizden Bir Kütüp Yıldızı: Hamidiye Etfal Hastanesi* (İstanbul, 2010); Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), ss. 216-237.

10 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, s. 215.

11 Hekimbaşızâde Doktor Muhyiddin, *Vâlideyne İhtâr yahud Kuş Palazı* (İstanbul: Alem Matbaası - Ahmed İhsan ve Şürekası, Mayıs 1316/1909).

12 İBB Atatürk Kitaplığı, Müteferrik Evrak, no. 55390.

13 *Vâlideyne İhtâr*., s. 3

14 Zeynel Özlü, "Osmanlı Devletinde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19.Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)," *Belleten*, Cilt LXXXI, Sayı 291, Ağustos 2017, ss.419-485.

15 Bkz. Elif Gültekin, "Arşiv Belgelerine Göre XIX. Yüzyılda Karamürsel'de Çocuk Hastalıkları ile Mücadele", *Lokman Hekim Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, 2017, ss. 33-40; Hamdi Doğan, "Vefayata Mahsus Vukuat Defterlerine Göre Salgın Hastalıklardan Ölümler: Adıyaman Örneği," *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, Cilt 6, Sayı 18, Kış 2017, ss.597-615; Erol Karcı, "II. Abdülhamid Döneminde Yozgat Sancağının Sağlık Durumu" *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, II. Cilt 5-7, Bozok Üniversitesi, Mayıs 2016, ss. 41-51.

16 *Vâlideyne İhtâr*., ss. 3-4.

17 Zeynel Özlü'nün mufassal çalışması son dönem Osmanlı devletinin kuşpalazı ile mücadelesinde yaşadığı zorlukları detaylarıyla göstermektedir. Bkz. Zeynel Özlü, "Osmanlı Devleti'nde Difteri Hastalığı".

18 *Vâlideyne İhtâr*., s. 4.

19 Bkz. Ceren Gülser İlikan-Rasimoğlu, "Sınırlar, Eğitim ve Lisans: On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Sağlık Mesleklerinin Standartlaştırılması", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, Sayı 1, Haziran 2017, ss. 227-245. Ayrıca bkz. Ceren Gülser İlikan-Rasimoğlu, *The Foundation of A Professional Group: Physicians in the Nineteenth Century Modernizing Ottoman Empire (1839-1908)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2012), Geç Osmanlı'da modern tıp aracılığıyla sağlık hizmetlerinin erkek egemen bir alana dönüştürülmesi için bkz. Gülhan Erkaya Balsoy, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı*.

20 Geç dönem Osmanlı annelik pratikleri söylemi için bkz. Tuba Demirci-Yılmaz. "Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Modernleşmesinde Annelik Kurguları (1840-1950)". *Cogito*, Sayı: 81, Yaz 2015, ss. 64-90. Ayrıca bkz. Tuba Demirci, *Body, Disease and Late Ottoman Literature: Debates on Ottoman Muslim Family in the Tanzimat Period (1839-1908)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi. (Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2008).

21 *Vâlideyne İhtâr*., s.5.

22 Bkz. Cüneyd Okay, *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler*.

HİJYENİK MODERNLİK: SON DÖNEM OSMANLI VE ERKEN CUMHURİYETTE TRAHOM COĞRAFYASI

YÜCEL YANIKDAĞ

Osmanlı'nın son ve Cumhuriyetin ilk on yıllarında mühiş bir tahribata yol açan trahom, Anadolu'yu tehdit eden "mesâib i selâse" (üç musibetler: sifiliz, sıtma ve verem)'ye dördüncü olarak görülmüş; salgının yoğun olduğu Güneydoğu Anadolu'yu bilmeyen onu uzak, sanki yabancı bir yer gibi gören Osmanlı'dan, onu hala bilmeyen Cumhuriyet'e geçişte bu yerleri bilmek, öğrenmek, haritalandırmak, "cahil ve pis" halka hijyen getirmek iki devletin de projesi olarak devamlılık göstermiştir.

XX. yüzyıl Osmanlı doktorları, düşünürleri ve subaylarının pek çoğu imparatorluğun, özellikle Anadolu'nun, bir "hastalık yuvası" haline geldiği konusunda hemfikirlerdir.[1] Erken Cumhuriyet yıllarında bu söylem daha da yaygın hale gelmiştir.[2] Bunun en az iki nedeni vardır: Birincisi, Balkan Savaşları ve özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında hem hastalıklar hem de hasta sayısının artmasıdır. İkincisi ise Cumhuriyetin ileri gelenleri için bir propaganda kaynağı olarak Osmanlı'nın Anadolu'yu bir hastalık yuvası haline getirdiği ve bu konuda hemen hiçbir şey yapılmadığının ileri sürülmesidir. Diğer salgınlar gibi dehşetli ve ölümcül hastalıklardan biri olmasa da bu makale trahom göz hastalığını son dönem Osmanlı ve erken Cumhuriyet bağlamında inceleyecektir.

Trahom hastanesi 1950'ler

Bazıları tarafından isminin dahi bilinmediği tahmin edilse bile, uzman göz doktorlarınca uzun zamandır Anadolu'yu tehdit eden "mesâib-i selâse" (üç musibetler: sifiliz, sıtma ve verem)'ye dördüncü ilave olarak görülen trahom[3], Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde başlamış, ilerleyen bir kaygıyla hem imparatorluk hem de erken Cumhuriyet liderlerinin dikkatini çekmeye başlamıştı. 1927'de toplanan İkinci Milli Türk Tıp Kongresi'nde tartışılan önemli konulardan birisi trahomdu.[4] Trahom, diğer ciddi hastalıkların yanında öldürücülüğünün "eksikliğini", tedavi olmayan insanların gözlerini kör etmesi veya diğer şekillerde tahrip edip belki daha rahatsız edici bir görüntü ortaya koyarak telafi etmiştir diyebiliriz.

1920'lerin ortasında başlayan trahomla resmi mücadele, Cumhuriyet rejiminin fevkalade özgün bir projesi olarak gösterilmişse de hastalık hakkındaki kaygı ve ilk teşebbüsler Osmanlı'nın son yıllarında başlamıştır. Osmanlı göz doktorları -Türk doktorlar olmadan önce- hastalığın tehlikeleri ve sıkı bir mücadele ge-

rektirdiği konusunda yazmaktaydılar. Gayretleri daha çok sözde kalmış olsa bile, tavsiye ettikleri bazı idari ve tıbbi tedbirler yeni rejim tarafından uyarlanmıştır. Burada tam bir devamlılık söz konusu olmasa da inkar edilemez bir bağlantı söz konusudur. İki rejim de trahomu özellikle bazı Anadolu bölgelerinde saptayarak oraların halkını pislikten, cehaletten, geleneksellikten ve sahte doktorların ellerinden kurtarıp hijyenik, fenni ve millete daha yarar bir hayata döndürmeye çalıştıklarını ileri sürmüşlerdir. Cumhuriyet rejimi doktorları trahomu (ve diğer birçok hastalığı) halkın sosyo-ekonomik potansiyeli bağlamında yorumlamaya başlamış olsalar da aynı zamanda durumu bir kamu sağlığı ve tıbbi idare sorunu olarak görmeye devam etmiştir. Bu bağlamda, devletin göz uzmanları ve diğer tıbbi elemanları, 1924'den başlayarak ve 1930'larda daha da derinleşen bir ilgi ile özellikle Güneydoğu illerini ve halklarını sistematik bir şekilde tarayıp trahomla savaş konusunda bilgi toplamıştır. Belirtilmiş amaçları bu mücadele için bir "trahom endeksi" ve haritası -kendileri bazen "coğrafya" kelimesini kullanmışlardır- ortaya çıkarmaktır.[5]

İlk önce trahom hakkında birkaç cümle etmek yerinde olacaktır. Bilimsel adı "chlamydia trachomatis" olan trahom kolay bulaşıcı, bakteriyel ve tedavi edilmezse körlükle sonuçlanan bir hastalıktır.[6] Kişiden kişiye aynı mendili, havluyu veya yastığı kullanmakla geçebilmektedir. Daha önemli bir bulaşma yolu da trahomlu gözlerdeki ıslaklık ve çapaklar için gelen karasineğin bir mekanik taşıyıcı olarak hastalıklı bir gözden sağlam bir göze bulaşıcı patojenleri nakletmesiyle olur. Aşağıda da göreceğimiz gibi, hastalık annelerden bebeklere çok kolay bir şekilde geçebilir. Osmanlı'nın son ve Cumhuriyetin ilk on yıllarında müthiş bir tahribata yol açan trahom, Anadolu'nun bazı yerlerinde hala endemik olarak gözükmektedir.[7] Türkiye'de trahomun "pek nadir olarak tipik bir şekilde" bulunduğunu eklemek gerekir.[8]

Trahom Hastalığı Hakkında Halka Nasihatler'den bir sayfa

Aşağıda Osmanlı ve Türk doktorların trahomun Anadolu'ya dışarıdan geldiğini kanıtlama çabalarına değineceğiz; bu onlar için hem tıbbi açıdan hem de modernlik konusunda olan endişelerinden dolayı önemlidir. Trahomun az ve çok bulunduğu ülkelerin listesini sıraladıktan sonra şöyle bitirir ve Amerika bile bu "musibetten yakasını" kurtaramadığı için eklerler:

> Trahomun, kapısını çalmadığı bir memleket hemen hemen yok gibidir. Yalnız şu fark ile ki, sosyal ve kültürel seviyenin yüksek olduğu yerlerde hastalık ya pek azdır yahut hiç yoktur. Buna mukabil temizlik, refah, aydınlık ve bir kelime ile medeniyet seviyesinin düşük olduğu memleketlerde trahom, içtimai bir afet maiyetini almıştır.[9]

Trahom ve trahomlular Türkiye'nin, Anadolu'nun geri kalmışlığının bir kanıtıdır. Trahom sadece bir hastalık olmaktan çıkar ve medeniyet seviyesi ölçüsüne döner. Bunun için de trahom endeksi, yani kaç kişide trahom olduğunu bilmek önemlidir. Birçok makale ve araştırma gösterir ki Türkiye'nin trahom endeksi Avrupa'ya nazaran yüksek olsa da Mısır, Filistin veya diğer Afrika ve Asya ülkelerine göre düşüktür. Ayrıca, hastalığı ekzojen veya dışarıdan gelme olarak göstermek adına, hem Osmanlı hem de Cumhuriyet doktorları için trahomun Anadolu'ya nasıl geldiği konusu önemlidir.

Mısır'ı işgal eden Napolyon'un askerlerinin Fransa'ya geri dönüşü ile beraberinde getirdikleri trahom ilk olarak Avrupa'da Mısır hastalığı (ya da Mısır göz hastalığı) diye tanımlanmıştır. Fakat Mısır sadece hastalığın çok yoğun olduğu yerlerden birisidir. Hastalığın Anadolu'ya girişi ise birkaç etkene bağlanır. İlk olarak I. Selim'in Mısır seferinden dönen askerlerinin trahomu getirdiği tahmin edilir. Fakat daha önemli ve yakınca bir neden ise XIX. yüzyılda Mısırlı İbrahim Paşa ordusunun Halep, Suriye civarlarına kadar gelerek Osmanlı topraklarını işgal etmesi ve burada uzun müddet bulunmasıdır. Trahom Mısırlı askerlerden halka geçecek ve yavaşça kuzeye, Güneydoğu Anadolu'ya ve güneye Filistin'e doğru ilerleyecektir.[10] Hastalık Arabistan ve Yemen'de zaten bulunmaktadır. Halk hastalığı hijyenik yönden anlamadığından ve tıbbi bir müdahale olmadığından trahomluların sayıları gitgide artmıştır. Trahomlu ve dikkatsiz anneler yüzünden 15-20 günlük çocuklarda bile görülmeye başlayan hastalık[11], Birinci Dünya Savaşı'nda yine ani bir artış göstermiş ve daha çok Güneydoğu Anadolu'ya tutunmaktayken diğer bölgelere de yayılmaya başlamıştır. Bu noktada savaşın etkisi ile ilgili birkaç neden

Dr. Mabel Elliott, İzmit, 1921, Drexel University, College of Medicine Arşivi

https://idea.library.drexel.edu/islandora/object/lca%3A25.4?page/1/mode/1up

vardır: İlk neden, sivil halkın muhaceret ve tehciridir.[12] Diğer bölgelerde yaşayan halk Güneydoğu'ya geldikçe veya zorla gönderildikçe yerel hasta halk ile temasları trahomu artırmıştır. İkinci olarak, evvelce sağlıklı olsa da trahomlu sivillerden hastalığı kapan askerler Tarsus'tan Filistin'e, Filistin'den Çanakkale'ye veya Erzurum'a gittikçe hastalığı beraberlerinde getirmişlerdir. Hiç şüphe yok ki bu durum savaş sonunda terhis ile daha da önemli bir problem haline gelir. Son olarak, özellikle Mısır'dan dönen Osmanlı esirler arasında hala bulaşıcı aşamada olan birçok trahomlu bulunuyordu. Memlekete dönüş yılları İstanbul'un işgal ve kaos yıllarına rastladığından birçoğu kontrolsüz ve muayenesiz evlerine dönmüş veya İstiklal Savaşı'na katılarak hastalığı yaymaya devam etmiştir.[13] Öyle ki, 1920'de, yani Cumhuriyetten önce ve İstiklal Savaşı bitmeden, üç milyon Anadolulu'nun trahomlu olduğu zannedilmekteydi. Bu rakam Türkiye'nin 1923'te sahip olduğu nüfusun beşte birinden fazlası anlamına gelir.[14]

Trahomun nerede ve hangi gruplar arasında daha yaygın olduğu iki devleti de meşgul eden sorulardan birisiydi. Hastalığın yayılışını biraz daha yakından tanımak için ilk önce Osmanlı kaynaklarıyla başlamak gerekiyor. Hastalığın bulunduğu alanı sadece Güneydoğu Anadolu olarak belirleyen Osmanlı Sıhhiye Müdüriyeti, bu konuda ilk adımını atmaya kalkarken Cihan Harbi başlar. Dr. Ahmed Muhtar anlatıyor: "Harbden evvel sıhhiye müdüriyetinde müteşekkil bir komisyon tarafından trahom hakkında bir mücadele teşkilatı yapıldığı ve harbin zuhuruyla tatbikine imkan bulunmadığını o zamanlar işitmişdim." On yıllardan beri Anadolu'da "bir çok gözlerin sebeb-i harabisi"ne neden olmuş bu hastalık için yapılan "teşebbüs pek geç olmakla beraber yine şayan-ı şükran idi." Savaşın neden buna mani olduğunu anlamadığını belirten Ahmed Muhtar, "Harbin devamı müddetince bu mücadeleye daha ziyade ihtiyaç vardı" diye ekler. Çünkü trahomlu askerler ordu içinde önemli bir problemdi.[15]

Osmanlı Devleti niçin trahomla yeteri kadar ilgilenmedi? Bu soruya cevap vermeye çalışmadan önce, savaş zamanında olan önemli bir gelişmeyi eklemek gerekiyor: 1913-1914'e nazaran, trahom Birinci Dünya Savaşı'nda ve hemen sonrasında çok daha büyük ve tehlikeli bir problem oldu. Başka bir deyişle, trahom savaştan önce de Güneydoğu Anadolu'da kendini rakamlarla göstermiş olsa da savaş zamanında savaşın ve devlet politikasının yarattığı koşullardan dolayı çok daha büyük çapta bir artış göstermiştir. Bu artış hem trahom kurbanlarının sayısında hem de trahomun etkili olduğu coğrafyaların genişlemesinde belli olmuştur. Böylece, trahom 1918 sonrasında 1914'e mukayese ile çok daha büyük bir problem halini almıştır.

Kilis Göz Hastanesinde doktor olan Ahmed Muhtar, Aralık 1919'da yazdığı bir makalede bazı önemli ipuçları verir. O güne kadar "trahom hakkında memleketimizde hemen hiçbir şey yapılmamıştır" diyen doktor bu başarısızlık için iki genel neden sayar: İlk olarak, Osmanlı'da göz hastalığı uzmanları "gayri mevcud" denecek kadar azdır. İkincisi ise trahomun en şiddetli olduğu yerlerin ("aksam-ı memalik") payitahta olan uzaklığıdır.[16] Onun başka bir deyişiyle, hastalığın sebebini hakkında çok "noksan-ı malumatımız" vardır. İkincisi ise ne Osmanlı Devleti'nin

ne de onun var olan birkaç uzman doktorunun "menatık-ı maraziyeyı (hastalık mıntıkalarını)" tanımadığıdır.[17] Trahom Güneydoğu'da "endemik ve epidemik bır hastalık" olsa da Istanbul ve etrafında hemen hiç yok gibidir. Trahom Anadolu'nun uzak ve pek bilinmeyen bölgelerini tahrip ettiğinden İstanbul'un pek dikkatini çekmemiştir. Dr. Ahmet Muhtar daha fazla göz uzmanı yetiştirilmesini, Anadolu'ya atanmalarını, fakat ondan önce "bu mıntıkaların" tanınması ve bilinmesi gerektiğini hatırlatır. Yani bu bölgeleri tanıyabilmek için onların taranması, ölçülmesi, sayılması ve haritalandırılması gerekmektedir. Kendisi Osmanlı hükümeti adına yazsa da tavsiyeleri Cumhuriyet hükümeti tarafından belli bir süre geçtikten sonra icra edilecektir.[18]

Bu uzak yörelerde, Osmanlı Devleti'nin göz uzmanlarının ve hatta "belediye hekimlerinin" bile eksikliğinde, halk durumu daha da beter yapan alternatiflere başvurmuştur. Özellikle gözlerinden şikayetçi olan halk şifa için "adlı sanlı, dişili erkekli bir çok mutatabbiblere" (yalancı hekimlere) dönmüşlerdir. Mutatabbibler "serbestçe çalışabilmekte ve her tesire karşı muhafaza-yı mevki etmektedirler." Kilis ve civarında halk arasında "otcu" olarak bilinen ve bazıları "şöhretli" olan mutatabbiblerin hem seyyarları hem de muayenehaneleri olanları vardı. Ahmed Muhtar'a ve diğer doktorlara göre, otcular için "hemen her madde bir ilaçtır." Bazıları un, nişasta, incir yaprağı, sigara külü ve zifiri ile diğer doğal maddeleri kullansa da bir kısmı "sulfat duzink" (sulfate de zinc) ve "kokain"e kadar varan "fenni" malzemeler kullanıyordu.[19] Aynı yerlerde "kırlangıç" olarak bilinen mutatabbib "operatörler" de vardı. Doktoru olmayan yerlerde "kırk para ve hatta daha ucuz bir bedel mukabilinde göz otlamaları" yapan bütün bu yalancı hekimler ve operatörler "adeta yangına körükçü vazifesinde bulunmaktaydırlar".[20] Yalancı doktorların saf dışı bırakılması ancak modern tıbbın göstereceği iyileşmelerle mümkün olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin göz doktoru olarak Kilis'te çalışan Ahmed Muhtar'ın görüşleri ve bağlamı ilginçtir. 1919'da trahomun Kilis'te yarattığı dehşeti güncel bir şekilde ve detaylıca aktarsa da sanki trahomun Güneydoğu illeri dışındaki varlığı bilgisi 1914 evveline dayalı gibidir. Yani trahomun hala Güneydoğu Anadolu'yla sınırlı olduğu izlemini verir. Sadece birkaç sene sonra, 1924 tarihli *Trahom Hakkında Halka Nasayih* kitapçığı trahomun "Adana, Urfa, Malatya, Diyarbakır, Erzurum, Van, Bitlis, Muş, Aydın, Manisa ve Haymana (?) ahalisinde ziyade" olduğunu yazar.[21] Yani trahom savaş sırasında ve hemen sonrasında yayılarak sadece Güneydoğu'da kalmayıp; Doğu, Batı, ve İç Anadolu'yu da etkisi altına almıştır.

Osmanlı kaynakları trahomun belli yöre ve halk arasındaki yaygınlığını daha çok hijyenik koşulların eksikliğine ve yoksulluğa bağlar. Ahmed Muhtar'a göre kişisel hijyenın bilinmediği yerlerde hastalık "büyük bir dehşetle hüküm sürer" ve trahom genellikle fakir halkın "sefalet" ve "pisliğe" alışmış olanlarında görülür.[22] Hayat tarzı "ıcabı" pek sık bir halde yaşayan ve hijyenik kalması gereken bazı özel eşyaları paylaşan "aileler arasında hemen hemen trahomsuz bir ferde tesadüf edilemez." Temiz aileler arasında ise hastalık nadir görülür.[23] *Nasayih*, trahomlu halkı ırksallaştırma yolunu tutar: "kabile halinde ve fena şerait altında yaşayan Arap ve Kürt milletleriyle Çerkes ve Yahudilerde trahom hastalığı" daha fazla görülmektedir.[24] Sonraki yakın yıllarda bu etnik açı biraz hafifsenecektir. "Her hangi ırka mensup olursa olsun trahomlular arasında yaşayan her şahıs trahoma yakalanabilir." Fakat bu düşünüş bile "yaşayış tarzı" ile hastalık arasında doğrudan bir

13 ARALIK 1965

TRAHOM'UN NE OLDUĞUNU ANLAMAMIZ İÇİN GÜNEY-DOĞUDAKİ YÜZBİNLERCE İNSANIN ÇAPAKLANMIŞ, KANLANMIŞ GÖZLERİYLE SEYRETTİĞİ DÜNYAYI YAŞAMAMIZ GEREKİR

TRAHOMLU KÖYLER UZAKTAN BELLİ OLUR

MALATYA, Muzaffer BAL YAZIYOR

KADERLERİNE BIRAKILMIŞ KÖYLER

MUHTEMEL TEHLİKE

https://basindasosyalizasyon fisek.org.tr/fixme-382/

ilişki kurar. "Ancak bazı ırk ahalisinin yaşayış adetlerindeki hıfz-ı sıhha kaidelerine adem-i dikkat ve riayetsizlikleri" o "ırk" arasında trahomun daha çabukça yayılarak "meş'um neticeler gösterdiği"ni kanıtlamıştır.[25] Bu söylemde yukarıda belirtilen etnik ve dini gruplar geleneksel, ilkelce ve temizlikten anlamaz bir tabaka

Gaziantep Trahom Mücadele Hastahanesi

halinde ortaya çıkar. Tabii ki onlara medeniyet ve hijyen getirmek devletin vazifesi olur. İleriki yıllarda etnik referans çeşitli kitapçık ve broşürlerden kalksa da bunu birduyarlılıkolarak görmemek lazım. 1930'lu yıllarda Türkleştirme politikaları devam ettiğinden propaganda amaçlı basılmış devletin kendi yayınlarında Kürt veya Araplara gönderme yapmak, o politikayı zayıflatmaktan başka bir şey olamazdı.

Trahomun yayılmaya devam etmesi ve onun en kesif olduğu yerlerin yeni başkente daha yakın olması ve hem de Cumhuriyet hükümetinin Güneydoğu ve Doğu illerini Osmanlı'dan daha etkili bir şekilde yönetmeyi amaçlaması sebebiyle 1924'te Sağlık Bakanlığı bu hastalığa karşı savaş açar. Aynı sene Ankara Numune Hastanesinde göz mütehassısı olan Dr. Vefik Hüsnü [Bulat] Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam tarafından trahom ile savaşta görevlendirilir. Ahmed Muhtar'ın da İstanbul için dediği gibi, Ankara'dan "uzak" yerler pek bilinmez. Mücadeleye başlamadan önce Güneydoğu ve Orta Anadolu'yu gezerek ve "tetkik" ederek trahomun bir haritasını çıkarmak gerekir. Teşvik için yüksek bir maaş bağlanan Bulat, bu bölgelerde okul, hapishane ve çarşılara gide-

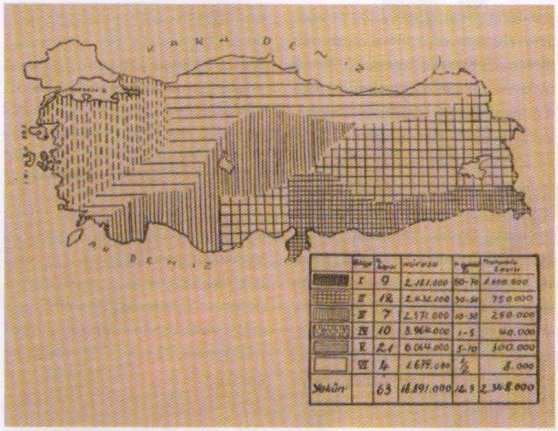
rek "tarama" ve "sondaj" yapmaya başlar. Hazırladığı raporu 1927'de toplanan 2. Milli Tıp Kongresi'nde "Türkiye Trahom Coğrafyası" adı ile sunar.[26] Bununla birlikte, Bulat'ın bir ön raporuna bağlı olarak, savaşın ilk adımları 1925'de hastalığın en kesif olduğu yerlerde atılmıştır: Malatya, Adıyaman ve Kilis. İlk olarak buralarda onar yataklı dispanserler açılmış ve bunları Adana, Maraş, Gaziantep ve Urfa takip etmiştir.[27]

Bulaşıcı ve milletin sağlığına tehdit olmaktan başka, trahomlu hastalar aynı zamanda devlet ve toplumun zaten yetersiz olan kaynaklarını da tüketenlerdendi. Trahomlular hala bulaşıcıyken sağlıklı insanlar arasında olamayacağından, devletin onları tecrit etmesi gerekiyordu. Okullardan hapishanelere veya kışlalara, tüm bu çabalar hem ayrı binalar ve hem de ayrı görevliler gerektirmekteydi. Fakat devlet ve milletin maddi kaybı sadece bu yönden değildi. Trahomlu hastalar ve özellikle başkalarının yardımına ihtiyacı olanlar muhtaçlıktan kısa zamanda çıkarılıp "memlekete yarar birer eleman" haline getirilmeliydi.[28] Bunun önemini açıkça göstermek için Dr. Niyazi İsmet'in yine 1927'deki 2. Milli Tıp Kongresi'ndeki verdiği rakamları 1948 için güncelleyen ve kazanç endeksine bağlayan Nuri F. Ayberk şöyle bir tablo çıkardı ortaya:

> Memlekette mevcudiyetini kuvvetle tahmin ettiğimiz iki milyon trahomlunun yalnız yüzde onunda, kendilerini işten, güçten alıkoyacak ihtilâtlar (komplikasyonlar) bulunduğunu kabul edelim. Bu 200.000 vatandaşın senenin bir ayında çalışmadıklarını farz ve bir günkü yevmiyenin üç lira olduğunu hesap edecek olursak, trahom yüzünden memleketimizin senede en aşağı 18-20 milyon lira kaybettiği anlaşılır. Görülüyor ki, trahom, sosyal ve ekonomik bakımdan mühim bir dava halinde önümüzde dikilmiş duruyor.[29]

1934'de "trahom mücadele teşkilâtı reisliğine" getirilen Ayberk'in verdiği ilk kararlardan birisi Vefik Hüsnü Bulat'ın "Türkiye Trahom Coğrafyası" raporunu güncelleyip genişletmekti. Amaç ortaya bir Türkiye "trahom epidemiyoloji haritası" çıkarmaktır.[30] Bunun için "mücadele mıntıkasında nüfus sayımına benzer umumî bir tarama yaptırıp trahom endeksi (hakikate yakın bir şekilde)" çıkarmaya karar verir. Bulat'ın çalışmasına, Sağlık Bakanlığı istatistiklerine ve kendi bulgularına dayanarak Türkiye'nin bir trahom haritasını çizer (Şekil X). Trahom endeksine göre, Türkiye altı bölgeye ayrılmıştır. 19 milyon nüfuslu Türkiye'nin 2 milyonundan fazlası yani % 10,5'i trahomludur.[31] Şaşırtmayan bir şekilde, %50 ile %70 arasında enfeksiyon nispetiyle Güneydoğu hala endeksi en yüksek olan yerdir.

1934'e varılmadan önce, bulaşıcı hastalıkları ve bunları taşıyan halkı belirleme ve denetleme işlerini kolaylaştırmak için 1930'da Umumi Hıfzıssıha Kanunu ile trahom gibi bulaşıcı hastalıkların ihbarı mecburi yapılmıştı. Aslında bu kanundan önce de trahom ve birçok hastalığın rapor edilmesi şarttı. 1928'de yayımlanan *Köy Muallimleriyle Sıhhî Musahebe*, öğretmenlere köylerde gördükleri hangi hastalıklarının ihbarının gerektiğini hatırlatıyordu.[32] Böylece öğretmenler köylere eğitim getirirken aynı zamanda devletin gözü kulağı oluyordu. 1930 Kanunu hala bulaşıcı safhada olan "trahom hastalarının okul, fabrika, imalathane ve sair resmi ve hususi müesseselere devamı"nı yasaklamıştır. En azından kısmen de olsa, Türkiye'yi ziyaret eden Amerikalı eğitimci John Dewey'nin tavsiyesini takip ederek

	Bölge	İl sayısı	Nüfusu	Nisbeti %si	Trahomlu sayısı
	I	9	2.181.000	50-70	1.000.000
	II	12	2.432.000	30-50	750.000
	III	7	2.571.000	10-30	250.000
	IV	10	3.964.000	1-5	40.000
	V	21	6.064.000	5-10	300.000
	VI	4	1.679.000	½	8.000
Yekün		63	18.891.000	12.3	2.348.000

okullar birer hijyen-eğitim bilim arenaları olarak yeniden doğmaya başlamıştır.[33] Bu bağlamda, okullarda nasıl bir trahom mücadelesi yapılması konusunda Sıhhat ve Eğitim Bakanlıkları arasında "müştereken tedabir ittihazı mecburi kılınmıştır".[34] Trahomlu öğrenciler diğerlerinden ayrılıp ayrı binalarda eğitime tabi tutulmuştur. Okullara yeni kayıt olan öğrenciler için ilk olarak bir göz doktoru tarafından muayene edilmesi zorunluluğu getirilmişti. Kanun ayrıca yiyecek hazırlayan, dağıtan ve satan tüm esnafların; otel, lokanta, hamam ve kahvehane çalışanlarının ve tüm sokak satıcılarının sık sık muayene yapılmasını zorunlu kılar. Akut seviyede trahomlu olanlar tedavi edilene kadar işlerinden alıkonulacaklardır. Kanun ayrıca tüm işverenlere işçileri arasında gördükleri en ufak göz problemini bile ihbar etmek sorumluluğu getirmiştir. Trahom ile teşhis edilenlerin isimleri "trahom defterine" yazılacak ve bu kişiler tedavi şekil ve tarihlerini gösteren birer trahom vesikası verilecekti.[35] Böylece, devlet hem köy öğretmenleri gibi kendi elemanlarını hem de özel sektör işverenlerini, köylüleri ve işçileri denetleme ve gözetleme aracı olarak kullanmıştır.

Yukarıda da görüldüğü gibi okullarda trahomla ilgili düzenlemeler, Sıhhat ve Eğitim Bakanlıklarının işbirliği yapmalarını gerektiriyordu. Aslında bu sadece bir başlangıçtı denilebilir. Çünkü trahomla savaş sadece Sağlık Bakanlığının kendi başına başarabileceği bir proje olamadığı belliydi. Eğitime ek olarak Milli Savunma Bakanlığının da iştiraki gerekiyordu. "Muntazam savaş yapan bütün medenî memleketlerde trahomlular kur'a efradının celbi gibi polis ve jandarma marifetiyle muayene ve tedaviye sevk olunur."[36] Yani Sağlık Bakanlığının ulaşamadığı yerlerde veya tedavi için zor kuvvet kullanamayacağı durumlarda, trahomlu belirleme ve toplama işleri Savunma Bakanlığına düşüyordu. Nihayet, doktorların ulaşamayacağı yerlere jandarma girebilirdi. Milli Eğitim'in görevlerinin bir kısmını yukarıda gördük. Onun dışında bakanlık trahom hakkında çocukları hijyen konuları da dahil olmak üzere eğitecek, öğrencilerin ailelerine birer "temizlik misali" olmalarını sağlayacaktı. Yani çocuklar milletin daha sağlıklı geleceği için birer sağlık örneği ve elçisi olacaklardı. Ayberk gibi trahomla uğraşan doktor ve bürokratlar trahomun sadece hastane ve dispanser açmakla veya "hasta ilaçlamakla" yenilmeyeceğini açıkça kabul ediyorlardı.[37] Savaş birçok cephede mücadele ile ancak kazanılabilecekti. Çünkü devlet hasta insanları tedavi ederken bile birçok yeni trahom kurbanları beliriyordu. Dr. Ahmed Muhtar'ın da değindiği gibi çocukların bu yönden ayrıca başka bir önemi vardı: "Hastalığı kökünden kazımak için işe evvelâ ana kucağındaki çocuklardan, yani aile ocağından başlamak lâzımdır." Bu yön aksatılmıştır ama çok önemlidir. Aslında trahom "bir çocuk hastalığıdır". İstatistikler gösteriyor ki trahoma yakalananların %60'ı (0-5) yaş arasında, %30'u (5-15) yaş arasındadır.[38] Topluca bakarsak, bu rakamlar doğruysa, ileriki trahomla mücadele yıllarında bu hastalığa yakalananların %90'ı 15 yaşından küçüktür. Trahomla savaşın başarılı olması için yenidoğan bebekten yaşlılara kadar tüm nüfusun modern tıptan ve hijyenden paylarını almaları gerekiyordu.

Ayberk, "Türkiyede trahom problemi ve savaşı," s. 293.

***Trahom Hastalığı Hakkında Halka Nasihatler*, kapak (solda)**

***Trahom Hastalığı Hakkında Halka Nasihatler*'den bir sayfa (sağda)**

Bu ihtiyar Trahomdan kör olmuştur. Hastalığı çocuğuna da geçmiştir. Eğer tedavi edilmezse çocuğu da babası gibi kör olacaktır.

Trahom Hastalığı Hakkında Halka Nasihatler'den bir sayfa

Trahom çabuk bulaşır.

Korunmak için çare :

Sık sık sabunla el yıkamak !
Kirli elini gözüne götürmemek !
Tozdan ve sineklerden gözü korumak !

Trahomla savaşın ilerleyen yıllarında, devlet hem mücadele "mıntıkası"nı gitgide genişletti ve hem de daha fazla hastane ve dispanser açtı. Eziyet gören, haddinden fazla yüklenmiş eşeklerin sırtlarında köy köy dolaşan seyyar doktor veya sıhhat memurları motorize edilmeye başlanıldı. Birçok makale özellikle o detayları derinlemesine açıkladığından burada tekrarlamaya gerek görülmemiştir. Fakat en azından Ayberk'e göre ilk çabalar trahoma pek bir darbe vurmamış olsa da önemli olan "hastalığın ağırlığı ve tedavinin faydası hakkında köy ve kasaba halkımızda esaslı bir inanç ve kanaatin teessüs etmesidir."[19] Biraz abartıyı göze alarak diyebiliriz ki, doktorlar en azından halka hijyen bilgisi ve modern tıp getirip, geleneksel mutatabbibleri marjinalleştirmeye başlamışlardır.

Kendisini meşrulaştırmak ve amacının ülkeyi modernleştirme çabası içinde olduğunu göstermek isteyen devlet, trahomla mücadeleyi kendisine özgü bir proje olarak tanıtır. Halkına önem vermeyen ve onların hastalıklarıyla ilgilenmeyen Osmanlı'ya karşı, onların sağlığına önem veren, köylerine doktor gönderen bir Cumhuriyet vardır. Mücadelenin özgünlüğü doğru olsa da ortada algılanabilir bir devamlılık vardır. En azından bu konuları düşünen ve 1914'ten önce mücadeleye hazırlanan Osmanlı doktorları, 1923'ten sonra Türk doktorları olurlar. Cihan Harbi mücadeleyi engellemiş ve hatta hastalığın boyutlarını inanılmaz derecede artırmış olsa bile fikirler çok yeni değildir. Güneydoğu Anadolu'yu bilmeyen, onu uzak, sanki yabancı bir yer gibi gören Osmanlı'dan, onu hala bilmeyen Cumhuriyet'e geçilir. Fakat bu yerleri bilmek, öğrenmek, haritalandırmak, "cahil ve pis" halka hijyen getirmek iki devletin de projesiydi. En azından şimdilik, trahomu (ve belki de diğer yaygın hastalıkları) halkın sosyo-ekonomik potansiyelini engelleyen bir problem olarak görmek Cumhuriyet'in bakışıdır diyebiliriz.

YÜCEL YANIKDAĞ
RICHMOND ÜNİVERSİTESİ TARİH BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

1 Birçok hastalığın ve onların sayısı artan kurbanlarını gördükçe bu insanlar arasında derince bir milli biyolojik dejenerasyon korkusu oluşmuştur. Bakınız, Yücel Yanıkdağ, "Psikopatlar, Frengililer, Veremliler ve Müdafaa Caniler: Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sinde Dejenerasyon Korkusu", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Der. Burcu Kurt ve İsmail Yaşayanlar, 47-70, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2017).

2 Mazhar Osman Uzman, "Konferans", *İstanbul Seririyatı* 22 (Haziran 1940), 57.

3 Ahmet Muhtar, "Memleketimizde trahom (1)", *İstanbul Seririyatı*, 1, numara 8 (1 Kanun-ı Evvel 1335), 159. Bu makale aynı isim altında iki ayrı nüshada yayımlanmıştır. İlkine (1) ve ikincisine (2) numarasını bir karışıklığa yol açmasın diye ben ekledim. Nuri Fehmi Ayberk "Cumhuriyetten evvel bizde trahomun adının, sanırı bilen pek az kimse vardı." der. "Umum trahom mücadele teşkilatı reisi Dr. Nuri Fehmi'nin 3/1/935 tarihinde Ankara ve İstanbul radyolarında verdiği konferans", *İstanbul Seririyatı* 17, numara 3 (Mart 1935), 16.

4 Vefik Hüsnü, *İkinci Milli Türk Tıb Kongresi: Trahom Coğrafyası* (İstanbul: Kader Matbaası, 1926);

5 Cumhuriyet'in trahom politikası ile Foucault'nun biyopolitika ve yönetimsellik konuları üzerindeki gözlemleri arasındaki ilişki açık olsa bile maalesef bu kısa makalede onları doğrudan işlemeyeceğim.

6 J. D. Chidambaram, T. M. Lietman, "Trachoma", *British Journal of Ophtalmology* 89 (Ekim 2005), 1232-33.

7 Mesela, Erzurum Pasinler ve Köprüköy'de 1997'de yapılan bir çalışma muayene edilen 8606 kişi arasında 506 (%5.9)'ünde trahom görülmüştür. Asuman Güraksın ve Gülay Güllülü, "Prevalance of Trachoma in Eastern Turkey", *International Journal of Epidemiology* 26 (1997), 436-42. bilgi 437'de. Trahom'un daha da azalmış olsa da hala devam ettiğine kuşku yoktur.

8 Ahmed Muhar, "Memleketimizde trahom (1)", 160. Bunun için hem erken dönem doktorlar tarafından hem de burada trahom kelimesi kullanılsa da kastedilen hastalık ona yakın başka bir oftalmik hastalık da olabilir.

9 Nuri Fehmi Ayberk, "Türkiyede trahom problemi ve savaşı", *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası* 14, sayı 7 (Temmuz 1948), 294.

10 Ahmet Muhtar, "Memleketimizde trahom (2)", *İstanbul Seririyatı* 2, numara 15 (1 Temmuz 1336), 381; Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti, *Trahom Hakkında Halka Nasaayıh* (Dersaadet: Hilal Matbaası, 1340), 2-3.

11 Ahmet Muhtar, "Memleketimizde trahom (2)", 382.

12 Dr. Ahmet Muhtar'ın verdiği trahomun en yaygın olduğu yerlerin listesini okurken gözüme şöyle bir şey çarptı. Onun verdiği bazı isimler ile tehcire zorlanan Ermeni halkı için oluşturulan bazı derme çatma "kamp"ların yerleri arasında bir ilinti var diyebiliriz: Rumkale, Pazarcık, Reyhaniye, ve Suruç bunların bir kısmıdır. Ahmet Muhtar, "Memleketimizde trahom (2)", 382.

13 Mehmed Emin, *Memleketimizde İntişar Etmekte Olan Mısır Hastalığı* (İstanbul: Necm-i İstiklal Matbaası, 1337), 2-3, 11-12. Savaştan sonra İstanbul ve Anadolu'da sağlık işleri ile ilgilenen Amerikalılar bu konuda İstanbul hükümetinin uyarınışlardır. Korkuları geri dönen trahomlu esirlerin hastalığı ailelerine bulaştırmasıydı.

14 Meliha Özpekcan, "Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Politikası", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 7 (2001), 125; Sağlık ve Sosyal yardım Bakanlığı, *Sağlık Hizmetlerinde 50.Yıl* (Ankara: yayınevi adı yok, 1973), 130.

15 Ahmed Muhtar, "Memleketimizde trahom (1)", 160.

16 Ahmed Muhtar, "Memleketimizde trahom (2)", 380.

17 Ahmed Muhtar, "Memleketimizde trahom (1)", 159-60.

18 Ahmed Muhtar, "Memleketimizde trahom (1)", 159-60

19 Ahmet Muhtar, "Memleketimizde trahom (2)", 380-81; ayrıca bakınız, İsimsiz. "İçtimai Hıfzıssıhha – 14 – Trahom", *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası*, 4. Sene, Sayı 39, (15 Teşrin-i Sani 1923), 81. 40 paraya kokain olur mu sorusunu maalesef yanıtlayamayacağız

20 Ahmet Muhtar, "Memleketimizde trahom (2)", 381. Mesela, "kırlangıçlar" dikiş yüksüğü ile göz kapaklarını kazırlar.

21 *Trahom Hakkında Halka Nasaayıh* (Dersaadet: Hilal Matbaası, 1340), 9.

22 Ahmet Muhtar, "Memleketimizde trahom (2)", 382.

23 Ahmet Muhtar, "Memleketimizde trahom (2)", 382.

24 *Trahom Hakkında Halka Nasaayıh*, 9.

25 Vefik Hüsnü. İkinci Milli Türk Tıb Kongresi: Trahom Coğrafyası, 20. Irk kelimesini kullanmadan S. Şükü'nün makalesi de de hıfzıssıhhadan anlamayan ve "sefaletle yaşayan tabaka-yı halk arasında daha ziyade müntesirdir (yayılmış)". der "Trahom: Trachome", *İstanbul Seririyatı* 8, sayı 9, (1927), 1360.

26 Nuri Fehmi Ayberk, "Türkiye trahom mücadelesi tarihçesine ait hatıralarım (1)", *İstanbul Göz Kliniği Bülteni* 19 (Ekim 1961), 127-29. Nuri Fehmi Ayberk, "Türkiyede trahom problemi ve savaşı", 293.

27 Ayberk, "Türkiye trahom mücadelesi (1)", 127-29.

28 Ayberk, "Türkiye trahom mücadelesi (1)", 130.

29 Nuri Fehmi Ayberk, "Türkiye'de Trahom Problemi ve Savaşı", *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası* 14, sayı 7 (Temmuz 1948), 294

30 Ayberk. "Türkiye trahom mücadelesi tarihçesine ait hatıralarım (2)", *İstanbul Göz Kliniği Bülteni* 19 (Kasım 1961), 141.

31 Ayberk. "Türkiyede trahom problemi ve savaşı", 293-4; Ayberk, "Türkiye trahom mücadelesi (2)", 141.

32 Reşid Galib, *Köy Muallimleriyle Sıhhi Muaahebe* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928)

33 Charles Dorn ve Doris Santoro, "Political Goas and Socialideals: Dewey, Oemocracy and the Emergence of Turkish Republic", *Education and Culture* 27 (2001), 12-13

34 *Sıhhiye Mecmuası Fevkalâde Nüshası*, 67.

35 "Turkey: Trachoma Campaign Regulations", *Journal of the American Medical Association* 99, numara 14 (1 October 1932), 1186.

36 Ayberk, "Türkiyede trahom problemi ve savaşı", 296.

37 Ayberk, "Türkiyede trahom problemi ve savaşı", 293.

38 Ayberk, "Türkiyede trahom problemi ve savaşı", 296.

39 Ayberk, "Türkiyede trahom problemi ve savaşı", 295.

AJANS PRESS
Medyadaki Gözünüz
AJANS PRESS
medya analizi
İHTİYACINIZ OLAN TÜM NİTELİKLİ
BİLGİ ELİNİZİN ALTINDA!
Yerel, ulusal ve uluslararası medyada yer alan yüz binlerce haberi tüm dünyada takip eden Ajans Press, ihtiyacınız olan nitelikli bilgiyi size sunarak; sektörel gündem ve medya analiz raporlarını istediğiniz dilde hazırlar.
444 7 212 www.ajanspress.com.tr info@ajanspress.com.tr

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE KUCAKLAŞMAYI UNUTTURAN HASTALIK FRENGİYLE MÜCADELE

EMİNALP MALKOÇ

Frengi, Cumhuriyet döneminde sayısal açıdan diğer hastalıklar derecesinde kendisini göstermese bile kuşaktan kuşağa geçebilme gibi farklı bir özelliğe sahipti. Öte yandan hastalıkla mücadele kısa süreli bir tedaviyi içermekteydi. Bunlardan dolayı bir yandan ülke olanakları çerçevesinde hastalık kontrol altında tutulmaya çalışılarak teknik imkanlarla tedavisine yönelinirken bir yandan da kalıcı sonuçlar elde edebilmek amacıyla halkı bilinçlendirici önlemlerle hastalığın önü alınmaya çalışılmıştı. Yine aynı nedenlerden dolayı hastalıkla ilgili istatistiksel verilerin toplanmasına özen gösterilmişti. Her şeye rağmen hastalığın yarattığı korku gündemde uzun süre yerini koruyacaktı.

Frengi, büyük ölçüde cinsel yolla bulaşan bir hastalıktır. Bunun yanında ortak eşyalar kanalıyla bulaşan "masum frengi" (non-venereal/endemic trepanomatoses) olarak adlandırılan formu da bulunmaktadır. Öncelikle cinsel organlarda belirtilerini gösteren hastalık, yayılma hızı yüksek olmakla birlikte üç aşama geçirmektedir. Şişliklerle kendini göstermekte; ilerledikçe kalp, göz, sinir sistemi, beyin, kemikler ve eklemleri etkilemektedir. Özellikle kafatası, kol-bacak kemiklerinde deformasyonlara, fare yemiş gibi çentiklere neden olmaktadır. Son aşamada ise kalp hastalıklarına, körlüğe, felce ve ölüme yol açmaktadır.[1]

Amerika kökenli olan hastalık, XIX. yüzyılda özellikle Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşların ardından giderek yayılmıştı. İlk kez yayıldığı ve ilk mücadelenin başlatıldığı şehir İstanbul olmakla birlikte, hastalık salgınlar halinde Batı Karadeniz'deki sahil şehirleri ve hinterlandında (Safranbolu, Kastamonu, Bolu, İnebolu, Sinop), Batı Anadolu sahili ve hinterlandında (Saruhan, Aydın), Doğu Karadeniz sahili ve hinterlandında (Trabzon, Erzurum, Erzincan), Kuzey Afrika'da Bingazi'de, Balkanlar'da Edirne'de ve Doğu Anadolu'dan Orta Doğu'ya uzanan kuşak üzerinde (Dersim, Maraş, Hakkari, Halep, Kudüs) görülmüştü. Yüzyılın ikinci yarısında frengiye karşı başlatılan mücadele, Ernst V. During gibi isimler öncülüğünde 1879 tarihli Emrâz-ı Zühreviye Nizamnamesi, 1897 tarihli Kastamonu Vilayeti ve Bolu Sancağı Frengi Mücadele Teşkilatı Nizamnamesi, 1915 tarihli Emraz-ı Zühreviyenin Men-i Sirayeti Hakkında Nizamname gibi düzenlemeler kanalıyla yürütülmeye çalışılmıştı. Bu mücadele -II. Meşrutiyet ve daha sonra Milli Mücadele yıllarını da kapsayacak şekilde- XX. yüzyılın ilk çeyreğinde de sürmüştü.[2]

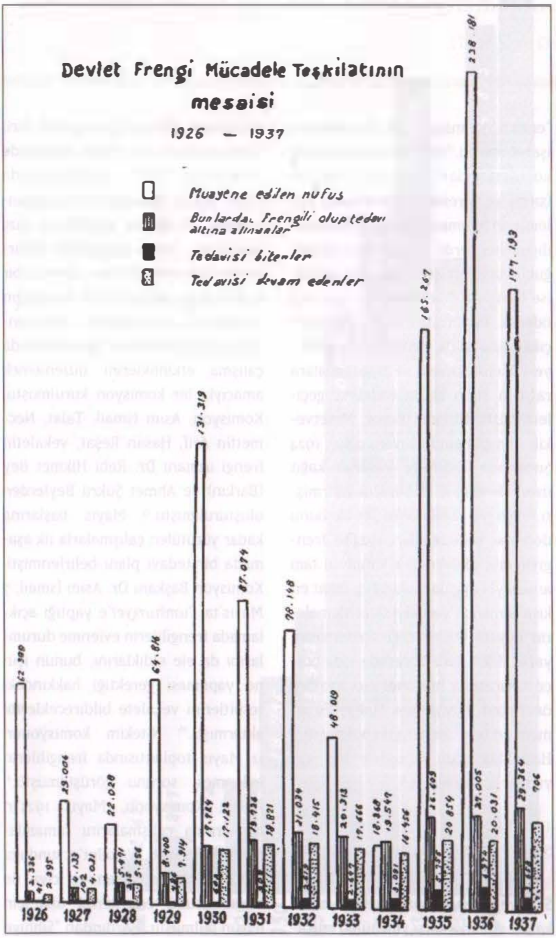
CUMHURİYET VE İNSANLIĞIN EN BÜYÜK DÜŞMANLARINDAN FRENGİ

Frenginin yayılmasında savaş ortamı ve savaşa bağlı göç, cepheden ve esaretten asker dönüşleri önemli etkenlerdi.[3] Nitekim dünya savaşının ardından Anadolu'nun her yerinde ve her sınıftan insanda frengi görülmeye başlamış; insanlar kucaklaşmayı hatta tokalaşmayı unutur hale gelmişti.[4] Bu dönemde 250.000 frengi hastası olduğu yönünde kayıtlar söz konusudur.[5] Sıhhıye Vekili Refik Bey (Saydam) ise 19 Şubat 1924'te TBMM'de Kuzey Anadolu kıyılarında % 3.5 derecesinde hastalığın hüküm sürdüğünü ve hastalar için üç yıllık bir tedavinin zorunlu olduğunu belirtirken sıtmadan sonra ülkeyi etkileyen en önemli hastalık olarak frengiyi işaret etmişti.[6] 1925 yılında Refik Bey tarafından hazırlanan ülkenin sağlık ihtiyaçlarını karşılamaya yö-

nelik programda da "frengi ve diğer içtimai hastalıklarla mücadele" temel kalemlerden biriydi.[7] Zaten dönemin basınına frengi, tıpçılar tarafından "beşeriyetin veremden sonra en büyük düşmanı" olarak taşınmaktaydı.[8] Öte yandan frengi hastalarının hastalıklarını gizlemeleri, tedaviyi güçleştiren dolayısıyla düşmanı güçlendiren bir unsurdu.[9]

Frengi, sayısal boyutundan daha çok niteliksel yönleriyle değerlendirilmesi gereken tehlikeli bir hastalıktı. Çünkü Hulusi Behçet'in 1935'te İstanbul Radyosu'ndaki konferansında belirttiği gibi en önemli yönü "kuşaktan kuşağa geçmesidir" ki bu noktada "frengi savaşı", "nüfus meselesi" haline gelmekteydi.[10] Özellikle frenginin birey ile kitle üzerindeki etkisi ve bıraktığı hasar, kalkınma anlayışı doğrultusunda nüfusunu artırma çabaları sergileyen Cumhuriyet Türkiyesi'ni güçlü, sağlıklı ve dejenere olmamış bir nüfus potansiyeline ulaşılamayacağı korkusuyla yani daha çok nüfus konusunun niteliksel sorunlarıyla yüzleşmeye itmişti ki bu kaygı 1930'lara kadar sürecekti.[11] Öte yandan frengi özelindeki endişeler, 1940'larda dahi tam olarak sönmemişti.[12]

Frenginin özellikleri ve nüfus üzerindeki etkileri gözetildiğinde gerek ilk İcra Vekilleri Heyeti'nin programında frengiye karşı tedbir alınacağının belirtilmesi[13] gerekse TBMM'nin ilk çalışma günlerinden itibaren çeşitli yasa önerilerinin görüşmeleri sırasında hastalığın yaygın sağlık sorunlarından biri olarak milletvekillerince gündeme getirilmesi şaşırtıcı değildir. Kastamonu Milletvekili Dr. Suat Bey (Soyer) sık sık TBMM'de bu sorunu dile getirerek hastalığın her tarafa yayıldığını, bundan toplumun zarar gördüğünü ve fuhuşun hastalığın yayılımına etkisini vurgulamıştı.[14] Hastalığın yaygınlığı nedeniyle Bolu Milletvekili Dr. Fuat Bey (Umay), 1920 Ağustos ortasında "frenginin men ve tahditi sirayetine dair" yasa teklifinde bulunmuştu. Yasa teklifinin 26 Aralık'taki görüşmeleri sırasında Bursa Milletvekili Emin Bey'in (Erkul) hastalığın önüne geçilmezse ciddi bir nüfus sorunu ile karşılaşılacağı hatta ülkeyi savunacak gücün kalmayacağı yönündeki söylemi, frenginin yaygınlığı, etkisi ve yarattığı endişe bakımından örnek niteliğindeydi. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti'ne yönelik ilk yasal düzenlemelerden biri olan frengiyle mücadele yasası 5 Şubat 1921'de kabul edilmişti.[15] 90 numaralı bu yasa kapsamında; frengili hasta, doktorunun onaylı vesikasını taşımak zorundaydı. Hastayı tedavi eden doktor, kimlik belirtmeden istatistiklerin belirlenmesi için hükümet tabibine, yoksa belediyeye bilgi verecekti. Yine belirlenen tedavi takvimine uymayan hastalar hakkında ilgilileri bilgilendirecekti. Doktor hastaya "vesayayı sıhhiye varakası" yani uyması gereken kurallarla ilgili bilgi metni vermek zorundaydı, hasta da bunlara uygun davranmak yükümlülüğündeydi. Evlenme ve muayene prosedürlerinde yerel mülki idarelerce (vilayet ya da liva umumi meclislerince) hazırlanan talimatnameler uygulanacaktı. Tedavi ücretsiz yapılacaktı. Kanun hükümlerine uymayanlar 10 ile 50 lira arasında ceza ödeyecekti. Frengi hastası olan kişi bilerek hastalığın yayılmasına neden olması halinde altı aydan iki seneye kadar mahkumiyete çarptırılacak veya 100 ile 500 lira arasında mağdura tazminat ödeyecekti. Yetkisiz kişiler frengi tedavisine kalkışmaları halinde iki aydan iki seneye kadar hapsedilecek veya 50 ile 100 lira

Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı, Cumhuriyet Matbaası, 1938.

arasında ceza ödeyecekti. Kanunun uygulanmasında müracaat sahibine zorluk çıkartan doktorlar da cezalandırılacaktı.[16]

Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1922 tarihli TBMM'yi açış konuşmasında "frengi afetinin itfası için" mümkün olan meblağın sarf edildiğini belirtmiş; dele modelinin bir benzerini frengiye karşı uygulamaya başlamış ve frengi mücadelesinin çerçevesini oluşturmak amacıyla Hulusi Behçet ile Müderris Reşat Beyler Sıhhiye Vekaleti tarafından Ankara'ya davet edilmişlerdi. Bütçede de yaklaşık 150.000 liralık ödenek ayrılmıştı.[24] Bu fizibilite çalışmalarının ardından harekete

Diğer yandan aynı dönemde özellikle İstanbul'da barlarda çalışan kadınların durumu, bunların muayene edilmesi ve barların kontrol altına alınması gerektiği gündeme gelmişti. Frengi hastalarıyla temas edenlerin orta sınıftan oldukları, ancak yüksek sınıfla temas halindeki kadınlar muayene edilmedikleri oysa Avrupa'da böyle olmadığı yorumları yapılmıştı

"emrazı içtimâiye" ile mücadeleye işaret etmişti.[17] Bir sonraki yılın açılış konuşmasında (1 Mart 1923) frengiye (sıtma ve veremle birlikte) karşı önlemlerin alınmasından geri durulmadığını; her yerde mücadelenin sürdüğünü vurgulamıştı.[18] 1923 Bütçesi'nde ise frengiyle mücadeleye 27.400 lira ödenek ayrılmıştı.[19] Ancak yasanın çıkmasına ya da frengiyle mücadeleye yönelik söylem ve uygulamalara rağmen etkin bir mücadeleye geçilememişti. Nitekim Bozok Milletvekili Ahmet Hamdi (Divanlıoğlu), 1924 Şubatında TBMM'de yasanın kağıt üzerinde kaldığı eleştirisini getirmişti.[20] Sıhhiye Vekili Refik Bey de bunu doğrular şekilde Mart 1924'te frengiyle mücadeleye dair kanunun tam anlamıyla uygulanamadığını fakat en kısa zamanda gereken düzenlemelerin hayata geçirileceği açıklamasını yapacaktı.[21] Aynı dönemde 1924 bütçe tasarısında hükümet 140.000 lira önerirken Muvazene-i Maliye Encümeni 110.000 lirayı uygun bulmuştu.[22] Hastalıkla etkili mücadele ise 1925 yılında başlayacaktı.[23]

1920'LERİN ORTALARINDA SİSTEMATİZE EDİLEN MÜCADELE

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti, sıtmaya karşı yürütülen mücageçilecekti. Temel sorunlardan biri, Cumhuriyetin en erken evresinde Türkiye'nin farklı coğrafyalarında farklı frengi tedavilerinin uygulanmasıydı. Bu durum gözetilerek 1925 baharında -sıtma mücadelesi hazırlıkları tamamlandıktan sonra- bir tedavi planı geliştirilerek hastalığın tedavisinde uygulanabilir bir standarta ulaşabilmek ve aynı zamanda çalışma etkinliklerini düzenlemek amacıyla bir komisyon kurulmuştu. Komisyon, Asım İsmail, Talat, Necmettin Arif, Hasan Reşat, vekaletin frengi uzmanı Dr. Rebi Hikmet Bey (Barkın) ve Ahmet Şükrü Beylerden oluşturulmuştu.[25] Mayıs başlarına kadar yürütülen çalışmalarla ilk aşamada bir tedavi planı belirlenmişti. Komisyon Başkanı Dr. Asım İsmail, 7 Mayıs'ta *Cumhuriyet*'e yaptığı açıklamada frengililerin evlenme durumlarını da ele aldıklarını, bunun için ne yapılması gerektiği hakkındaki tespitlerini vekalete bildireceklerini aktarmıştı.[26] Nitekim komisyonun 12 Mayıs toplantısında frengililerin evlenmesi sorunu görüşülmüştü.[27] Frengi Komisyonu, Mayıs 1925'in ortalarında çalışmalarını tamamlamıştı. Komisyon, Vekalet'e sunduğu raporda "neosalvarsan ve civa ile bizmut usul-ü tedavilerini" ülke için uygun bulmuştu.[28] Ardından "Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiyye Vekaleti tarafından İstanbul'da ictima ettirilen Frengi Komisyonu'nun 23 Haziran 1341 (1925) tarihinde vekaletçe tasvib olunan mukarreratına nazaran" Frengi Tedavi Talimatnamesi hazırlanmıştı.[29]

Sıhhiye Vekaleti'nin tahsisatıyla Ankara'da 15 yataklı Emraz-ı Zühreviye Hastanesi açılmış ve bütün frengili kadınlar umumhanelerden çıkartılarak hastanede en gelişmiş seviyede ücretsiz tedavi altına alınmışlardı. Ayrıca yakın çevrede (Keskin, Haymana ve Nallıhan) üç muayene evi açılmıştı. Sıhhiye Vekaleti kazalara mikropları yok etmek için birer portatif buğu sandığı göndermişti.[30] Sıhhiye Vekaleti Müsteşarı Fikret Bey, 1925 yılında Sivas'ın merkez kazasıyla Hafik kazasında ve Bursa'nın Orhaneli kazasında frengi mücadelesine başlandığını, 1926'da buralardaki mücadelenin güçlendirileceğini, İzmit'in Gebze ve Karadeniz kıyılarına yayılacağını açıklamıştı.[31] Bu arada İstanbul'da diğer kurumların yanı sıra faaliyet gösterecek Şefkat Kulübü kurulmuş ve resmi açılışı 12 Ekim 1925'te kulübün Beyoğlu Misk Sokağı'ndaki yerinde Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa, Dr. Nazım Şakir, Şehremaneti Sıhhiye Müdürü Dr. Cevdet Beyler ve diğer ileri gelenlerin katılımıyla gerçekleştirilmişti.[32] Kulüp, üç hafta içinde ücretsiz frengi muayenesi ve tedavisini Taksim'de Sıraserviler No:24'te başlatmıştı. Muayene Pazar (saat 10-12) ve Salı (saat 10-12) günleri Dr. Hulusi Behçet tarafından yapılacaktı.[33] 1925 Kasım sonlarında basında bu kurumda "frengiye aid her nevi taharriyat ve tedkikat ile teşhis-i kat'i vaz'i ve meccani tedavi icra" edildiği ilanları çıkmıştı.[34] Daha sonra muayene günleri Pazartesi, Salı, Perşembe ve Pazar günleri (12.00'a kadar) olacak şekilde dört güne çıkarılacaktı.[35]

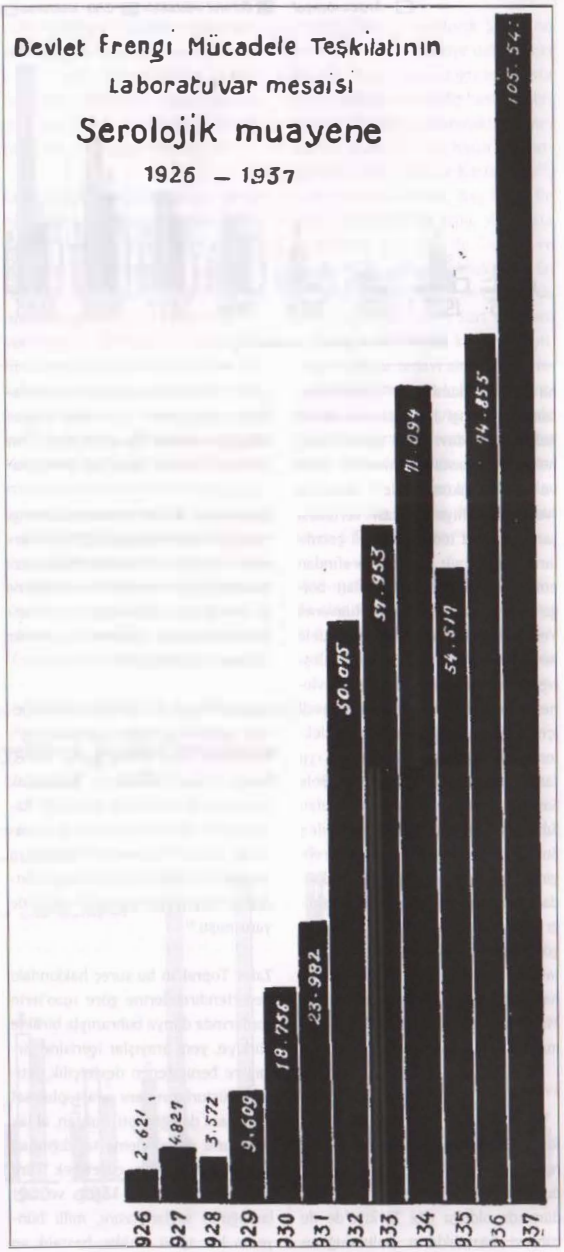
1926 başlarında -basına yansıdığına göre- Sıhhiye Vekaleti frengi mücadelesini genişletmiş; hastalığın etki ve tahribatı hakkında yayınlar yapılmasına ve konferanslar düzenlenmesine karar vermişti. Ayrıca Viyana'dan getirilecek filmler kana-

lıyla mücadelenin derinleştirilmesi öngörülmüştü.[36] Diğer yandan aynı dönemde özellikle İstanbul'da barlarda çalışan kadınların durumu, bunların muayene edilmesi ve barların kontrol altına alınması gerektiği gündeme gelmişti. Frengi hastalarıyla temas edenlerin orta sınıftan oldukları, ancak yüksek sınıfla temas halindeki kadınların muayene edilmedikleri oysa Avrupa'da böyle olmadığı yorumları yapılmıştı.[37] Bu dönemde bazı doktorların frengisinin neosalvarsan ile basitçe çözümlenebilecek bir sorun olduğu izlenimini veren üslupları yine meslektaşları tarafından gazeteler kanalıyla eleştirilmiş; tedavi süreci hakkında değerlendirmeler yapılmıştı.[38]

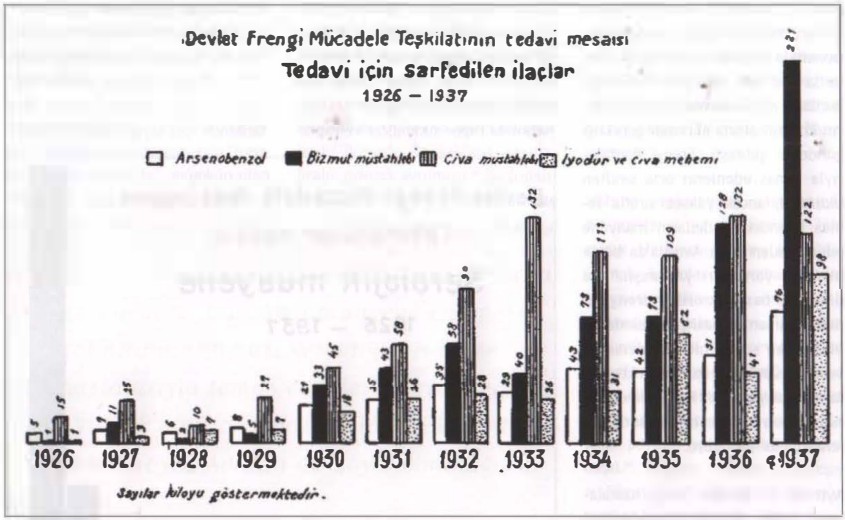
Aynı yıl bir yandan frengi hastalarının yoğun olduğu yerlerde özel frengi mücadelesi heyetleri kurulurken[39] bir yandan da bahar aylarında Sıhhiye Vekaleti, frengi uzmanları yetiştirmek amacıyla Gureba-yı Müslimin Hastanesinde hastalarla uygulamalı çalışmaları da içeren bir programı hayata geçirmişti. Seçilen beş doktor, Hulusi Behçet ve Osman Şerefeddin Beylerle hastalar üzerinde uygulamalı derslere başlamışlar; hastanede frengililer için bir koğuş açılırken hastane laboratuvarı da bu doktorların kullanımına tahsis edilmişti.[40] İlerleyen tarihlerde Refik Bey, 1923-1928 yılları arasında asistan olmak üzere yapılan 143 başvurudan 4'ünün frengi ve cild alanında olduğunu açıklayacaktı.[41]

1920'li yıllarda frengının kontrol altına alınmaya çalışıldığı ve sonuçlardan memnuniyet duyulduğu anlaşılmaktadır.[42] Bununla birlikte vekalet tarafından 1929'da yapılan açıklamada frengi (ve trahom ile verem) gibi hastalıklarla sıtma ile olduğu kadar geniş sahada mücadele yürütülemediği ifade edilmiş; bunun nedeni olarak da bütçenin sınırlı olması gösterilmişti.[43]

1920'lerin sonlarında frengiyle mücadele sürmüş; Meclis'te hastalıkla mücadeleye 1928 mali yılı için 130.000 lira bütçe ayrılması öngörülmüştü.[44] 17-19 Eylül 1929 tarihleri arasındaki Üçüncü Tıp Kongresi'nde frengi hastalığı ele alınmıştı.[45] Osman Şerefettin frengi, Hasan Reşat ve Behçet, Fahrettin Kerim Beyler frengi seriyatı, Talat Bey frenginin tedavisi hakkında rapor sunmuşlar ve raporlar hakkında görüşmeler yapılmıştı.[46] 17 Mayıs 1928'de Umumi Hıfzıssıhha Kurumu yasayla kurulduktan sonra halk sağlığını koruma amaçlı kapsamlı bir yasa olarak 24 Nisan 1930 tarihinde 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıh-

Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı, Cumhuriyet Matbaası, 1938.

Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı, Cumhuriyet Matbaası, 1938

ha Kanunu çıkarılmıştı.[47] Kanun kapsamında frengi hastalarının uzman hekimlere tedavi olma zorunluluğu, hekimlerin hastalar hakkında kayıt ve bildirim yükümlülükleri, hastalara "vesayayı sıhhiye varakası" verilmesi şartı, ücretsiz tedavi, frengili çocukların sağlıklı süt anneler tarafından emzirilemeyeceği, frengi olan bölgelerde Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti tarafından gerekli mücadele heyet ve birimlerinin açılacağı, iyileştiğine dair raporu olmayanların evlenemeyeceği, frengi hastası yiyecek içecek işleriyle uğraşanların meslekleri yapamayacakları, 1 Haziran 1331 tarihli Kastamonu Vilayeti ve Bolu Sancağı Frengi Mücadele Teşkilatı Sıhhiyesi Hakkındaki Nizamname ile 5 Şubat 1337 tarih ve 90 numaralı Frenginin Men ve Tahditi Sirayeti Hakkındaki Kanunun yürürlükten kaldırıldığı üzerinde durulmuştu.[48] Ardından görevleri arasında kayıtlı frengi hastalarını tedavi ve takip etmek, frengi hakkında halkı bilgilendirmek olan Muayene ve Tedavi Evleri'nin talimatnamesi çıkarılmıştı.[49]

1930'LARIN BİTMEYEN SAVAŞI

Refik Bey 1931 yazında TBMM'de zührevi hastalıklarla frengiye yönelik durum değerlendirmesi yaparken dünyada olduğu gibi Türkiye'de de zührevi hastalıkların bulunduğunu fakat abartılacak derecede olmadığını belirterek hastalığın yoğun olduğu yerlerde (Sivas ile Bursa'nın Orhaneli kazası, Ordu'nun Fatsa kazası, Çarşamba'da ve Bolu'nun Düzce kazasında) devlet teşkilatıyla frengi mücadelesinin yürütüldüğünü aktarmıştı. Ayrıca bütün vilayetlere merkezden bütçe olanakları çerçevesinde frengi ilacı dağıtıldığını ve frengililerin ücretsiz tedavisinin zorunlu olduğunu söylemişti.[50]

1932'de frengi ilaç ve kayıt defterlerine yönelik genelge yayımlanmış[51]; bu arada 1933 yılına kadar Sivas, Bursa, Ordu, Balıkesir ve Zonguldak şehirlerinde çalışmalar yoğunluk kazanmıştı.[52] Bu dönemde frengi mücadelesi basına "Cumhuriyet İdaresi 10 Senede Yüz Binlerce Vatandaşını Sıtmadan, Frengiden Kurtardı" şeklinde yansımıştı.[53]

Zafer Toprak'ın bu süreç hakkındaki değerlendirmelerine göre 1920'lerin sonlarında dünya buhranıyla birlikte Türkiye, yeni arayışlar içerisine girmiş ve benimsenen devletçilik, iktisadi düsturların yanı sıra toplumsal sorunlara da eğilmişti. Buhran, ahlak sorununu da gündeme taşıdığından devlet, aile ahlakını gözeterek "Türk kanı ve seciyesi"nin sağlığı ve sağlamlığının sağlanmasını, milli bünyenin her türlü tehlike, hastalık ve sarsıntılardan korunmasını görevleri arasında kabul etmişti. Cumhuriyet yönetimi için fuhuş, milletin toplumsal bünyesini, hatta varlığını tehdit etmekteydi. Fuhuşun önlenmesi, sağlıklı-gürbüz nesiller için bir ön şart durumundaydı. Dolayısıyla öjenik politikalar Cumhuriyetle birlikte artık giderek önem kazanmaktaydı. Bu çizgide hükümet "nizami fuhuş"un kaldırılmasına çalışan uluslararası federasyonun "umumi evlerin tamamıyla menedilmesi" görüşünü benimseyerek 12 Nisan 1930 tarihli "Fuhuşla Mücadele" hakkındaki tamimi yayınlamıştı. Valiliklere gönderilen bu tamimde Türkiye'nin hiçbir yerinde yeniden umumhane açılmasına izin verilmeyeceği bildirilmekteydi. Ancak gizlilik ve ketumiyete önem verilmeyerek mesken, haysiyet, namus masuniyeti rencide olduğundan 12 Kasım 1933 tarih ve 15264 numaralı kararname ile yürürlüğe konulacak "Fuhuşla ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Nizamnamesi" çıkarılarak hükümet denetimi altında "nizami fuhuş"a izin verilecekti.[54] Nizamname gereğince fuhuşla bulaşan hastalıkları önlemek amacıyla "Zührevi Hastalıklar ve Fuhuşla Mücadele Komisyonları" ile komisyonlara yardım heyetleri kurulması istenmekteydi. Ayrıca yeni randevu evleri komisyonun belirlediği yerlerde açılacak, fuhuş yapan-

lar gizlice takip edilecek, her şehrin belli yerlerinde umumhane açılmasına izin verilecek ve daha önceden verilen izinler yenilenecekti. Böylelikle toplumu derinden sarsan ve ölümlere neden olan frenginin yayılması engellenmeye çalışılacaktı.[55] Bu nizamname yayımlandıktan sonra 14. maddesi uyarınca (zührevi hastalıklar ve fuhuşla mücadele komisyonu yardım heyetlerinin vazifelerini ne şekilde icra edecekleri hakkında) gerekli talimatname hazırlanmıştı. Burada tedavinin, frengi talimatnamesiyle vekaletin frengi mücadelesinde kullanılmasını öngördüğü defterlere göre yapılacağı, tedaviye gelmeyen hastaların mahkemeye verilebileceği, hastaların tecridi ve hastalığı yaymalarının önlenmesi üzerinde durulmuştu.[56]

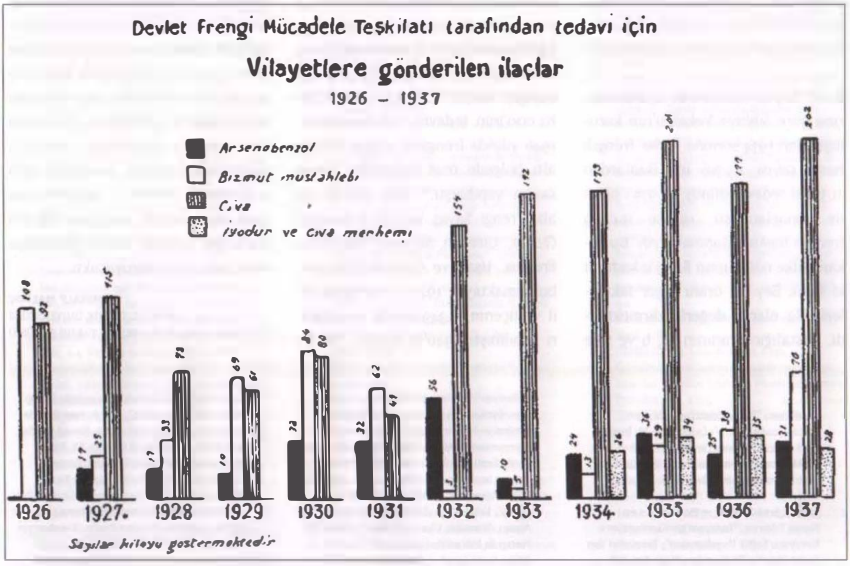
1934 sonbaharında seyyar tabipler hakkında talimatname çıkartılmış ve diğer hastalıkların yanında frengi ile mücadele edilmesi, hastaların sayı ve tedavilerinin yapılıp yapılmadığının belirlenmesi, kayıtlı frengililerin takibi, bunların tedavi için hükümet tabiplerine sevklerinin sağlanması ve hastalık hakkında köylerin bilgilendirilmesi seyyar tabiplerin görevleri arasında sayılmıştı.[57] 7 Haziran 1935'te ise sıtma ve frengi ilaçları için kanun çıkarılmıştı. Kanunla frengi tedavisinde kullanılacak ilaçların ithali, yapılması ve yaptırılması Kızılay Cemiyeti'nin sorumluluğu altına verilmekteydi.[58] 1938'deki Frengi Tedavi Talimatnamesi ile 1925 nizamnamesi yürürlükten kaldırılırken üzerinde durulan konuların başında evlilik raporu gelmekteydi. Buna göre, frengi hastalarına ancak talimatnamede gösterilen usuller dahilinde tedavi devrelerini bitirdikten ve tetkikleri olumlu çıktıktan sonra rapor verilebilirdi.[59]

Celal Bayar'ın kurduğu 1937 tarihli hükümetin de programında, diğer yaygın hastalıklarla frengiye atıf yapılmış ve bilimsel mücadelenin "teknik imkanların müsaid olduğu nisbette inkişaf" ettirileceğine yer verilmişti.[60] Frengiyle mücadelede film, renkli afiş (örn. Frengiye yakalanmaktan kork) gibi yöntemlere başvurulmuştu.[61] Trabzon[62] ve Adana[63] örneğinde görülebileceği gibi Halkevleri de frengi hakkında konferans ya da film gibi etkinlikler düzenleyerek ya da köycülük komiteleri aracılığıyla mücadelede yer almışlardı. 1938'de hastalığın yaygın olduğu alanlarda mücadele sürdürülürken *On Beşinci Yıl Kitabı*'nda sıtma ve verem gibi frengiyle mücadelede de "Cumhuriyetimizin malıdır" vurgusuna özen gösterilmişti.[64] Bununla birlikte ülkenin frengiyle mücadelesi Cumhuriyet'in 25. yılında da etkin bir şekilde sürdürülecekti.[65]

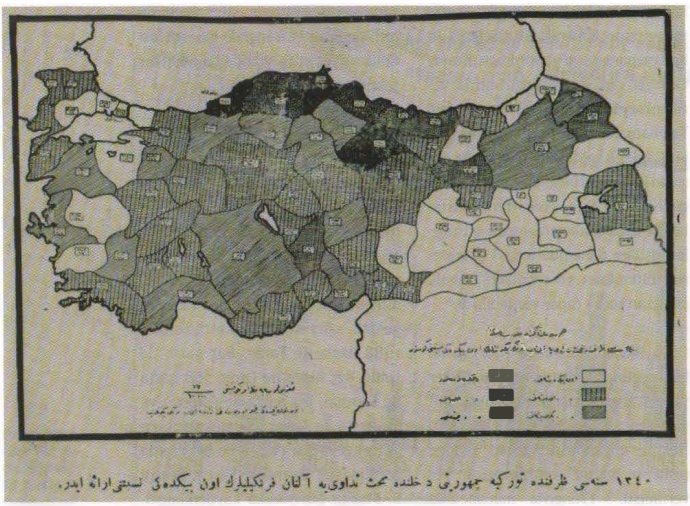
SAYILARLA FRENGİ MÜCADELESİ

Sıhhiye Vekaleti İstatistik Şubesi'ne göre 1924 yılında Türkiye dahilindeki frengili hasta sayısı 22.972 idi. Hasta sayısı bakımından 1.887 hasta ile birinci sırada Sinop bulunmaktaydı. Ardından sırasıyla 1.874 hasta ile Zonguldak, 1.817 hasta ile Kastamonu[66], 1.488 hasta ile Tokat, 844 hasta ile İzmir, 825 hasta ile Ordu, 768 hasta ile Samsun, 651 hasta ile Giresun ve 521 hasta ile Ankara gelmekteydi. En az frengi vakası 3 hasta ile Çatalca'da görülmüştü. Siverek 5, Siirt 7, Ergani 8, Muş'ta ise 6 vaka kaydedilmişti. Bütün vakalar tedavi altındaydı.[67] İstanbul ise Sıhhiye Vekaleti'nin kayıtlarına göre 1924'te 5/1000'lik (binde beşlik) bir oranda frengili hastaların tedavi altında olduğu bölgelerdendi.[68] Şehirde 1922'den 1926'ya kadar tedavi altına alınmış frengili hasta sayısı 6.654'e varmıştı.[69]

1926-1928 (Mart) aralığında tedavide olan frengi hastası sayısı 1926'da 81.826, 1927'de 92.051 ve 1928 yılında 96.536 idi.[70] Bu sayı 1929'da

Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı, Cumhuriyet Matbaası, 1938.

Sıhhiye Mecmuası, Sayı 3 (12 Haziran 1341)

7.667 (?) ve 1930'da ise 97.837 şeklindeydi.[71] 1931 yazında Refik Bey, "Devlet teşkilâtı vasıtasile bilûmum vilâyetlerde mukayyet bulunan ve kısmen tahtı tedaviye alınmış olanların yekûnu (9.878)e baliğ olmuştur. Bu miktara teşkilâtımız olmıyan yerleri de nazarı dikkate alarak bir misli daha ilâve de etsek ve nüfusu umumiyeye nisbet edilse, hiç bir zaman memleketimizde emrazı zühreviye yüzde bir buçuğu geçmemektedir." açıklamasını yapmıştı.[72] Aynı yıl "İstanbul şehri hududu dahilinde belediye hekimlerince muayene ve tedavi olunanlar"ın toplam sayısı 69 idi.[73]

Refik Bey'in Meclis'teki açıklamalarına göre Sıhhiye Vekaleti'nin kuruluşundan 1934 sonuna kadar frengili hasta sayısı 213.716 idi. Bunlardan 21.372'si tedavi edilmiş, 37.975'i ölüm ile sonuçlanmıştı. 1935'te 154.369 frengili hasta bulunmaktaydı. Bu rakam, ülke nüfusunun % 0,9'u kadardı ki Refik Bey bu oranı diğer faktörlerle %2 olarak değerlendirmekteydi. Hastalığın oranının %5, 6 ve 7'ye ulaştığı yerlerde ise mücadele için örgütlenmeye gidildiğini aktarmıştı.[74]

1939 yılında mücadele devam etmiş, 1937'den devredilen 132.303, 1938'de de 8.981 hastadan tedavisi biten 2.212, kayden devredilen 2.680, kayıttan çıkarılan 132.782 kişi tespit edilmişti. 1941 yılında frengi mücadelesi yapılan bölgelerde 19.778 frengili tespit edilmişti. Tedavisi bitenler çıkarıldıktan sonra 1942 yılına 16.292 frengili devredilmişti. Frengi mücadelesi açılan yerlerde hasta oranı % 6'yı geçmemekteydi. 1935'ten 1945 yılı sonuna kadar 2 milyondan fazla vatandaş muayene edilmiş, 104.000 frengili tespit edilmiş, bunlardan 82.000'inin tedavisi tamamlanmıştı. 1946 yılında frenginin yoğun olduğu altı bölgede özel heyetlerle frengi savaşı yapılmıştı.[75] 1948 yılında da altı Frengi Savaş Kurulu Başkanlığı (Tokat, Giresun, Samsun, Karadeniz Ereğlisi, Uşak ve Çorum) faaliyette bulunmaktaydı. 1949 yılına kadar 68 il ve ilçenin, 6.349 köyün taramaları yapılmıştı. 1940'ta mevcut 170.177 frengili sayısı 1950'de 118.169'a düşmüştü. 1951 yılında biri Ankara, biri İzmir'de ve üçü İstanbul'da olmak üzere beş zührevi hastalıklar hastanesi ile 19 zührevi hastalıklar dispanser polikliniği hizmet vermekteydi.[76]

SONUÇ

Erken Cumhuriyet döneminde Osmanlı devrinden miras alınan frengi hastalığına karşı ülke genelinde ve özellikle hastalığın yaygın olduğu alanlarda mücadele sürdürülmüştü. Bu mücadelede sıtma mücadelesindekine benzer bir süreç takip edilmiş; önce uzmanlardan oluşan bir heyet aracılığı ile planlamaya gidilerek tedavide bir standart oluşturulmaya çalışılmış, ardından örgütlenmeye ağırlık verilmişti. Sıtma gibi frengiyle mücadelede de dikey örgütlenme adı verilen model kullanılmıştı. Sıhhiye Vekaleti içinde merkezi ve taşra birimleri bulunan özel hizmet birimleri kurulmuştu.[77]

Frengi, Cumhuriyet döneminde sayısal açıdan diğer hastalıklar derecesinde kendisini göstermese bile kuşaktan kuşağa geçebilme gibi farklı bir özelliğe sahipti. Öte yandan hastalıkla mücadele kısa süreli bir tedaviyi içermemekteydi. Bunlardan dolayı bir yandan ülke olanakları çerçevesinde hastalık kontrol altında tutulmaya çalışılarak teknik imkanlarla tedavisine yönelinirken bir yandan da kalıcı sonuçlar elde edebilmek amacıyla halkı bilinçlendirici önlemlerle hastalığın önü alınmaya çalışılmıştı. Yine aynı nedenlerden dolayı hastalıkla ilgili istatistiksel verilerin toplanmasına özen gösterilmişti. Her şeye rağmen hastalığın yarattığı korku gündemde uzun süre yerini koruyacaktı.

EMİNALP MALKOÇ
İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

1 Sezer Erer, "Tıp ve Edebiyat", *Lokman Hekim Journal*, S. 2/3 (2012), s.55; M. İnanç Özekmekçi, "Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamit Döneminde Frengi ile Mücadele", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, S. 10 (2012), s.88-89.

2 *Hakimiyet-i Milliye*, 29 Ekim 1933, s.63; Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s.1327-1330; Gürkan Tekin, *Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti'nden Sağlık Bakanlığı'na (1920-2000)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2011, s.61; Özekmekçi, a.g.m., s.84,86-87,92; Rüya Kılıç, "Türkiye'de Frengi'nin Tarihi", *Kebikeç*, S. 38 (2014), s.292-302; Murat Arpacı, "Hastalık, Ulus ve Felaket: Türkiye'de Frengi ile Mücadele (1920-1950)", *Toplum ve Bilim*, S. 130 (2014), s.63-64; Şennur Şenel, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 1 (2015), s.259; Necati Çavdar, Erol Karcı, "XIX. Yüzyıl Sonları-XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Frengi ile Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. 11/2 (2016), s.159-173; Mehmet Evsile, "Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetleri (1923-1950)", *Kesit Akademi Dergisi*, S. 13 (Mart 2018),

s.14-15. Eski Çin, Iran ve Yunan'da frengi belirtilerinin görüldüğü yönünde görüşler de söz konusudur. Erer, a.g.m., s.55.

3 Mehmet Temel, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *İlmî Araştırmalar, Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, S. 6 (1998), s.227.

4 Hasan Korkut, "Anadolu'da Harp Yılları, Hilal-i Ahmer Mecmuası ve Dönemin Toplumsal Sorunları", *Tarih Kültür Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3 (2013), s.95-96.

5 Ceren Gülser İlkan-Raştıroğlu, "İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Türkiye'de Nüfus ve Halk Sağlığı Tartışmalarının Değerlendirilmesi", *Lokman Hekim Journal*, S. 4/3(2014), s.17.

6 *TBMM ZC*, C. 6, İ.106, 19.2.1340, s.124,126.

7 *Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı*, Cumhuriyet Matbaası, 1938, s.334; İsmail Ağırbaş, Yasemin Akbulut, Ömer Rıfkı Önder, "Atatürk Dönemi Sağlık Politikası", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 48 (2011), s.741; Erdem Aydın, "Turkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri", *Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Dergisi*, S. 31/3 (2002), s.188-189.

8 *Cumhuriyet*, 9 Mart 1926, s.6

9 Nuray Demirci, Çağatay Üstün, "Prof. Dr. Hulusi Behçet'in Frengi Hakkındaki Bir Radyo Konuşması", *Lokman Hekim Journal*, S. 3/1 (2013), s.5457-60.

10 Demirci, Üstün, a.g.m., s.56

11 Yücel Yanıkdağ, "Psikopatlar, Frengililer, Veremliler ve Müderrizâd Caniler: Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine Dejenerasyon Korkusu", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Ed. Burcu Kurt, İsmail Yaşayanlar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017), s.47-48,52,58,65-66,68-69; Zafer Toprak, "Erken Cumhuriyet, Nüfus Sorunu ve Çocuk Ölümleri", *Toplumsal Tarih*, S. 281 (Mayıs 2017), s.22-31; Eminalp Malkoç, "1927 Yılında Hararetli Bir Tartışma, Türkiye'de Çocuk Ölümlerinin Oranı", *Toplumsal Tarih*, S. 290 (Şubat 2018), s. 40-41.

12 Arpacı, a.g.m., s.82.

13 *TBMM ZC*, C. 1, İ.13, 9.5.1336, s. 241; *Hükümetler ve Programları*, C. 1 (1920-1960), Haz. Nuran Dağlı-Belma Aktürk, TBMM Yayınları, Ankara 1988, s.4

14 *TBMM ZC*, C.1, İ.15, 13.5.1336, s.299; *TBMM ZC*, C.3, İ.59, 5.9.1336, s.559

15 *TBMM ZC*, C.3, İ.49, 15.8.1336, s.233,256; *TBMM ZC*, C.7, İ.122, 26.12.1336, s.29,33-47; *TBMM ZC*, C.7, İ.125, 29.12.1336, s.71; *TBMM ZC*, C.7, İ.127, 1.1.1337, s.101,112-121; *TBMM ZC*, c.8, İ.145, 5.2.1337, s.79,84-89.

16 *Ceride-i Resmiye*, 7 Mart 1337/S.5, s.6-7. 1925 sonlarında frengiyle mücadele için 1921'de çıkartılan yasanın hastalığı sınırlamaya ve yayılmasını önlemeye yönelik 5. maddesi (Sıhhi teehhül muayenesi muamelâtı. vilâyet veya livâ umumî meclislerince tanzim edilen talimatnameler veçhile tabık ve cereyan ettirilir) doğrultusunda Sıhhiye Vekaleti, İstanbul Vilayeti'nden Meclis-i Umumi-i Vilayet tarafından hazırlanması gereken talimatnamenin düzenlenmesini istemişti. *Cumhuriyet*, 28 Kanun-ı Evvel 1925, s.4. Vekalet tarafından gönderilen talimatnamenin ana hatlarını içeren taslak, Sıhhiye Encümeni'nce incelenerek 3. maddesi tadil edilerek Meclis-i Umumi-i Vilayet tarafından 2 Ocak 1926'da yapılan toplantıda kabul edilmişti. Bu sekiz maddelik talimatnamede evleneceklerin kimliklerini ibraz etme zorunluluğu, bunların muayenesi ve erkeklerle kadınların nasıl muayene edilecekleri, özel doktorların verecekleri raporların görecekleri onay işlemleri, rapor verilenlerin frengi listeleri inde geçip geçmediklerinin incelenmesi üzerinde durulmuştu. Muayene sırasında frengi olduğu tespit edilen hastanın tedavisi, Sıhhiye Muavenet ve İctimaiye Vekaleti Frengi Tedavisi Talimatnamesi gereğince ücretsiz yapılacak sonra evlenmesine izin verilecekti (md.6). Bu arada verem ya da cüzzam gibi hastalıkları olup olmadığı da kontrol edilecekti. *Cumhuriyet*, 3 Kanun-ı Sani 1926, s.2.

17 *TBMM ZC*, C.18, İ.1, 1.31338/1922, s.3.

18 *TBMM ZC*, C.28, İ.1, 1.31339/1923, s.7.

19 *TBMM ZC*, C.6, İ.106, 19.2.1340/1924, s.126; *TBMM ZC*, C.7/1, İ.15, 18.3.1340/1924, s.686.

20 *TBMM ZC*, C.6, İ.106, 19.2.1340/1924, s.126.

21 *TBMM ZC*, C.7/1, İ.15, 18.3.1340/1924, s.677.

22 *TBMM ZC*, C.7/1, İ.15, 18.3.1340/1924, s.686.

23 Fatma Bulut, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tehlikeli Bir Miras: Frengi", *Tarih Okulu*, S. 3 (2009), s.114.

24 *Cumhuriyet*, 14 Kanun-ı Sani 1925, s.3; *TBMM ZC*, C.13, İ.43, 31.1.1925, s.267.

25 *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1925, s.4; *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1925, s.4; *Ulus*, 29 Ekim 1948, s.18

26 *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1925, s.4.

27 *Cumhuriyet*, 13 Mayıs 1925, s.4

28 *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1925, s.4. Neosalvarsan. Almanların frengi için geliştirdiği ilaçtı. Bulut, a.g.m., s.114.

29 *Frengi Tedavi Talimatnamesi*, İSıhhiye Muavenei-i İctimaiyye Vekaleti Yayınıl Hilal Matbaası, İstanbul 1341.

30 *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1925, s.4.

31 *Cumhuriyet*, 4 Teşrin-i Evvel 1925, s.2. Refik Bey, 1935'te önce Sivas, Yıldızeli, Hafik, Şarkışla kazaları ve mülhakatında; 1926'da Orhaneli ve Bursa'nın birkaç köyü de dahil olmak üzere o bölgede, 1928'de Ordu ve Fatsa'da, 1929'da Çarşamba, Düzce, 1930'da Çaycuma'da özel örgütlerle frengi mücadelesine başlandığını açıklamıştı. *TBMM ZC*, C.3, İ.29, 25.5.1935, s.241.

32 *Cumhuriyet*, 13 Teşrin-i Evvel 1925, s.2.

33 *Cumhuriyet*, 2 Teşrin-i Sani/Kasım 1925, s.3; *Cumhuriyet*, 28 Teşrin-i Sani 1925, s.3.

34 *Cumhuriyet*, 28 Teşrin-i Sani 1925, s.3.

35 *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1926, s.5.

36 *Cumhuriyet*, 16 Kanun-ı Sani 1926, s.3. 1929'da İzmir'de kurulan "*Zührevi Hastalıklarla Mücadele Cemiyeti*"nin 1930'da zührevi hastalıklar hakkında Avrupa'dan film getirmesi o dönemde bu uygulamaya başvurularak halkın bilinçlendirilmeye çalışıldığını göstermektedir. Bulut, a.g.m., s.115

37 *Cumhuriyet*, 3 Mart 1926, s.5; *Cumhuriyet*, 2 Mart 1926, s.4; *Cumhuriyet*, 3 Mart 1926, s.5.

38 *Cumhuriyet*, 9 Mart 1926, s.6.

39 Tekin, a.g.t., s.62.

40 *Cumhuriyet*, 25 Mayıs 1926, s.4; *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1926, s.2.

41 *TBMM ZC*, C.7, İ.26, 17.1.1929, s.48-49.

42 Kılıç, a.g.m., s.302.

43 Sadet Altay, "Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924-1938)", *CTAD*, Y. 12, S. 23 (2016), s.161-204

44 *TBMM ZC*, C.3, İ.62, 19.4.1928, s.105.

45 Hilal Özkaya, "Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele", *Türk Aile Hekimliği Dergisi*, S. 20/2 (2016), s.78.

46 *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1929, s.3.

47 Özkaya, a.g.m., s.78; *Resmi Gazete*, 6 Mayıs 1930/S. 1489, s.8895-8910.

48 *Resmi Gazete*, 6 Mayıs 1930/S. 1489, s.8895-8910.

49 *Resmi Gazete*, 18Teşrinievvel 1930/S. 1624, s.9427-9429.

50 Hasta sayıları ve ilaçlar hakkında ise şunları aktarmıştı: "*1930 senesinde Sivas mıntakasındaki frengi mücadelesinde (4012) kişi tahti tedaviye alınmış, bunlardan (385)'nin ki-matûmu alınız tedavi üç sene sürer ve husûsi bir kayda tabidir- tedavisi ikmal edilmiştir. Bursanın Orhaneli mıntakasında (1060) kişi tahti tedaviye alınmış ve bunlardan (262) kişinin tedavisi ikmal edilmiştir. Ordunun Fatsa mıntakasında (3792) kişi tahti tedaviye alınmış, sene nihayetine kadar tedavisi ikmal edilenlerin adedi henüz bildirilmemiştir. Samsunun Çarşamba mıntakasında (1376) kişi tahti tedaviye alınmıştır. Bolunun Düzcesinde (2368) kişi tahti tedaviye alınmıştır. Bunlar haricinde, Balıkesir ve Kastamonu vilâyetlerinde husûsî teşkilâta tabi. İlâçları vekâletimiz tarafından verilen. idarei husûsiyenin yardımile tesis edilmiş ufak mücadele teşkilâtı mevcuttur. Geçen sene zarfında vilâyete tevzi edilen (neosalvarsan) miktarı (63) kilodur. Bizmojenol miktarı 45 kilodur. Diğer frengi ilâçları arasile: (45) kilo (civa) merhemi, (25) kilo iyot mürekkebatı tevziatı yapılmıştır.*" *TBMM ZC*, C.3, İ.29, 16.7.1931, s.139

51 *Resmi Gazete*, 21 Kanunusani 1932/S.2008, s.1172.

52 Özkaya, a.g.m., s.81

53 *Akşam*, 29 Teşrinievvel 1933, s.24

54 Zafer Toprak, "İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar 1914-1933", *Tarih ve Toplum*, S. 39, Mart 1987, s.31-40; *Resmi Gazete*, 23 Teşrinisani 1933/S.2560, s.3237-3247

55 Bulut, a.g.m., s.115.

56 *Resmi Gazete*, 17 Mayıs 1934/S. 2703, s.3793-3796

57 *Resmi Gazete*, 6 Teşrinievvel 1934/S. 2821, s.4381-4388.

58 *Resmi Gazete*, 15 Haziran 1935/S. 3029, s.5331; *İstanbul Belediye Mecmuası*, S.135-136 (1935) s.36-37.

59 Kılıç, a.g.m., s.301

60 *Hükümetler ve Programları*, C. 1 (1920-1960), Haz. Nuran Dağlı-Belma Akturk, TBMM Yayınları, Ankara 1988, s.54

61 *On Beşinci Yıl Kitabı*, s.357-358.

62 Hikmet Öksüz, "Atatürk Dönemi'nde Trabzon'da Sağlık Hizmetleri", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 3/2007, s.81.

63 *15 Adana Halkevi* (Adana Halkevi Dergisi Görüşler'in Cumhuriyet'in 15. Yılı Özel Sayısı), 1938,s.27.

64 *On Beşinci Yıl Kitabı*, s.335,337

65 *Ulus*, 29 Ekim 1948, s.18.

66 Gazetede hatalı olarak 817 yazılmıştı.

67 *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1925, s.4. Mayıs 1926 tarihinde de Sıhhiye Muavenet ve İctimaiye Vekaleti tarafından hazırlandığı yazılan ve yılı verilmeyen istatistiğe göre tedaviye alınan frengili hasta sayısı 22.972 idi. *Cumhuriyet*, 27 Mayıs 1926, s.2.

68 *Sıhhiye Mecmuası*, S. 3 (12 Haziran 1341), s.y.

69 *Cumhuriyet*, 11 Haziran 1926, s.4. Mart itibariyle İstanbul'un çeşitli dispanserlerinde kayıtlı frengi hastası sayısı, 6.708 kişiye ulaşmışı. Zabıta kanalıyla dispanserlere sevk edilen 100 kişiden 1 kişi frengili çıkmıştı. *Cumhuriyet*, 17 Mart 1926, s.3. Şubat 1926'nın ilk yarısında İstanbul Sıhhiye Müdüriyeti'nin dispanserlerine başvuran 157 kişiden 53'ü frengiliydi. *Cumhuriyet*, 15 Şubat 1926, s.5.

70 *İstatistik Yıllığı*, C. 2, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, Ankara 1929, s.87 Trabzon'da frenginin çoğaldığı gazetelere haber olmuş; 1926 Haziran sonlarına kadar şehirdeki hasta sayısının 2.600'ü geçtiği kaydedilmişti. *Cumhuriyet*, 25 Haziran 1926, s.4

71 *İstanbul Belediye Mecmuası*, S.93/21 (Mayıs 1932), s.360.

72 *TBMM ZC*, C.3, İ.29, 16.7.1931, s.139.

73 *İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1930-1931*, İstanbul Belediye İstatistik Müdürlüğü Yayını, İstanbul 1932, s 105.

74 *TBMM ZC*, C.3, İ.29, 25.5.1935, s.241; Evsile, a.g.m., s.15.

75 Evsile, a.g.m., s.15. İstanbul'da 1939 yılı için "*Zührevi hastalıklar teşkilatı Müdüriyeti dispanser ve muayene evlerinde*" 343'ü kadın 913 frengili hasta tedavi edilmişti. *İstanbul Belediye Mecmuası*, S. 183-184 (Ağustos-Eylül 1940), s.139.

76 Özkaya, a.g.m., s.81

77 Aydın, a.g.m., s.189.

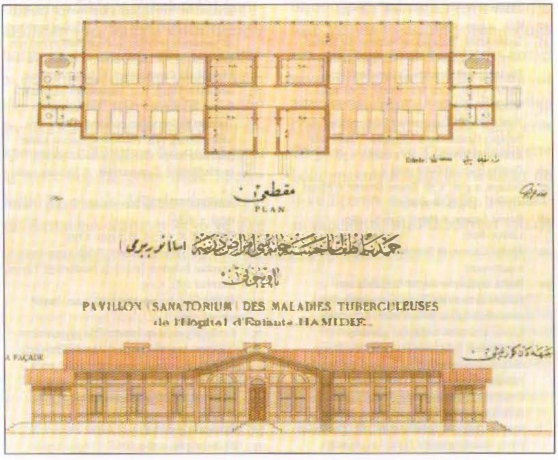
"VEREM İYİ OLUR BİR HASTALIKTIR": CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA VEREM MÜCADELESİ VE SİYASET

CEREN GÜLSER İLİKAN RASİMOĞLU

1920'li ve 30'lu yıllarda modernleşmeye, toparlanmaya, savaş travmasını atmaya, ulus-devletleşmeye çalışan ülkede yapılacak çok iş vardı. Yeni devletin meşruiyeti gündelik hayatın pratikleri üzerinde zemin buluyor, bu pratiklerin düzenlenmesi hem devletin hem de bireylerin varlığı için elzem görülüyordu. Veremle sistematik mücadele ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında devletlerin mücadeleyi yürütme görevini üstlenmesi ve yeni sosyal politikaları uygulamaya sokmalarıyla gerçekleşebilecekti.

İLLET-İ DERENİYE VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA VEREMLE MÜCADELEDE İLK GİRİŞİMLER

Robert Koch 24 Mart 1882'de Berlin'de Fizyoloji Cemiyeti'nde tüberküloz basilini ayırıp üretebildiğini açıklamış ve 4 Ağustos 1890'da tüberkülini yine Berlin'de toplanan 10. Uluslararası Tıp Kongresi'nde tanıtmıştı. Koch'un "Paratouidine" ismini verdiği tüberkülin Alman hekimlerce Koch'un onuruna "Cochin" olarak anılmaya başlamıştı. Türkler ise buna "lenfa," "lenfa-i Koh," ya da "deva-yı Koh" demişlerdi. Basilin bulunduğunun öğrenilmesinin hemen ardından, II. Abdülhamid dört hekimden oluşan bir delege grubunu 1890'da Berlin'e yollamıştı. Aynı yıl, bu yeni tekniği öğrenmek için daha pek çok hekim Berlin'e gitmişti.[1]

Hamidiye Etfal Hastanesi Sanatoryumu planları

"Sağlıkta Devr-i Hamidi/Health in the Hamidian Period", II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul/ İstanbul During The Modernization Process, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 244-263.

II. Abdülhamid'in bu iyiveliğinin iki temel sebebi vardı. Bunlardan ilki, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda tüm Avrupa'yı kasıp kavuran verem hastalığının, Osmanlı İmparatorluğu'nun da başını ziyadesiyle derde sokmuş olmasıydı. İlkiyle bağlantılı olarak ikincisi ise sağlık alanının bir bütün halinde nüfusun idare edilmesinin vazgeçilmez bir parçası gibi görülmeye başlamasıydı. Modern olma iddiasındaki devletlerin kendilerine düzenli ve öngörülebilir şekilde vergi vermesi, askerlik hizmeti yapması, büyük kentleri doyurabilmesi için sağlıklı ve yoğun nüfuslara ihtiyacı vardı. Dolayısıyla başta ardı ardına patlak veren salgın hastalıklar olmak üzere, nüfusun sağlığını tehdit edecek her türlü durumu bertaraf etmek ve nüfusun zarar görmesini engellemek gerekiyordu.

Batı'da ölümün kaptanı lakabının hakkını veren hastalık, Osmanlı topraklarında ince hastalık, sillü'r-rie,

emraz-ı silliye, tederrün-i rie, illet-i dereniye gibi isimlerle biliniyordu. Verem basilinin varlığının kanıtlanmasının ardından Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'den veremden korunma yollarının belirlemesi istenmişti. Cemiyet 1895 yılında bir toplantı yaparak konuyu tartışmış ve tartışmalar esnasında veremden korunmak için bir savaş derneği kurulması gündeme gelmiş, sanatoryum için Prens Adaları'nın uygun olduğu konuşulmuş, vücut hijyeni ve kalıtımın rolleri tartışılmış ve özel bir hastanenin inşası önerilmişti. Hastane, hapishane gibi yerlerde veremliler ayrılmaya ve her birine birer tükürük hokkası verilmeye başlanmıştı.

1890'larda Haseki Hastanesi'nde Sillü'r-rie Koğuşu'nun açılmasıyla beraber Osmanlı İmparatorluğu'nda verem tedavisi başlamıştı.[2] 1907'de Kütahya'da bir sanatoryum açma denemesi de olmuş fakat bu proje gerçekleştirilememişti.[3] Bu dönemde Saint Georges Burgaz Ada Çocuk Sanatoryumu (1902) ile Hamidiye Etfal Hastanesi Çocuk Sanatoryumu (1906) açılmıştı.[4]

1908-1909 yılları arasında İstanbul'daki ölümlerin altıda birinin sebebi veremdi. Bu ölümlerin çoğunlukla vuku buldukları yerler belediye hastaneleri ile yoksulların oturdukları Fatih ve Samatya'ydı.[5] 1908'de Ali Namık Said Paşazade veremin bir toplumsal afet olduğunu ve sair yerlerde pek çok önlem alınmasına rağmen Osmanlı'da ciddi bir tedbirin olmadığını vurgulamıştı. Hayatını kazanma mecburiyetinde olan kişi için ne dinlenme zamanı ne de iyi beslenme mümkün olabilirdi. Ayrıca güneşsiz ortamlarda yaşayan kişiler temiz havadan da mahrum kalmaktaydı. Bu durum şu sözlerle tanımlanmaktaydı: "Böylece, bizlerle birlikte, bazen zenginleri tehdit eden bu kötülük, fakirleri asla affetmez. Böylece, hayattaki bu eşitsizlik ölümün eşiğinde de devam eder ve bu canavarca eşitsizliklerin kırılması ancak mezarların sert ve beyaz taşlarıyla gerçekleşir."[6] Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere, veremin toplumsal bir hastalık olduğu gayet iyi biliniyorduysa da bir türlü önü alınamıyordu. Ali Namık Said Paşazade'nin verdiği verilere göre, XX. yüzyılın başlarında 1,2 milyon olan İstanbul nüfusunun yılda 92,942'si akciğer vereminden kaybedilmekteydi. Benzeri şekilde İzmir'de 200,000 kişilik nüfusun yılda 2,800'ü yine akciğer hastalıklarından ötürü yitiriliyordu. Her ikisi hesaba katıldığında tüberkülozdan kaynaklanan ölümlerin oranı % 15,8'di. 1906'da ilk uluslararası tüberküloz kongresine Besim Ömer Akalın katılmıştı ve bunu izleyen gelişmeler sonucunda 13 Nisan 1914'te verem basilinin ihbarı mecburi hale getirilmişti.[7]

Hamidiye Etfal Hastanesi Sanatoryumu açılışı 31 Ağustos 1906

"Sağlıkta Devr-i Hamidi/Health in the Hamidian Period", II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul/ Istanbul During The Modernization Process, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 244-263

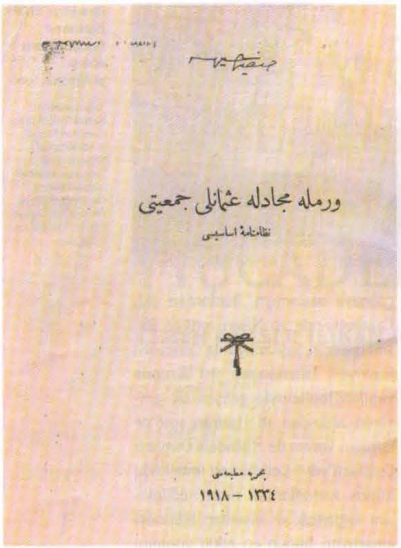
Birinci Dünya Savaşı sonrasında Rusçuklu Hakkı Paşa bazı verem hastalarını Avrupa'daki sanatoryumlara yollamış ve döndüklerinde sağlık durumları onda sanatoryumlara karşı bir ilgi uyandırmıştı. Almanya'dan bir uzman davet etmiş, gelen Dr. Rabino tüm Anadolu'yu gezmiş ve sanatoryum için en uygun yerin çam ağaçlarıyla dolu Afyonkarahisar olduğuna kanaat getirmişti. Ne var ki savaş koşulları nedeniyle bu proje de hayata geçirilememişti.[8]

HÜKÜMET YERİNE CEMİYETLER: VEREM İLE MÜCADELEDE GÖNÜLLÜLÜK

Her ne kadar ilk denemeler sonuca ulaşamasa da yapılan çalışmalar veremin bulaş yollarını ve özellikle İstanbul'da alınabilecek önlemlerin anlaşılmasını sağlamıştı. Uluslararası verem kongrelerine katılan hekimler; veremle mücadelede dernek, dispanser ve sanatoryumların önemini görmüşlerdi.[9] Yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına doğru veremle savaşmak için gönüllü dernekler ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunlardan ilki, Cağaloğlu'nda 20 Nisan 1918'de Besim Ömer'in başkanlığında Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye'nin üst katında yapılan toplantıyla gelişen ilk girişimin ardından 18 Haziran 1918'de kurulan Verem ile Mücadele Osmanlı Cemiyeti'ydi.[10] Cemiyet en temelinde hijyen kanunlarına riayet edilmesini sağlamak ve insanları eğitmeyi amaçlıyor, bunun en etkili yöntemi olarak kadınların ve okul çocuklarının veremin bulaş yollarına dair bilgilendirilmesini görüyordu.[11]

Cemiyetin başkanlığına Besim Ömer (Akalın) Paşa seçilmişti. Birbiriyle çakışan ve sola bakan iki hilal Kızılay ve Kızılhaç'ı ve aynı zamanda diğer ülkelerin veremle mücadele amblemlerini hatırlatacak şekilde amblem olarak seçilmişti.[12] Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 3,000 lira bağışlayarak veremlilerin tedavileri için Tıp Fakültesi içinde barakalar kurmuştu. 1919 yılında kurban bayramının ilk günü rozetler dağıtılmış ve cemiyet için 2,000 lira toplamış, bu sayede Almanya'dan iki demontable baraka satın alınmış ve 1920 başlarında Haydarpaşa Hastanesi yanında kurulmaya başlamıştı.[13] Cemiyetin ilk yayını, Besim Ömer Akalın'ın 1919 tarihli *Verem Tehlikesi Veremle Mücadele* isimli broşürü olmuştu.[14] İstanbul'un 16 Mart 1920'deki işgali esnasında faaliyetlerini durdurmak mecburiyetinde kalmışlardı.[15]

Bu cemiyetin feshedilmesinin ardından İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Hayriyesi Dr. Behçet Salih (Uz) tarafından kurulmuştu.[16] Kendisi gözlem için Italya'yı dolaşmış, verem tesislerini ziyaret etmiş ve faaliyetleri hakkında bilgi toplamış-

Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti Nizamname-i Esasisi, Bahriye Matbaası, 1918

ti. Bu çalışmalar neticesinde benzeri kurumların Türkiye'de açılması gerektiğinin farkına varmıştı.[17] Cemiyet 18 Şubat 1923'te tesis edilmiş, fakat resmiyet kazanması 14 Nisan 1923'te olmuştu.[18] Cemiyetin kurulmasından sonra genel bir toplantı yapılmış ve biri propaganda, diğeri bilimsel konularla ilgilenecek iki komisyon oluşturulmasına karar verilmişti. Bilimsel komisyon Dr. Tevfik Salim (Sağlam), Dr. Hüsamettin, Dr. Murat, Dr. Besim Rıfat, Dr. Behçet Uz, Dr. Osman Nuri, Dr. Şükrü Cemal ve Dr. Memduh'tan oluşuyordu ve Besim Ömer Paşa'nın öncelikle dispanser açılması gerektiği yönündeki fikrine katılıyordu. Bu cemiyetin faaliyetleri sonucunda bir Veremle Mücadele Cemiyeti Hayriyesi Hasta Bakım ve Muayenehanesi ve aslında doğrudan vereme odaklanmayan, her türlü sağlık sorunu ile ilgilenen bir poliklinik açılmıştı. Cemiyet İstanköy Hamamı'nın karşısında bir hasta bakımevi kurmuştu. Burada psikiyatri, dahiliye, kadın doğum, dermatoloji, kulak burun boğaz ve çocuk hastalıkları alanlarında hizmet verilmeye başlanmıştı. Cemiyetin çalışmalarına İzmir Belediyesi kaynak sağlamaya çalışıyordu. İzmir'in merkezi bir bölgesinde Beyler Sokağı'nda 1925'te bir arazi alınmış ama dispanserin yapımı 1930'lu yılları bulmuştu.[19]

Besim Ömer (Akalın), Verem Tehlikesi Veremle Mücadele

Nuran Yıldırım, Mahmut Görgan, Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi, Türk Toraks Derneği, 2012

Veremle mücadelede üçüncü dernek Balıkesir'de 2 Ekim 1923'te açılmıştı. Bu cemiyet hem gelir kazanmak hem de bilgi dağıtmak amacıyla hijyen, mikroplar, hastalıklardan korunma yolları gibi bilgileri her sayfasında bulunduran 319 sayfalık bir cep takvimi hazırlamıştı. Ne var ki bu cemiyet de çok uzun ömürlü olamamıştı.[20]

Dördüncü ve varlığı günümüze kadar uzanan cemiyet İstanbul'da Etibba Muhadenet Cemiyeti'nin toplantısı sırasında Osmanlı Veremle Mücadele Cemiyeti'nin üyelerinin girişimiyle İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti ismiyle kurulmuştu. Cemiyetin ilk işi, tüm ülkeyi kapsayan bir mücadelenin tüzüğünü kaleme almak olmuştu, fakat uzun süre ancak yerel düzeyde faaliyet gösterebilecekti. Tüm malvarlığı bir önceki cemiyetten kalan 116 lira 50 kuruş, bir masa, bir sandalye ve bir dolaptan ibaretti.[21] İkinci faaliyeti liderleri ve kamuoyunu veremle mücadeleye davet etmek olmuştu. Bu tür işlerin gerekli ve faydalı olduğunun ispat edilmesi gerekliydi. 18 yılda İstanbul ve İzmir cemiyetleri, 1944'te Samsun ve Denizli cemiyetleri kurulana dek faaliyetlerini yalnız başlarına sürdürmüşlerdi.[22]

VEREM SAĞLIK POLİTİKALARININ NERESİNDEYDİ?

Yıllarca süren savaşın ardından tarumar olmuş bir memlekette savaşın siyasi, iktisadi, toplumsal ve psikolojik izlerini silmek kolay olmayacaktı. Savaştan geri dönebilen erkeklerin sağlığı yerinde değildi. Kadınlar hem dul kalmış hem savaş boyunca erkeklerin işlerini üstlenmiş hem de savaş sonrasında yeniden evlerinde oturup çocuk bakmakla yükümlü kılınmıştı. Çocuk ölümlerinin önü alınamıyor; bulaşıcı hastalıklar çocuk, yetişkin demeden can alıyordu. Bu şartlar altında ülkenin aydınları, insanları ülkenin en önemli sermayesi olarak görüyordu. Yeni kurulan fabrikalara işgücü, her an yeni bir savaş çıkacakmışçasına güçlü tutulması gereken orduya asker gücü yetişebilmesi için çok ve nitelikli çocuk doğması, doğanların da yaşatılması gerekiyordu. Bu nedenle devletin sağlık politikasının kuvvetli ve kapsayıcı olması gerekiyordu.

Teoride iyi gözüken bu plan, pratikte çoğu alanda uygulanabilmişti. Milli Türk Tıp Kongreleri'nin meclis binasında yapılması ve sağlık politikalarının bu kongrelere katılan hekimlerin görüşleri doğrultusunda ortaya çıkan sonuçlarla şekillendirilmesi, uzun vadede kritik olan çocuk ölümü, trahoma, sıtma gibi hastalıkların önünün alınmasını, dar bütçelerle olabildiğince yaygın sağlık ekipleri ve sağlık kurumları oluşturulmasını sağlamıştı. Yine de verem özeline bakıldığında, mücadelenin sonuç vermesi uzun sürecekti.

Meclisin 9 Mayıs 1920 ve 5 Eylül 1923 tarihli hükümet programlarında sağlık işlerinde ağırlığın bulaşıcı hastalıklara verileceği söylenmişti fakat adı geçen hastalıklar arasında verem bulunmamaktaydı. 17 Şubat- 4 Mart 1923 tarihleri arasında yapılan Türkiye İktisat Kongresi'nde sağlık alanı,işgücü ve nüfus politikaları ile bağlantılı olarak değerlendirilmiş, kısıtlı bütçeye sahip olan hükümet sağlık işlerinde % 2,21'lik payı sıtmaya tahsis etmişti.[23]

Bu dönemde salgın ve bulaşıcı hastalıklara karşı "dikey örgütlenme" kurulmuştu. Cumhuriyetin hemen ilk yıllarında sıtma, frengi ve trahom hastalıklarına karşı merkez ve taşrada özel hizmet örgütleri oluş-

turuluyordu. Verem için ise mali yetersizliklerden ötürü özel bir örgüt kurulamamış ve gönüllü derneklerle mücadele yürütülmeye çalışılmıştı. Mücadelenin yürütücülerinden Tevfik İsmail Gökçe bu dönemi "destekleme devresi" olarak adlandırıyor ve "Sosyal Yardım Bakanlığı'nın henüz sistemli bir verem mücadelesine girişmediği" dönem olarak tanımlıyordu.[14] Bakanlık mücadeleye desteğini yasa ve yönetmelikler, sanatoryum ve dispanserlerle vermişti. Verem Savaşı Genel Müdürlüğü ise ancak 1960 yılında kurulabilecekti.[15]

I. Milli Türk Tıp Kongresi 300 delegenin katılımıyla 1-3 Eylül 1925'te Mustafa Kemal'in himayesinde meclis binasında gerçekleşmişti. Cumhurbaşkanı bizzat kongreye birkaç defa gelerek konuşmaları dinlemişti. Bu ilk kongreden itibaren sosyal nüfus politikasının önemi belirtilmiş, doğum ve ölüm oranları sorununun altı çizilmiş ve ana temalardan biri olarak kabul edilmişti. Ilm-i ıslah-ı ırk (öjeni) gündeme hakımdi. Kongredeki tartışmalar öncelikle çocuk ölümlerine ayrılmış; sıtma, malarya, frengi ve veremle ilgili bildiriler sunulmuştu.[16]

Kongrenin üçüncü gününde cerrahi verem oturumu yapılmış, bu oturumda Mim Kemal (Öke) "Cerrahi Verem Tedavisi" başlıklı bildirisinde Gülhane'nin ve kendi muayenehanesinin veremle ilgili istatistiklerini, tedavi yöntemleriyle ilgili görüşlerini sunmuştu. Muallim Murat (Cankat) "Türkiye'de Cerrahi Veremin Sosyal Açıdan İncelenmesi" başlıklı bildirisinde akciğer vereminin dahiliye uzmanları, diğerlerinin ise cerrahlarca incelendiğini ve son senelerde cerrahi görüşün geriledigini söylemişti. Akciğer vereminin basil saçtığı için sosyal bir hastalık olarak daha önemli olduğunu söylemiş, Istanbul ve İzmir istatistiklerini Almanya ile karşılaştırmış, köy ve şehirlerdeki beslenme biçimlerini kıyaslayarak hastalığı değerlendirmiş ve spor ile verem arasındaki ilişkiyi anlatmıştı. Verem mücadelesi için verem mücadelesi merkez komitesi, dispanserler, ev ziyaretleri yapacak hemşireleri yetiştirecek bir hemşire okulu ile prevantoryum ve sanatoryumların açılmasını önermişti.[17] 11-13 Ekim 1927'de Ankara'da gerçekleştirilen 2. Milli Türk Tıp Kongresi'nin konuları trahoma ve veremdi.[18]

Tüm bunlar, ülkenin en temel ihtiyacı olan insan gücü açığını kapatabilmek içindi. Ülke nüfusunu bir zenginlik kaynağı olarak görmek daha XVIII. yüzyıldan itibaren modern devletlerin alamet-i farikası olmuştu fakat dünyanın gördüğü en dehşet verici savaşın ardından gelen yıkım tarumar olan nüfusların nitel ve nicel olarak tamir edilebilmesini gerektiriyor, bunun için de sıra dışı önlemler alınması gerekiyordu. Irkın ıslahı, daha evvel hiç olmadığı kadar büyük bir önemi haiz olmuş, ıslah işi de başta hekimler olmak üzere tüm sağlık çalışanlarının birincil görevi haline gelmişti; üstelik bu görev gönüllülük çerçevesi içine alınmış, özellikle savaştan etkilenmiş tüm ülkelerde sağlık alanının mensupları memleketlerinin yeniden "asli" güçlerine sahip olabilmeleri için canla başla çalışmaya başlamışlardı.

İstanbul Verem Savaşı Derneği pulları

İstanbul Verem Savaşı Derneği Arşivi

İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti pulları

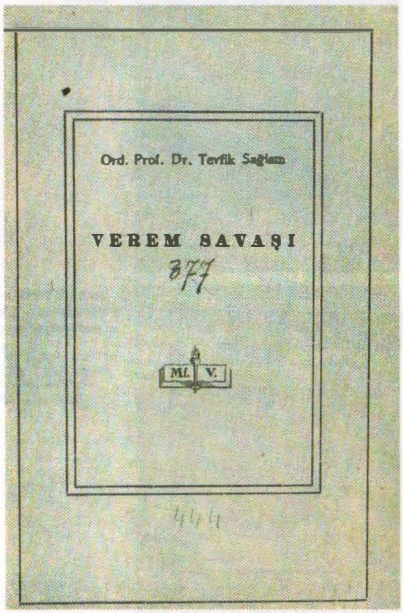
İstanbul Verem Savaşı Derneği Arşivi

İstanbul Verem Dispanseri Başhekimi Mustafa Talât B., Sıhhat Almanakı'nda verem konusunu tartıştığı yazısına şöyle başlıyordu: "Cehalet, ihmal, sıhhî şartlara riayetsizlik, fena âdetler gibi; cemiyeti mahve kadir esbap ve avamilden doğan (Verem, frengi, alkolizm) gibi belâlardan her fırsatta bahsetmek her münevvere borçtur. Bunların halk arasında intişarı yüzünden hasıl olan zayiat korkunç yekûn tutmakta ve bu meş'um âfet insanlığın maddi, ruhî, tereddisini intaç etmektedir."[19]

Sadece sağlık bilimcileri değil, aynı zamanda genel olarak Osmanlı-Türk aydınları tıp ve sosyal politikanın milliyetçilikle harmanlanışının başat teorisyenleriydi. Her ne kadar Fransa kökenli dejenerasyon (ırkın bozulması) teorisi orijinalinde psikiyatrik rahatsızlıklarla ilişkili idiyse de zamanla ırkı tehdit eden önemli bir diğer unsurun bulaşıcı hastalıklar olduğu düşünülmeye başlamıştı.[20]

Hekimler sürekli olarak anne çocuk ölümlerinin azaltılması, hayatta kalabilenlerin sağlıklarının iyileş-

1. Milli Türk Tıp Kongresi 300 delegenin katılımıyla 1-3 Eylül 1925'te Mustafa Kemal'in himayesinde meclis binasında gerçekleşmişti. Cumhurbaşkanı bizzat kongreye birkaç defa gelerek konuşmaları dinlemişti. Bu ilk kongreden itibaren sosyal nüfus politikasının önemi belirtilmiş, doğum ve ölüm oranları sorununun altı çizilmiş ve ana temalardan biri olarak kabul edilmişti. İlm-i ıslah-ı ırk (öjeni) gündeme hakimdi.

Tevfik Sağlam, Verem Savaşı, Maarif Vekaleti, 1944

tirilmesinin ülkenin sermayesi için ne kadar önemli olduğunun altını çiziyorlardı.[31] Verem de dahil olmak üzere, tüm bulaşıcı hastalıklarla ilgili yapılan yayınlarda, hem çocukların hem de kendilerinin sağlıklarını korumak öncelikle ülke vatandaşlarının görevi olarak tanımlanıyor; bu göreve ek olarak yetebildiğince hükümet, onun ardından belediyeler ve gönüllü dernekler--açıkça söylenmese de- takviye kuvvet olarak değerlendiriliyordu.

1925 yılı Sağlık Bakanlığının hazırladığı çalışma programında çözülmesi gereken sağlık sorunları arasında şunlar vardı: Devletin sağlık örgütünü genişletmek; hekim, sağlık memuru ve ebe yetiştirmek; numune hastaneleri ile doğum ve çocuk bakımevleri açmak; sıtma, verem, trahom, frengi ve kuduz gibi önemli hastalıklarla mücadele etmek; sağlıkla ilgili kanunları yapmak; sağlık ve sosyal yardım örgütünü köye kadar götürmek; Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü ve Hıfzıssıha Okulu kurmak.[32] Refik Saydam döneminde başta 1928 tarihli Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarz-ı İcrasına Dair Kanun ile 1930 tarihli Umumi Hıfzıssıhha Kanunu olmak üzere toplamda 51 yasa ve 18 tüzük yürürlüğe konmuş ve sağlık politikasını bu yasalar şekillendirmişti.[33] Öncelikli hedeflerden biri, ülkenin en temel ihtiyaçları arasında olan, sağlık personelini yetiştirmekti. "Memleket tabipleri" örgütlenmesi "hükümet tabipleri" ismiyle yenilenmiş ve her ilçede bir hekimin bulunması hedeflenmiş; sağlık memuru, ebe ve hemşire yetiştirmeye önem verilmiş ve bu amaçla birçok sağlık memuru okulu, ebe yurdu ve ebe okulu açılmıştı.[34] Hemşire yetiştirmenin önemi ise, 1925 tarihli ilk milli kongrede defalarca gündeme gelmişti.[35]

VEREMLİLERE ŞİFA VERMEK: DİSPANSERLER, SANATORYUMLAR VE PREVANTORYUMLAR

Dispanserler köy ve kasabalarda verilen mücadelenin merkezi olacağından, Cemiyet verem hastaları için dispanser ve hastane açmayı hedefliyor fakat eğitimi tedaviye kıyasla daha öncelikli görüyordu. Başarılı olmak belediyelerden hükümet görevlilerine kadar herkesin işbirliği içerisinde çalışmasına bağlıydı. Cemiyet hükümetten cömertlik, belediyelerden işbirliği ve sosyal refah, toplumsal eğitimde itaat ve mücadelede genel bir gayretkarlık ve dikkat talep ediyordu.[36]

Mustafa Talat dispanserlerin mücadeledeki öneminden de dem vuruyordu: "Her medeni memleket (veremle mücadele)de ilk defa dispanser yolundan yürümektedir. Dispanserlerde teşhis konan hastalar,ilk defa tatbiki icab eden hususat te'min edildikten sonra, hastalıklarının şekil ve derecesine göre (prevantoryum, sanatoryum, hastane)lere gönderilerek esaslı tedavileri te'min olunur."[37]

İstanbul Cemiyeti'nin bütçesi fazlaca kısıtlı olduğundan ilk genel kurulda bir pilot dispanser kurulması kararı alınmıştı. İlk dispanser, 1923 yılında Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekaleti'nin isteği ve onayıyla İstanbul Özel İdaresi tarafından, Çemberlitaş'ta Dr. Asım İsmail (Arar) idaresi altında kurulmuştu.[38] 1929'da cemiyetin ücretsiz olarak işlettiği, İstanbul'un en yoksul bölgesi olarak kabul edilen Eyüp'te belediye dispanseri açılmıştı.[39] Bu dispanser belediyenin dispanserindeki iki odadan oluşmaktaydı.[40]

Doktorlar dispanserde nöbetleşe olarak hasta kabul ediyorlardı, pazartesileri Tevfik Sağlam; cumartesileri ise Tevfik İsmail ile Fazıl Şerafettin hasta bakıyordu. Hastalara dair tutulan dosyaları Fransa'da Rockefeller Tüberküloz Dispanseri'nde tutulanların birebir tercümesiydi.[41] Burada alınan balgam kültürleri Heybeliada Sanatoryumu'na gönderiliyor, akciğer filmlerinin çekimleri ise Gülhane ve Gureba Hastaneleri'nde gerçekleştiriliyordu. 1930'da bir laboratuvarda balgam boyaması yapılmaya başlanmıştı. Veremle Mücadele Dispanserleri Talimatnamesi'nin yayımlanması ise 1932 yılında gerçekleşmişti. Bu talimatname ziyaretçi

hemşirelerin görevleri, propaganda, kayıt ve istatistik çalışmaları ve ilaç dağıtımı gibi konuları içeriyordu.[42] 1932 senesinde 500 kadın, 157 erkek, 255 çocuk olmak üzere 912 hasta muayene edilmişti. Hastalara tereyağı, kuvvet şırıngası, balıkyağı veriliyordu. Balıkpazarı'nda bir yağ tüccarı olan Yorgo Andonyanis Efendi 1932 yılında, önceki yıllarda olduğu gibi, dispansere 100 kilo tereyağı bağışlamıştı.[43]

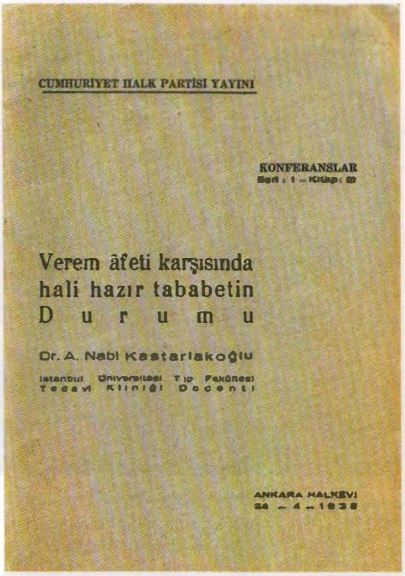
Dispanser açılmasının mücadelenin temel noktalarından birini oluşturduğu düşünülüyordu.[44] Dr. A. Nabi Kastarlakoğlu dispanser ve diğer kurumların önemini şu sözlerle vurguluyordu:

> Binaenaleyh, intan menbaı olan bir hastayı hastane, sanatoryum, dispanser gibi bir mahalde tahtı tedaviye almakla bu biçarelerden bir kısmını hem kurtarmış oluyoruz hem de aynı zamanda aile muhitinde hastalık mikroplarının etrafa saçılmasının önüne geçmekle büyükleri intandan küçük yavruları da ekseriya muhakkak bir ölümden kurtarmış oluyoruz. İşte cihan istatistiklerinde verem hastalığından vefiyatta görülen bu tenaküs kısmen ekseri medeni memleketlerde ictimai yardımlar sayesinde iş gören verem hastanesi, dispanser gibi, sanatoryom gibi ihtiyaç nisbetinde mevcut müesseseler sayesindedir.[45]

Görüldüğü gibi, sanatoryum tedavisi de hekimler tarafından öneriliyor, ülkede sanatoryumların kurulmasına çalışılıyor, buna dair pek çok eğitici yazı, broşür, deyiş de dönemin gazete ve dergilerinde yer alıyordu.[46] Ayrıca hekimler tarafından yurt dışındaki sanatoryumların durumu ve tedavi biçimleri halka iletiliyordu.[47] Bahaddin Faik'in Yeni Hıfzıssıhha'da yazmış olduğu yazı da bu minvalde okunabilir:

> İctimai tedbirler, şahsın yalnız başına muvaffak olamıyacağı esasları ihtiva eder; bunlar halkın neşriyat, propaganda, sinemalar ve sair suretlerle tenviri, hastalıklı olanların etraflarını bulaştırmamaları için vakdinde (verem hastanelerinde) veya (sanatoryumlarda) tedavi ve tecrit altına alınmaları, ve hastaların da behemahal tenvir edilerek öksürüklerile ve sair maddelerile bulaşmış olan maddelerin takim edilmesi, meskenlerin sıhhi hale getirilmeleri gibi tedbirlerden mürekkeptir.[48]

İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti ile Heybeliada Sanatoryumu'nun kurulmasına önayak olan İzmir cemiyetiydi.[49] Sıhhat Vekaleti sanatoryumun Heybeliada Çamlımanı'nda Muhacirin Dairesi'nin kullandığı binada yapılmasına karar vermiş, 15 Ağustos 1924 tarihinde Server Kamil ile beraber Tevfik İsmail Heybeliada'ya giderek işe koyulmuştu. Kendilerine tahsis edilen bina esasen Birinci Dünya Savaşı sırasında Harbiye Mektebi öğrencilerine nekahethane olarak yapılmıştı. Bina uzun zaman muhacirleri iskan ettiğinden harap bir haldeydi.[50]

A. Nabi Kastarlakoğlu, *Verem Âfeti Karşısında Hali Hazır Tababetin Durumu*, Cumhuriyet Halk Partisi Yayınları: Ankara Halkevi, 1938

Sanatoryum 16 Teşrinisani 1924'te 16 yatakla açılmıştı. İki katlı binanın üst katındaki 8 yataklık iki koğuşun biri kadınlara, diğeri erkeklere, alt kat da idare ve memurların ikametine tahsis edilmişti. On buçuk ay sonra Server Kamil Bey ayrılmış ve başkan olarak Tevfik İsmail tayin edilmişti.

Heybeliada sanatoryumunun açıldığı zamanki hali

Tevfik İsmail Gökçe. Heybeliada Sanatoryomu Kuruluş veGelişimi, 1924-1955. İsmail Aygün Matbaası, 1957

Heybeliada Kadınlar Pavyonu

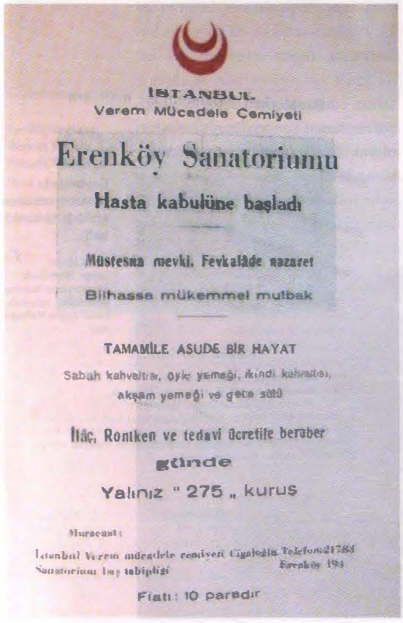
Tevfik İsmail Gökçe, Heybeliada Sanatoryomu: Kuruluş ve Gelişimi, 1924-1955, İsmail Aygün Matbaası, 1957

Vekâlet, atanmasından üç ay sonra, üç aylığına kendisini sanatoryumlar ve verem kurumlarında tetkiklerde bulunmak üzere Almanya, Fransa ve İsviçre'ye göndermişti.[51]

Hastaların balgamından alınan müstahzarlar inceleme için Heybeliada Sanatoryumu'na gönderiliyordu. Gülhane Kliniği'nde yahut Gureba Hastanesi'nde ücretsiz olarak röntgen filmleri çekiliyordu. Muayene ve vizitler için yeterli sayıda hemşire bulunmadığından Heybeliada Sanatoryumu'nda intern olan Nebahat Hanım bu iş için görevlendirilmişti. 1930'da ufak bir laboratuvar tesis edilmişti. Tükürük hokkaları ve klinik termometreler dispanser tarafından halka veriliyordu. İhtiyaç sahibi hastalar gerekli ilaçları belediyenin eczanesinden temin edebiliyordu.[52]

Erenköy Sanatoryumu ilanı

Yaşamak Yolu dergisi

Heybeliada'da en büyük zorluk, ciğerlerinden hasta, sarıp sarmalanmaya alışmış insanları açık hava kürlerine, gece pencereler açık yatmaya alıştırmak olmuştu. Sanatoryum idaresi, bu tedaviyi reddedenleri göndermekten çekinmiyordu. Tahmin edilebileceği gibi, bütçenin darlığı ikinci büyük sıkıntıydı. Binalar soba ile ısıtılıyor, açık hava kürleri basit bir şekilde tesviye almış toprak üzerine konmuş talaşlardan oluşuyordu. Mutfağı küçük, çamaşırhanesi üstü çinko kaplanmış bir kulübeydi. Suyu eski bir tulumba ile sağlanıyor, elektrik özel bir motorla sağlanıyordu. Ancak 1926 yılında binaların önüne açık hava kürü için iki balkon yapılabilmişti.[53] 1929 senesinde Dr. Zühtü Erman röntgen mütehassısı olarak kuruma gelince röntgen çekimleri konusunda iyileşmeler yaşanmıştı.[54] Sanatoryum, açılışından itibaren ücretli hasta da almaya başlamıştı, ilk yıllarda 25 yatak ücretli hastalara tahsis edilmişti.[55]

1924-1932 yılları arasında 85 verem yataklı Haydarpaşa ve 35 verem yataklı İzmir Emraz-ı Sariye hastanelerinde, toplamda sırasıyla 3648 ve 4462 kişi tedavi edilmiş, 14982 ve 27401 röntgen çekilmişti. Yine aynı yıllar arasında Heybeliada Sanatoryumu'nda toplamda 1110 kişi yatırılarak, 12 kişi ayakta tedavi edilmişti. Kurumda 14262 laboratuvar uygulaması yapılmış ve 5136 röntgen çekilmişti.[56]

Bu arada ülkede prevantoryumlar da açılmıştı. 1927 yılında Validebağ Korusu içindeki Adile Sultan Kasrı 50 yataklı bir prevantoryuma dönüştürülmüştü. Diğer bir prevantoryum ise askeri amaçlarla oluşturulmuştu. Tevfik Sağlam ve arkadaşlarının katkılarıyla ordu için bir verem savaş yönetmeliği hazırlanmış, veremlilerin askere alınmamasına ve mevcut üç ordu için birer sanatoryum kurulmasına karar verilmişti. 2 Temmuz 1938'de Maslak Askeri Prevantoryumu açılmıştı.[57]

Heybeliada Sanatoryumu kentin ihtiyaçlarını karşılamakta yeterli olmuyordu. İstanbul Verem Mücadele Cemiyeti'nin 1930 senesi kongresinde yeni bir sanatoryum kurulması gerekliliği gündeme gelmişti. Operatör Fahri Bey sermayedara başvurularak bağış toplanmasını, gazetelerde iane sütununun açılmasını, hükümetin arazi bağışlamasını, bina inşası için malzeme tacirlerinin yardım etmesini gerekli görüyordu. "Hastalara ilaç veriyoruz. Fakat yiyecek yemeği yoksa ilaç neye yarar. Hastanelerimizde veremlileri yatıracak yer yok." diyordu.[58]

İdare Heyeti konuyu 1931 yılında esaslıca ele almış ve hükümetin yoksullar için sanatoryum açtığını ve hastanelerde yatak ayırdığını, varlıkların da özel sanatoryumlara gittiğini fakat ne özel sanatoryuma gidecek kadar varlıklı ne de hükümetin yataklarında tedavi görecek kadar yoksul olanlara bakılabilecek bir kurumun bulunmadığını, bu kişilerin ya yersiz kaldığını ya da esas ihtiyaç sahiplerinin yerlerini işgal ettiklerini ifade ederek yeni bir sanatoryumun kurulmasının önemini vurguluyordu.[59]

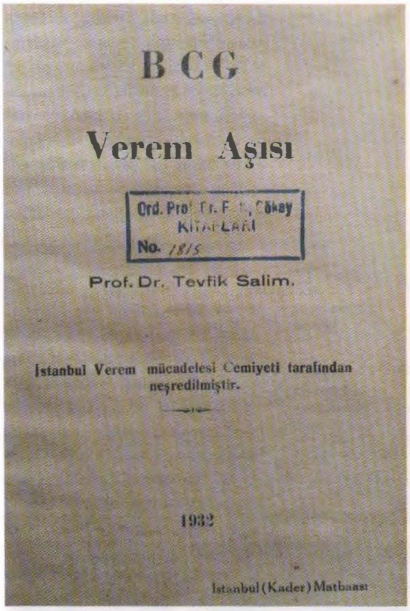
Erenköy Sanatoryumu 16 Mayıs 1932'de 25 yatakla açılmıştı. Daha sonra ikinci bina hazırlanarak 15 yatak daha eklenmiş ve buraya kadın hastalar kabul edilmeye başlanmıştı. Bina cemiyet tarafından alınmış, mevcut bütçe buraya nakledilmiş ve ayni yardım için Hilal-i Ahmer'e başvurulmuş ve toplamda 41500 lira yardım alınmıştı. Ayrıca cemiyetin kendi parasından, iade edilmek kaydıyla 2199 lira 80 kuruş sanatoryuma vakfedilmişti.[60] Sanatoryuma başvuran hasta sayısı 1932-1938 yılları arasında sırasıyla şöyleydi: 105, 140, 153, 204, 212, 236, 278.[61]

Erenköy Sanatoryumu kurulduğunda Tevfik Sağlam ilgilileri davet etmiş ve onlara kurumu tanıtmıştı. Bu ziyarete katılanlardan biri olan Kemal Cenap, hasta odalarını, açık hava tedavi yerlerini, röntgen dairelerini, laboratuvarları gezdiğini anlatarak günde 275 kuruş karşılığında verem hastalarına bakıldığını yazmış ve şu sözleri eklemişti:

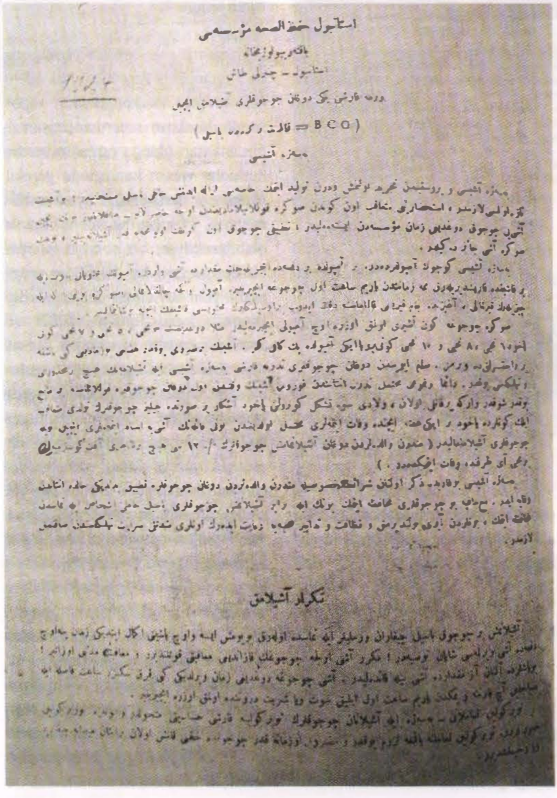
> Şimdiki zenginlerimiz ne güne duruyorlar? Eskiden çeşme, cami, mektep vs yaparak halka vakfederlerdi. Ne olurdu, zenginlerimiz apartmanlarının bir aralıkı kadar da şu sanatorium'a bir köşecik yapsalardı hatta bir taş koysalardı, kıyamet mi kopardı? Ne olurdu, şu müessesede bir veya birkaç fakirin meccanen tedavisini tekafful etselerdi veya mesela bir aziz ölülerinin hatırasını yaşatmak için bir paviyon inşa ettirselerdi. Bu temennilere hayâl ve hülya mı diyeceksiniz? İstediğinizi söyleyin, gönül bu güzel eserleri görmek istiyor.[62]

Veremden korunmada en kritik öğe olan BCG aşısı ilk kez 1921 yılında Fransa'da uygulanmış, Türkiye'de uygulanması ise Bakteriyolojihane Müdürü Refik Güran'ın girişimiyle gerçekleşmişti. Aşının Türkiye'de üretilebilmesi için *Yaşamak Yolu*'nda Tevfik Sağlam konuyu devamlı gündemde tutmuştu.[63] 17 Mayıs 1928 tarihinde İstanbul ve Sivas Bakteriyolojihaneleri ile Ankara Kimyahanesi bir araya getirilerek "Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi" kurulmuştu. Bu kurum aşı, serum ve benzeri müstahzarları yapacak, ülkeye girecek tüm ilaçları kontrol edecek ve bilimsel araştırmalar yürütecekti.[64] 1931'de aşı ülkede üretilmeye başlanmıştı.[65] 2 Kasım 1936'da kurum içerisinde "Hıfzıssıhha Okulu" açılmıştı, halk sağlığı eğitim ve uygulamalarının merkezi bu kurum olacaktı. Kurumda 1931 yılında ağız yoluyla uygulanan BCG aşısının üretimine başlanmış; daha sonra kuduz, çiçek, tifüs, boğmaca, influenza gibi hastalıkların aşıları da burada üretilmişti.[66] Aynı yıl çıkarılan Evlenme Muayenesi Hakkında Nizamname ile açık veremlilerin evlenmesi yasaklanmıştı.[67]

Tevfik Sağlam BCG aşısının önemini halka anlatmak için yazmış olduğu yazısında "tederrün gibi bir belâdan koruyacak sihirkâr vasıtaya ne kadar alâka gösterilse yeri vardır" diyordu. Avrupa ülkeleri, Arjantin, Brezilya,

Tevfik Salim, BCG Verem Aşısı

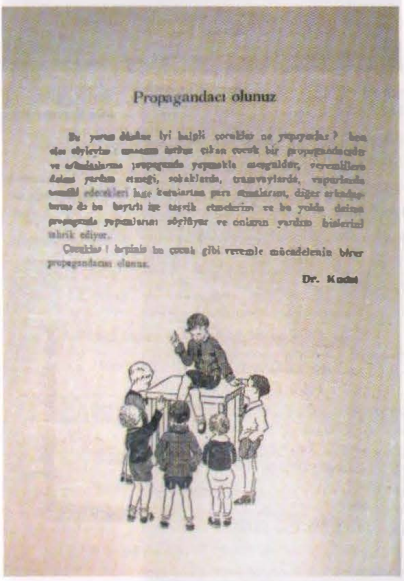

استانبول حفظ الصحه مؤسسهسی
باکتریولوجانه
استانبوله — چیچلی خانی
ورهه فارشی بکی دوغان جوجوقلری ضلاعتی ایچون
(قاچنجی رکوردده یاپیلی = B C G)
مصاره تلقیحیسی
تکرار آشیلاتمق

İstanbul Hıfzıssıhha Müessesesi Bakteriyolojihane-BCG aşısı hakkında Refik Güran'ın hazırlamış olduğu tarife

Tevfik İsmail Gökçe, Heybeliada Sanatoryumu: Kuruluş ve Gelişimi, 1924-1955, İsmail Aygün Matbaası, 1957

Amerika, Kanada, Uruguay ve Moris Adaları'nda aşılı ve aşısız kişilerin ölüm oranlarını karşılaştırıyor ve nihayetinde az miktarda canlı basille zararsız bir şekilde aşılanan çocukların bağışıklık kazandığını söyleyerek yalnız hastalığın yaygın olarak görüldüğü yerlerde yaşayan ve tehlike altında bulunan gruplara dahil olan çocukların değil, tüm çocukların bu aşı ile aşılanmaları gerektiğini vurguluyordu.[68]

Ülke nüfusunu bir zenginlik kaynağı olarak görmek daha XVIII. yüzyıldan itibaren modern devletlerin alamet-i farikası olmuştu fakat dünyanın gördüğü en dehşet verici savaşın ardından gelen yıkım tarumar olan nüfusların nitel ve nicel olarak tamir edilebilmesini gerektiriyor, bunun için de sıra dışı önlemler alınması gerekiyordu.

Propagandacı olunuz

Bu yarın ölecek iyi halde çocuklar ne yapıyorlar? Hem ölü objeleri sanatsız tertip çıkan çocuk bir propagandacıdır ve arkadaşlarına propaganda yapmakla mükelleftir, veremlilere daima yardım etmeği, sokaklarda, tramvaylarda, vapurlarda temiz edebiyatı bağ cıgaralara para atmalarını, diğer arkadaşlarına da bu hayırlı işe teşvik etmelerini ve bu yolda daima propaganda yapmalarını söylüyor ve onlara yardım bilmelerini tahrik ediyor.

Çocuklar! Sizinle bu çocuk gibi veremle mücadelenin birer propagandacısı olunuz.

Dr. Kudret

Çocuk Sahifeleri
Yaşamak Yolu dergisi

VEREM İYİ OLUR BİR HASTALIKTIR: EĞİTİM VE PROPAGANDA

Verem mücadelesi en başından beri propaganda ve eğitim ile beraber yürütülmüştü.[69] Daha önce de bahsedildiği gibi İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti'nin iki komisyonundan bir tanesi propaganda işleri ile ilgilenmek üzere kurulmuştu. Behçet Uz'un editörlüğünde *Cidal* dergisi çıkarılmış, derginin ismi sonradan *Savaş* olarak değiştirilmişti. Propaganda faaliyetleri Behçet Uz'un önderliğinde ilerliyordu ve en önemli çalışma Behçet Uz tarafından kaleme alınan ve 1922 senesinde yayımlanan *Verem Nasıl Başlar ve Veremden Kurtuluş ve Korunma Çareleri Nelerdir?* isimli kitaptı.[70]

Propaganda ve eğitim konusunda İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti'nin ilk kongresinin raporunda, bunların Amerikan başarısının anahtarı olduğu vurgulanıyordu. Bununla, verem konusunda gerekli toplumsal hareketliliği uyandırabilmişlerdi. Eğer bu mücadele başarılı olabilecektiyse, bir sonraki yıl için cemiyetin yeni bir bütçe ve programla yola koyulması bekleniyordu. Propagandanın "içtimaî, fennî ve amelî bir surette ve tam bir ihtisas dairesinde" olması gerektiği vurgulanıyordu.[71] Buna ek olarak konferans, broşür, kitaplık, film ve makale yoluyla yapılacak propagandanın da altı çiziliyordu. Rozet, pul, verem günleri olabildiğince verimli bir şekilde kullanılmalıydı.[72] Propaganda için İstanbul cemiyeti 8,500 liralık bütçesinin 2,600 lirasını ayırmıştı.[73] Bu amaçla *Yaşamak Yolu* isimli dergi çıkarılmaya başlamıştı.[74] 1930 yılına gelindiğinde cemiyet verem savaş propaganda filmi hazırlatmış, el ve duvar ilanları dağıtmış, *Sıhhi Propaganda* dergisini yayımlamış, Türk Ocağı ve Hilal-i Ahmer salonlarında halka ve öğrencilere konferanslar vermişti.[75]

Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekaleti de yaptığı yayınlarla propaganda faaliyetlerine destek veriyordu. İlgili materyallerden, bireyin sorumluluğunun bedenini olabildiğince temiz tutması gerektiği anlaşılmaktadır. Sağlıklı olmak bir milli sorumluluktu ve verem de bunun bir parçasıydı. *Verem* isimli kitap şu deyişleri içeriyordu: "Yurdunu ve yurddaşını tehdit eden bu ictimai afetten sakın ve kork, verem bulaşıcı hastalıktır.", "Veremin tedavisi kabildir.", "Verem ne kadar erken teşhis olunursa o kadar çabuk tedavi olunur.", "Yeni doğan çocuklarınıza verem aşısı (B.C.G.) yaptırınız.","Veremlileri sıhhat dairelerine haber vermek kanun ve vicdan borcudur."[76]

Süheyl Ünver, veremin isminin telaffuz edildiği anda hemen ölümün akla geldiğini fakat aslında zamanında teşhis edilen ve hatta bazen ihmal edilen hastaların dahi iyileştiğini söyleyerek erken teşhis ve tedavinin önemini vurguluyordu: "Hiçbir veremli hastalığın şekli ne olursa olmeğe mahkum değildir... Akıllı bir insan bile eline geçen serveti birden yok etmek istemezken bütün servetlerin fevkinde bulunan sıhhatini birden nasıl yok yere imha eder."[77] Propagandanın en önemli aracı basındı. 1929 yılından itibaren de 3,000 kopya basılan, 500'ü Milli Eğitim Bakanlığına, 500'ü Erkan-ı Harbiyeye dağıtılan *Yaşamak Yolu* isimli dergi çıkarılmaya başlanmıştı. Cemiyet üyelerinin de bir liralık abonelik ücreti karşılığında gönderilmişti. Dergi pek çok kuruma ve şahsa da ücretsiz olarak gönderiliyordu. 1969'da tirajı 10,000'e ulaşmıştı.

Ayrıca cemiyet üyeleri Türk Ocağı'nda, Hilal-i Ahmer Cemiyeti Dershanesinde de konferanslar veriyordu. 1928-29 yılında hastalığın pek çok yönünü gözler önüne seren bir de film gösteriliyordu.[78] Dergi Halk Odalarına ve ilkokullara da gönderiliyordu.[79] Her ne kadar "aydınlatıcı dergi" sıfatını kendine layık görse de dergi aynı zamanda ciddi bir propaganda aracıydı.[80] Ona ek olarak Tevfik Sağlam, Tevfik İsmail Gökçe ve İhsan Rifat Sabar 1934'te

Sene 3 No. 35 Teşrinisani 1931

Yaşamak yolu

İstanbul Verem Mücadelesi cemiyetinin aylık gazetesidir.

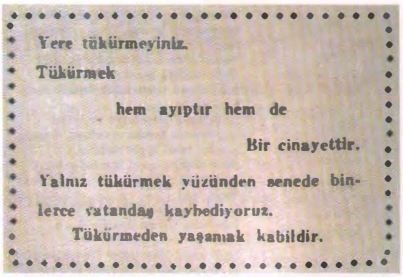
Merkez: Cağaloğlu Hıfzıssıhha Tel: 21788

10 KURUŞ Azalırsa meccanen

Verem tehlikesini bildiren işaretler

DEVAMLI ÖKSÜRÜK
KAN TÜKÜRME
ZAIFLAMA
HAFIF ATEŞ
HALSİZLİK
HAZIM BOZUKLUKLARI
İŞTAHSIZLIK

DİKKAT EDİNİZ! BUNLAR VEREMİN TEHLİKE İŞARETLERİDİR! DERHAL HEKİME veya DİSPANSERE KOŞUNUZ

Yere tükürmeyiniz.

Tükürmek

hem ayıptır hem de

Bir cinayettir.

Yalnız tükürmek yüzünden senede binlerce vatandaş kaybediyoruz.

Tükürmeden yaşamak kabildir.

***Yaşamak Yolu* (solda)**

Verem mücadelesi propaganda ilanı (sağda)

Yaşamak Yolu dergisi

verem üzerine çıkarılmış ilk dergi olan *Tüberküloz* dergisini okurlara sunmuştu.[81]

SONUÇ

1920'li ve 30'lu yıllarda modernleşmeye, toparlanmaya, savaş travmasını atmaya, ulus-devletleşmeye çalışan ülkede yapılacak çok iş vardı. Yeni devletin meşruiyeti gündelik hayatın pratikleri üzerinde zemin buluyor, bu pratiklerin düzenlenmesi hem devletin hem de bireylerin varlığı için elzem görülüyordu. XIX. yüzyılda şekillenen yeni bilimler, toplumsal seviyede faaliyet göstermek üzere sahaya çıkmışlar; kent ve kır yaşamlarının kendilerine has dinamiklerinin ihtiyaçlarına cevap verebilmek ve aynı zamanda modernleşen devlete uygulama alanları oluşturabilmek için toplum yaşamının aile, suç, sağlık, yoksulluk gibi zeminlerini yeniden şekillendirmeye başlamışlardı. Toplum artık bilimsel bilginin nesnesi haline gelmiş, varlığı bu bilginin öncelikle devlet ve ardından toplumun yararına kullanılabilmesini mümkün kılmıştı.

Nihayetinde beden artık toplumsal bir varlık haline gelmişti. Bedenin korunması da bireyin iyiliğinden de önce, toplumun iyiliğini sağlayabilmek için gerekliydi. Verem gibi bir hastalık, bu iyilik halinin önündeki önemli engellerden biri olmakla beraber, ilk on yıllarda daha acil olan sıtma, trahoma gibi hastalıklar ve kadın doğum ve çocuk hastalıkları alanlarının geliştirilmeye çalışıldığı dönemde, gönüllülere kalmıştı. Senelik kongre zabıtları verem mücadelesinin sistematik ve merkezi olmaktan uzak, tamamen gönüllülük ve hayırseverlik temelli, devletin ağırlıklı olarak idare değil sübvanse ettiği kurumlarla ilerleyen bir mücadele olduğunu gösteriyordu. On yıl süren savaşın ardından kendine gelmeye çalışan bir ülkede kaynak bulmak belki de en önemli meseleydi. Cemiyet, kimi zaman belediyelerden dahi hiç yardım alamıyor, en büyük ve devamlı destekçisi Hilal-i Ahmer Cemiyeti gibi gözüküyordu. Veremle mücadele ancak 1940'lı yıllardan sonra millileştirilebilmişti. Daha evvelki aşamaya damgasını vuran ise veremin bulaşıcı bir hastalık olduğu ve ondan korunmanın yöntemlerinin basit olduğu konusunda bir kamuoyu oluşturabilmekti. Veremle mücadelede öncül sorumluluk vatandaşa verilmekte, genel sağlık eğitimi vatandaşlık eğitimin içine yedirilmekteydi. Aynı zamanda bu süreç, rejimi destekleyici bir sistem ortaya koymakta, bu süreçte yol gösterici örnek vatandaşlar olarak da hekimleri sunmaktaydı. Hekimler Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip edebilmekte ve hem mesleklerine ait hem de modern yaşama ait gelişmeleri ülkelerine taşımaya çabalamaktaydılar. Bu transfer de kitle iletişim araçlarının faal ve yoğun bir şekilde kullanılmasını gerektirmekteydi. Böylelikle verem savaşına dair bilgiler günlük gazeteler, radyolar, okullar gibi vasıtalarla insanlara aktarılmıştı.

Daha yüzyılın başından itibaren veremin toplumsal bir hastalık olduğu, sadece ilaç, aşı ve sağlık kurumları ile önünün alınamayacağı, gıda ve barınma gibi toplumsal belirleyenlerin aynı ölçüde önemli olduğu veremle ilgilenen tüm sağlık çalışanları tarafından bilinmekteydi. Beyaz Veba ile mücadelede alınan başarı, ilaçların geliştirilmesiyle olduğu kadar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında devletlerin mücadeleyi yürütme görevini üstlenmesi ve yeni sosyal politikaları uygulamaya sokmalarıyla gerçekleşebilecekti.

CEREN GÜLSER İLİKAN BASİMOĞLU
ACIBADEM MEHMET ALİ AYDINLAR ÜNİVERSİTESİ SOSYOLOJİ BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

1 Nuran Yıldırım (1995). "Tüberkülinin Keşfinin İstanbul'daki Yankıları." *Tarih ve Toplum* 23(133), s. 12.

2 Nuran Yıldırım (2010). İstanbul'un Sağlık Tarihi. İstanbul, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, s. 93-95.

3 Tevfik İsmail Gökçe (1957) Heybeliada Sanatoryomu: Kuruluş ve Gelişimi, 1924-1955. İstanbul, İsmail Aygün Matbaası, s. 7.

4 Nuran Yıldırım, (2010). İstanbul'un Sağlık Tarihi, s, 98.

5 Age, s. 94.

6 İzzeddin Barış (2002). "Osmanlı'da Tüberküloz" *Toraks Dergisi* 3(3), s. 9

7 Age.

8 Tevfik İsmail Gökçe (1969). "Verem Savaşı'nda 50 Yıl: 1918-1968 İzl." *Yaşamak Yolu* 394-396, s. 16-19

9 Bu uluslararası kongrelerin önemlilerinden bir tanesi, Besim Ömer Akalın'ın katıldığı ve hakkındaki görüşlerini yayımlamış olduğu ve 7-17 Mayıs 1912'de Washington'da toplanmış olan Dokuzuncu Uluslararası Kızılhaç Konferansı'dır. Düzcü, L. ve C. Sezer (2016). Doktor Besim Ömer ve Dokuzuncu Washington Konferansı. Ankara, Türk Kızılayı.

10 Kurucu üyeler Bahriye Nazırı Ahmet Cemal Paşa, Mehmet Asaf Bey, Orhan Abdi (Kurtaran). Besim Ömer, Celalettin Bey, Hakkı Şinasi Paşa, Hakkı Bey, Hayim Bey, Selahattin Bey, Akil Muhtar (Özden), Ömer Fuad, Kasım, Neşet Ömer (Irdelp)'di. Tevfik İsmail Gökçe (1969). "Verem Savaşı'nda 50 Yıl: 1918-1968 İzl.", s. 16-19.

11 Age.

12 Age.

13 Nuran Yıldırım (2010). İstanbul'un Sağlık Tarihi, s. 96.

14 Age.

15 Tevfik İsmail Gökçe (1969). "Verem Savaşı'nda 50 Yıl: 1918-1968 İzl." s. 16-19.

16 Rıdvan Ege (1992). Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa. Ankara, İnönü Vakfı, s. 28.

17 Dönüşünde hemen Doktor Besim Rıfat Bey ile irtibata geçerek onunla beraber Kastamonu vekili Suat Bey, bir eczacı olan Ömer Lütfi, Doktor Hasan Sukuti, yine bir eczacı olan Halit Ziya ve Miralay Osman Bey'e başvurmuş ve cemiyeti onlarla beraber kurmuştu. Tevfik İsmail Gökçe (1969). "Verem Savaşı'nda 50 Yıl: 1918-1968 İzl." s. 16-19.

18 (1931). İzmir Verem Mücadele Cemiyeti Sıhhat ve İktısat Mücadele Almanağı 1930-1931. İstanbul, Sebat Matbaası, s. 9 Murat Aksu (2008). Arşiv Belgeleriyle İzmir Verem Savaş Derneği. 1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi. 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, Cilt 2, 20-24 Mayıs 2008. A. D. Erdemir, O. Oncel. Y. Küçükdağ, B. Okka ve S. Erer, Türk Tıp Tarihi Kurumu, s. 1749.

19 Tevfik İsmail Gökçe (1969). "Verem Savaşı'nda 50 Yıl: 1918-1968 İzl.", s. 16-19.

20 Age.

21 Kurucu üyeler Dr. Abdülkadir Lütfi Noyan, Dr. General Sakızlı Ali Çalımlı, Dr Ali Şükrü Şavlı, Dr. Asaf Dervış, Dr Besim Ömer Akalın, Dr. Bahri İsmet, Dr Burhanettin Binzet, Dr. Cevat, Dr. Ethem Akif Battagil, Operator Dr. Emin Ergul, Dr Hakkı Şinasi, Dr. M. Kemal Öke, Dr. Muhiddin Hekimbaşızade, Dr. Murat Cankat. Dr. Mustafa Talat Özkan, Dr. Musa Kazım, Dr Nazım Hamdi Duman, Dr. Neşet Osman Usman, Dr. Ömer Lütfi Eti, Dr. Refik Münir, Dr. Reşat Rıza, Safiye Hüseyin Elbi, Dr. Süleyman Ethem, Dr. Tevfik Sağlam, Dr. Tevfik İsmail Gökçe, Dr. General Ziya Nuri'ydi. Age.

22 Tevfik İsmail Gökçe (1969) "Verem Savaşı'nda 50 Yıl: 1918-1968 İzl." *Yaşamak Yolu* 397-399, s. 22.

23 Murat Aksu (2007). Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Verem Savaşı Ankara, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu, s.67.

24 Tevfik İsmail Gökçe, İstanbul Verem Savaşı Derneği Kuruluş ve Gellişimi, s.399.

25 Erdem Aydın (1999). "Cumhuriyet Döneminde Sağlık Örgütlenmesi." *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 5, s. 141-172.

26 Zuhal Özaydın (1999) Büyük Önder Atatürkün Himayelerinde Yapılan 1. Milli Tıp Kongresi (1925). III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 20-23 Eylül 1993. Ankara, Türk Tarih Kurumu, s. 283-290.

27 Age, s. 291, Türkiye'nin ilk Verem Savaşı Hemşire Okulu 1943 yılında açılmıştı. Bu okulun ilk mezunlarından Muazzez Yazıcıoğlu ile yapılan sözlü tarih çalışması için bkz: Fatih Artvinli (2017). "Verem Savaşı Hemşire Okulu, Erenköy Sanatoryumu ve Dispanserler: Muazzez Yazıcıoğlu ile Bir Sözlü Tarih Çalışması." *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 23, s. 57-89.

28 Ayten Arıkan (2005) Milli Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri. Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, s. 22.

29 Mustafa Talat (1933). İctimai Belalardan Verem ve Verem Dispanserleri. Sıhhai Almanakı. M. Osman. İstanbul, Kader Matbaası, s. 666.

30 Yücel Yanıkdağ (2017). Psikopatlar, Frengililer, Veremliler ve Müzerzâd Caniler: Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine Dejenerasyon Korkusu. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı. B. Kurt ve İ. Yaşayanlar İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s 55.

31 Anne çocuk ölümleri konusunda hem propaganda, hem koruyucu sağlık uygulamaları hem de tedavi hizmetleri söz konusu olduğunda en önemli isim, Besim Ömer Akalın'dı. Zuhal Özaydın (1999). "Dr. Besim Ömer Paşa'nın Ülkemiz Nüfus Siyaseti Hakkındaki Görüşleri" *Tıp Tarihi Araştırmaları* 9, s. 215-220. Tevfik Sağlam Türkiye için en kıymetli sermayenin insan sermayesi olduğunu ifade eden bir başka hekimdi. İnsan sermayesini artırmak için dört aşamalı bir plan öngörüyordu: Çok ve iyi çocuk yetiştirmek, doğan çocukları ölümden korumak. Türkleri maddi ve manevi anlamda iyi iş çıkaracak hale getirmek ve insanlara azami iş çıkartacak şartları oluşturmak. Tevfik Salim (1929). "İnsan Sermayemizi Koruyalım." *Yaşamak Yolu* 11, s. 2-3.

32 Yürür Kutlay, N. (1998). "Refik Saydam'ın Sağlık Politikası ve Hıfzıssıhha Merkezi'nin Bu Politikadaki Yeri." *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 4, s. 192.

33 Rıdvan Ege (1992). Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa., s. 192

34 Age, s.193.

35 Zuhal Özaydın (1999) Büyük Önder Atatürkün Himayelerinde Yapılan 1. Milli Tıp Kongresi (1925), s. 283-293.

36 Tevfik İsmail Gökçe (1969), "Verem Savaşı'nda 50 Yıl: 1918-1968 İzl.", s. 16-19

37 Mustafa Talat (1933) İctimai Belalardan Verem ve Verem Dispanserleri, Sıhhai Almanakı, M. Osman. İstanbul, Kader Matbaası, s.668.

38 Nuran Yıldırım (2010). İstanbul'un Sağlık Tarihi, s. 97.

39 Pektaş, E. (1962). Sosyal Hizmetler ve Genel Prensipleri. İstanbul, İtimat Yayınevi, s. 28.

40 Murat Aksu (2007). Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Verem Savaşı, s.75

41 Tevfik İsmail Gökçe (1969) "Verem Savaşı'nda 50 Yıl: 1918-1968 İzl", s. 22.

42 Murat Aksu (2007). Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Verem Savaşı, s. 75.

43 (1932). İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti Merkez Heyeti Raporu, Kader Matbaası, s.8-9.

44 Tevfik İsmail Gökçe dispanserlerin verem mücadelesinin ruhu olduğunu söylüyordu. Tevfik İsmail Gökçe (1956). Verem Mücadelesinde Verem Dispanserlerinin Rolü. İstanbul, Kader Basımevi, s. 3

45 A. Nabi Kastarlakoğlu (1938). Verem Afeti Karşısında Hali Hazır Tababetin Durumu, Cumhuriyet Halk Partisi Yayınları, Ankara Halkevi, s.14.

46 "*Hasta açık havaya tutulacak ama güneş altında olmayacak. Sanatoryumda değilse evinin bahçesinden yararlanacak.*" Mehmet, B. (1929) Sanatoriumda Verem Tedavisi. İstanbul, Kader Matbaası, s. 22.

47 Rıfat, K. (1930). "Vereme Karşı." *Sıhhi Sahifeler* 4(6), s. 161-164

48 Bahaddin Faik (1932). Yeni Hıfzıssıhha. İstanbul, Devlet Matbaası, s. 162.

49 Rıdvan Ege (1992), Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa, s.11

50 Tevfik İsmail Gökçe (1957). Heybeliada Sanatoryomu: Kuruluş ve Gelişimi, s. 10.

51 Age, s. 12-13.

52 Tevfik İsmail Gökçe (1969). "Verem Savaşı'nda 50 Yıl: 1918-1968 İzl.", s. 22.

53 Tevfik İsmail Gökçe (1957). Heybeliada Sanatoryomu: Kuruluş ve Gelişimi, s. 14-15, 71.

54 Age, s. 178

55 Age, s. 255.

56 Murat Aksu (2007). Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Verem Savaşı, s. 83-84

57 Nuran Yıldırım (2010) İstanbul'un Sağlık Tarihi, s. 100-103.

58 (1931). "Veremle Mücadele Cemiyeti'nin Senelik Kongresi." *Yaşamak Yolu* 28, s. 2.

59 Tevfik İsmail Gökçe (1972) İstanbul Verem Savaşı Derneği: Kuruluş, Gelişim ve Çalışmalar 1927-1971, Hilâl Matbaacılık, s. 169-170.

60 (1932). İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti Merkez Heyeti Raporu, s. 2-4.

61 (1939). "Erenköy Sanatoryumu." *Yaşamak Yolu* 89, s. 12.

62 Cenap, K. (1932). "Erenköy Sanatorium'unun Açılması Münasebetiyle." *Yaşamak Yolu* 41-42, s. 4

63 Murat Aksu (2007) Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Verem Savaşı, s. 81

64 Zuhal Özaydın(1999), Büyük Önder Atatürkün Himayelerinde Yapılan 1. Milli Tıp Kongresi (1925), s. 283-293.

65 Murat Aksu (2007) Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Verem Savaşı, s. 81.

66 Zuhal Özaydın (1999). Büyük Önder Atatürkün Himayelerinde Yapılan 1. Milli Tıp Kongresi (1925), s. 196-201

67 Ayten Arıkan (2005). Milli Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri, s. 219.

68 Tevfik Salim (1932) BCG Verem Aşısı. İstanbul, Kader Matbaası, s.1.

69 Ceren Gülser İlikan (2006). Tuberculosis, Medicine and Politics: Public Health in the Early Republican Turkey. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.

70 Tevfik İsmail Gökçe (1969) "Verem Savaşı'ndaşo Yıl: 1918-1968 İzl.", s. 16-19. Murat Aksu (2008). Arşiv Belgeleriyle İzmir Verem Savaş Derneği, s 1748-1750.

71 Tevfik İsmail Gökçe (1972) İstanbul Verem Savaşı Derneği: Kuruluş, Gelişim ve Çalışmalar, s 45

72 Her ne kadar verem pullarına daha Osmanlı döneminden itibaren önem verilmeye çalışıldıysa da İstanbul Verem Savaşı Derneği tarafından ilk pullar ancak 1940 yılında basılabilmişti. İlk basılan pullar 1, 5, 10, 25 ve 50 kuruşluktu ve tutar bedeli 25 bin liraydı. Tevfik İsmail Gökçe (1972). İstanbul Verem Savaşı Derneği: Kuruluş, Gelişim ve Çalışmalar, s.60.

73 Tevfik İsmail Gökçe (1969). "Verem Savaşı'nda 50 Yıl: 1918-1968 İzl.", s. 23.

74 Ceren Gülser İlikan Rasilmoğlu (2017) "Memlekete Çok Çocuk ve Sağlam Çocuk Lazımdır": Erken Cumhuriyet Döneminde Verem Mücadelesi ve Yaşamak Yolu Dergisi. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı. B. Kurt ve İ. Yaşayanlar İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 193-214.

75 Murat Aksu (2007). Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Verem Savaşı, s. 76.

76 (1938). Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekaleti Verem (Tüberküloz) No: 60, Ankara Cezaevi Matbaası, s.16

77 Süheyl Ünver, Verem Her Şeklinde İyi Olabilir, s. 1-3.

78 Tevfik İsmail Gökçe (1969). "Verem Savaşı'nda 50 Yıl: 1918-1968 İzl, s. 22-25.

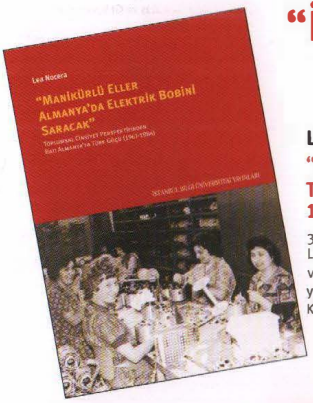
79 Tevfik İsmail Gökçe (1949). "İstanbul Verem Savaşı Derneği'nin Çalışmaları." *Yaşamak Yolu* 157, s. 3.

80 "*Yaşamak Yolu aldığınız gibi kabul ettiğiniz gibi ticaret gayesiyle çıkmıyor: hatta esas maksadımız propaganda da değildir. Biz verem savaşında halkımızı aydınlatmaya prensip edindik. Derneğin propagandasını yapıyorsak verem savaşında faydalı olacağı için yapıyoruz.*" Kayalıoğlu, E. *Yaşamak Yolu* 157 "Okuyucularla Başbaşa." 4.

81 İhsan Rifat Sabar (1956) Tüberküloz Tarihçesi İstanbul, Kemal Matbaası, s. 54.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

"İşgücü istedik ama insanlar geldi..."
Max Frisch

LEA NOCERA

"MANİKÜRLÜ ELLER ALMANYA'DA ELEKTRİK BOBİNİ SARACAK"

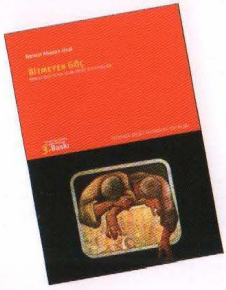
TOPLUMSAL CİNSİYET PERSPEKTİFİNDEN BATI ALMANYA'YA TÜRK GÖÇÜ (1961-1984)

310 Sayfa, ISBN: 978-605-399-524-1

Lea Nocera'nın bu kitabı sadece Avrupa'da değil, dünyanın diğer anakaralarında da iletişim devrimi ve teknolojik gelişmeyle birlikte bitmeyecek olan göç süreci için çok zengin bir kaynaktır ve uyandırıcı yeni fikirler içermektedir.

Kitap, bu yanıyla göçle ilgili çalışmalar yapmaya niyetlenen herkes için vazgeçilmez bir bilgi hazinesidir.

Prof. Dr. Nermin Abadan Unat

NERMİN ABADAN-UNAT

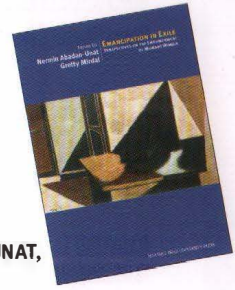
BİTMEYEN GÖÇ

KONUK İŞÇİLİKTEN ULUS-ÖTESİ YURTTAŞLIĞA

GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ VE GÜNCELLENMİŞ 3. BASKI

477 Sayfa, ISBN: 975-6857-47-1

Göç olgusu üzerine elli beş yıldan beri kuramsal ve uygulamalı araştırmalarını sürdüren Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat bu çalışmasında, demografik hareketlerin tarihçesini, bunun Türk toplum yapısında yarattığı değişimleri ve uluslararası alanda oynadığı rolü irdelemektedir.

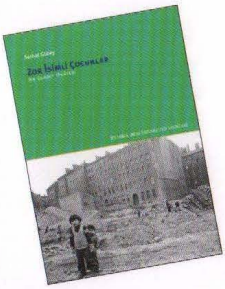
EDITED BY: **NERMİN ABADAN-UNAT, GRETTY MIRDAL**

EMANCIPATION IN EXILE

PERSPECTIVES ON THE EMPOWERMENT OF MIGRANT WOMEN

304 Sayfa, ISBN: 978-605-399-411-4

Nineteen experts in social science, and migration and gender studies have contributed to this study of the processes of emancipation and the pathways to empowerment of women who thought they were leaving temporarily but ended up spending their lives in exile.

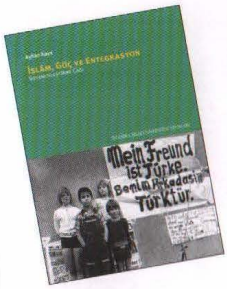
SERHAT GÜNEY

ZOR İSİMLİ ÇOCUKLAR

BİR GURBET HİKÂYESİ

178 Sayfa, ISBN: 978-605-399-400-8

Alman Akademik Değişim Programı DAAD'ın desteğiyle, Almanya'ya işçi göçü tarihimizin en özgün olgularından birinin hikâyesini anlatan *Zorİsimli Çocuklar*, İkinci Dünya Savaşı sonrası yıkılan Kreuzberg'den başlayarak Türkiye'den işçi göçüne ve buradan da ilk diaspora kuşağının hayat akışına değinmektedir.

AYHAN KAYA

İSLÂM, GÖÇ VE ENTEGRASYON

GÜVENLİKLEŞTİRME ÇAĞI

316 Sayfa, ISBN: 978-605-399-415-2

Bu kitap sadece Avrupa'da yaşayan Müslüman kökenli göçmenler ve onları takip eden kuşaklar ve bu göçmenlere uygulanan entegrasyon ve vatandaşlık düzenlemeleri hakkında değil, aynı zamanda sekülerleşme, ihtiyatçılık, neoliberalizm, İslâm korkusu, refah devleti, aşırı sağ ve şiddet izleriyle dolu bir dönemde Almanya, Fransa, Belçika ve Hollanda'da ulus-devletin değişen yüzü hakkındadır.

www.bilgiyay.com
Telefon: **0212 311 64 63** Faks: **0212 216 2415**
e-mail: **yayin@bilgiyay.com - dagitim@bilgiyay.com**

Genel Dağıtım: **PUNT**

www.puntokitap.com
Telefon: **0212 496 10 50** Faks: **0212 551 30 13**
e-mail: **punto@puntokitap.com**